

SVET I SRBIJA - IZAZOVI I ISKUŠENJA

SVET I SRBIJA IZAZOVI I ISKUŠENJA

DR SNEŽANA GRK
Urednik

Urednik
Dr Snežana Grk, naučni savetnik

Izdavač
Institut društvenih nauka
Kraljice Natalije 45, Beograd

Za izdavača
Dr Goran Bašić, viši naučni saradnik, direktor

Recenzenti
Prof. dr Biljana Jovanović Gavrilović
Prof. dr Siniša Zarić
Prof. dr Miomir Jakšić

Štampa
Razvojno-istraživački centar Grafičkog inženjerstva
Tehnološko-metalurškog fakulteta
Karnegijeva 4, Beograd

Godina
2017.

ISBN: 978-86-7093-197-8

Tiraž
100

*Izdavanje ove monografije finansiralo je Ministarstvo prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije*

© 2017.

Stavovi izraženi u radovima objavljenim u ovoj monografiji pripadaju autorima i nužno ne odražavaju stav Instituta društvenih nauka u Beogradu.

Sva prava su zadržana. Ni jedan deo ove publikacije ne može biti reprodukovan niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kojem obliku, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole izdavača.

DR SNEŽANA GRK

Urednik

SVET I SRBIJA
IZAZOVI I ISKUŠENJA

Beograd, 2017. godine

PREDGOVOR

Imam zadovoljstvo da Vam predstavim monografiju Svet i Srbija – izazovi i iskušenja koja je vredan naučni rad, nastao iz pera ozbiljnih i uglednih autora, vrsnih poznavalaca kompleksne problematike kojom se bave. Autori ove naučne monografije su iz ugla raznih disciplina sagledali i precizirali određena aktuelna pitanja vezana za izazove i iskušenja savremenog sveta. Aktuelne teme koje su u monografiji prezentirane danas su u fokusu interesovanja međunarodne i domaće naučne javnosti.

Autori kroz individualno tekstualno promišljanje pružaju temeljnu analizu i nude odgovarajuća rešenja za identifikovane ključne probleme u društvu, ekonomiji i politici - i to je ono što odlikuje ovu monografiju i što joj daje poseban kvalitet. Originalni naučni radovi autora tako su ukomponovani da čitalac ima jednu zaokruženu celinu tematskih oblasti.

Zbog jasnih postavki i preciznosti analiziranja događaja i problema u svetu i Srbiji, kao i makroekonomskih rezultata razvoja, i izbora strategije razvoja (humani razvoj; ekonomski i tehnološki razvoj, industrijski razvoj – industrija 4.0; solarna industrija; reforma i razvoj bankarskog sektora; međunarodni menadžment; primena TQM - Total Quality Management - koncepta upravljanja ukupnim kvalitetom; i najzad dijalog kao manifestacija moći), ova monografija, vredno naučno delo, može poslužiti za raspoznavanje, a zatim i ublažavanje ili otklanjanje, problema sa kojima se suočava savremeno društvo. Stoga je upotrebna vrednost ove monografije višestruka. Pored toga što naučnoj javnosti predočava realno stanje na ekonomskom i finansijskom planu u svetu i Srbiji, ova monografija kreatorima ekonomske politike nudi korisne sugestije koje se odnose na socijalne fenomene, strategije razvoja, stabilizaciju i liberalizaciju privrede, nove industrije, podsticanje preduzetništva i konkurentnosti, izgradnju institucija, donošenje zakona kompatibilnih sa evropskim, stimulisanje razvoja finansijskog sektora.

Monografija Svet i Srbija – izazovi i iskušenja je veoma korisna za sve one koji su uključeni u proces odlučivanja i kreiranja razvojnih politika, i onima koji se bave fenomenima i parametrima moderne ekonomije, koja se zasniva na znanju, istraživanju i razvoju, ali i svima onima koji budu ovu monografiju čitali.

Zahvaljujem svim autorima na originalnim i interesantnim naučnim radovima u kojima su istraživanja jako aktuelna i provokativna, jer podstiču na razgibavanje ekonomske svesti.

Posebno zahvaljujem Prof. dr Biljani Jovanović Gavrilović, Prof. dr Siniši Zariću i Prof. dr Miomiru Jakšiću na recenziranju ovog naučnog dela, koje je pred Vama.

*Urednik
Dr Snežana Grk, naučni savetnik*

Beograd, novembar 2017. godine

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	5
SVET – ISKUŠENJA ČOVEČNOSTI	
Snežana Grk , Institut društvenih nauka, Beograd.....	11-40
SVETSKI FENOMEN NEDOSTATKA TRADICIONALNIH POSLOVA I RASTA DOHODOVNE NEJEDNAKOSTI KAO NJEGOVE POSLEDICE	
Ljubinka Joksimović , Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu	
Nemanja Vuksanović , Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu	41-58
EKONOMSKO-TEHNOLOŠKA REINTEGRACIJA SRBIJE: GLOBALNI TRENDovi, LOKALNE PREPREKE	
Petar Đukić , Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu	59-80
TEHNOLOŠKI RAZVOJ I TRANSFER TEHNOLOGIJE KAO FAKTOR PRIVREDNOG RAZVOJA (SA POSEBNIM OSVRTOM NA PRIVREDU SRBIJE)	
Gordana Kokeza , Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu	81-102
MEĐUNARODNI MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA I POTRAŽNJA ZA TALENTIMA	
Marijana Maksimović , Institut društvenih nauka, Beograd.....	103-122
SUOČAVANJE SRBIJE SA INDUSTRIJOM 4.0	
Marijana Vidas Bubanja , Beogradska poslovna škola- visoka škola strukovnih studija, Beograd i Fakultet za finansije, bankarstvo i reviziju, Alfa univerzitet, Beograd.....	123-152
IZAZOVI I RAZVOJNI IZGLEDI SOLARNE INDUSTRIJE	
Gojko Rikalović , Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu	
Dejan Molnar , Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu	153-174

REFORME, RAZVOJ I PERFORMANSE BANKARSKOG
SEKTORA SRBIJE

Ivana Ostojić, Institut društvenih nauka, Beograd

Predrag Petrović, Institut društvenih nauka, Beograd175-194

PROMENE U SISTEMU MENADŽMENTA KVALITETOM
NASTALE POSLEDNJOM REVIZIJOM MEĐUNARODNOG
STANDARDA ISO 9001:2015

Jasna Babić Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu195-214

DIJALOG KAO MANIFESTACIJA MOĆI

Ana Vuković, Institut društvenih nauka, Beograd215-228

THE WORLD AND SERBIA – CHALLENGES AND TEMPTATIONS

Resume

THE WORLD – THE TEMPTATIONS OF HUMANITY Snezana Grk , Institute of Social Sciences, Belgrade.....	231-233
WORLD PHENOMENON OF LACK OF TRADITIONAL JOBS AND THE INCREASE OF INCOME INEQUALITY AS ITS CONSEQUENCES Ljubinka Joksimovic , Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade Nemanja Vuksanovic , Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade	234-235
ECONOMIC AND TECHNOLOGY REINTEGRATION OF SERBIA: THE GLOBAL TRENDS, AND THE LOCAL OBSTACLES Petar Djukic , Faculty of Technology and Metallurgy, University of Belgrade, Belgrade	235-236
TECHNOLOGY DEVELOPMENT AND TRANSFER OF TECHNOLOGY AS A FACTOR OF ECONOMIC GROWTH (WITH A SPECIAL APPROACH TO THE SERBIAN ECONOMY) Gordana Kokeza , Faculty of Technollogy and Metallurgy, University of Belgrade, Belgrade	237-239
INTERNATIONAL HUMAN RESOURCES MANAGEMENT AND TALENT DEMAND Marijana Maksimovic , Institute of social science, Belgrade	239-240

FACING SERBIA WITH INDUSTRIE 4.0

Marijana Vidas Bubanja, Belgrade Business School –
High School for Applied Studies, Belgrade and
Faculty for finance, banking and auditing,
Alfa University, Belgrade241-244

CHALLENGES AND DEVELOPMENTAL PERSPECTIVES
OF SOLAR INDUSTRY

Gojko Rikalovic, Faculty of Economics,
University of Belgrade, Belgrade
Dejan Molnar, Faculty of Economics,
University of Belgrade, Belgrade244-247

REFORMS, DEVELOPMENT AND PERFORMANCE OF
SERBIAN BANKING SECTOR

Ivana Ostojic, Institute of Social Sciences, Belgrade
Predrag Petrovic, Institute of Social Sciences, Belgrade248-249

CHANGES IN THE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM
AFTER THE LAST REVIEW OF THE INTERNATIONAL
STANDARD

Jasna Babic, Faculty of Economics,
University of Belgrade, Belgrade249-250

DIALOGUE AS A MANIFESTATION OF POWER

Ana Vukovic, Institute of Social Sciences, Belgrade250-251

SVET – ISKUŠENJA ČOVEČNOSTI*

THE WORLD – THE TEMPTATIONS OF HUMANITY

Dr Snežana Grk, naučni savetnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Sažetak: *U ovom radu akcentat je stavljen na merenje i analizu ekonomske nejednakosti u Evropi i svetu. Ukazuje se na nagli raskorak između bogatih superelita i siromašnih. Neoliberalna ideja nije dala rezultate ekonomskog rasta u zemljama u razvoju. Zbog svog lošeg učinka, ova ideja je na izdisaju. Sada je vreme za razgibavanje ekonomske svesti, ali i političke.*

Takođe se u radu detaljno analiziraju dimenzije siromaštva i bogatstva na Starom kontinentu, demografska slika Evrope, izazovi imigracija u Evropskoj uniji – mitovi i činjenice, novo političko vreme i nove igre velikih sila, kritična tačka gubitka čovečnosti, elitni klub razvijenih zemalja.

Pošto ekonomski rast koristi samo bogatima, oni su pred izazovom još većeg stvaranja bogatstva, a siromašni su pred iskušenjem kako preživeti. Ekonomske nejednakosti, demografske promene, prirodne katastrofe, bolesti, konflikti, ratovi, puzajuće preseljavanje stanovništva, su faktori koji imaju negativne efekte na živote stanovnika ove planete. Na iskušenju je ideal čovečnosti.

Ključne reč: *nepраведnost neoliberalnog modela, kriza ekonomske misli, ekonomske nejednakosti, izazovi bogatih, iskušenje siromašnih, globalni interesi, gubitak čovečnosti, ideal čovečnosti, elitni klub bogatih, Crni kontinent.*

Summary: *The present paper focuses on the measuring and analysis of economic inequalities in Europe and in the world. It points out to a steep gap between the rich superelites and the poor. The neoliberal idea has not resulted in economic growth in developing countries. Due to its poor effects, this idea is dying out. Now is the time for stretching not only the economic awareness, but the political one as well.*

The paper also offers an in-depth analysis of the dimensions of poverty and wealth in the Old Continent, the demographic picture of Europe, the challenges of immigration in the European Union - the myths and facts, the new political times and the new games of the great powers, the critical point of losing humanity, the elite club of the developed countries.

Since economic growth benefits only the rich, they are facing the challenge of how to accrue an even greater wealth, whereas the poor are facing the ordeals of how to survive. Economic inequalities, demographic changes, natural disasters, diseases, conflicts, wars, the creeping resettlement of the population, these are all factors that have a negative impact upon the lives of the inhabitants of this planet. The ideal of humanity is being put to the test.

* Ovaj rad je deo istraživanja na projektu Modeliranje razvoja i integracija Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja, evidencioni broj 179038, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Key words and expressions: *the unfairness of the neoliberal model, the crisis of economic thought, economic inequalities, the challenges of the rich, the ordeals of the poor, global interests, the loss of humanity, the ideal of humanity, the rich elite club, the Black continent.*

1. ISKUŠENJA SIROMAŠNIH I IZAZOVI BOGATIH

Neliberalnu epohu u poslednje tri decenije obeležava veliki skok nejednakosti. Neoliberalna ekonomska misao je dovela do eksplozije duga i porasta superelita. Nepravедnost neoliberalnog modela, koji je doveo do velike globalne ekonomske krize 2008. godine, danas optužuje deo svetske populacije kako u Americi tako i u Evropi. Nezadovoljstvo kod dela stanovništva raste zbog činjenice da je američka elita posle krize postala još jača, zahvaljujući povlasticama koje im se pružaju¹.

Sa druge strane, Ujedinjene nacije (UN) upozoravaju da relativno siromaštvo (kada su prihodi dramatično niži od 60 odsto prosečnih nacionalnih prihoda) beleži rast u bogatim zemljama. Skoro dve milijarde ljudi na svetu danas živi u ekstremnom siromaštvu (sa manje od 1,90 dolara dnevno) ili u umerenom siromaštvu (sa manje od 3,10 dolara dnevno), a to čini 36 odsto populacije zemalja u razvoju.²

Iako je siromaštvo smanjeno u zemljama sa srednjim dohotkom, ono je još uvek visoko u Africi i najvećem delu Azije. Skoro dve trećine Afrikanaca egzistira u ekstremnom ili umerenom siromaštvu.

Velike nejednakosti vidljive su i na Starom kontinentu, gde je diferencijacija između bogatih i siromašnih još izraženija nego u Americi. Jedan od deset radnika u Evropskoj uniji je pod rizikom od siromaštva, a 13 odsto radnika su materijalno ugroženi i nisu u mogućnosti da priušte osnovne životne potrebe³. Biti siromašan u Uniji znači imati velike društvene probleme, uključujući i stepen subjektivnog i mentalnog stanja, probleme stanovanja i ishrane, loših odnosa i osećanje društvene isključenosti.

Strah od otkaza kod mnogih Evropljana, koji nisu ekstremno siromašni, stvara veliku nelagodu i frustracije. Oni ne vide perspektivu boljeg života. Tome doprinosi smanjenje ili mirovanje plata, i politika štednje, koje nameću njihove vlade. Građani siromašnih članica Unije

¹ Do sedamdesetih godina prošlog veka porez za američke bogataše iznosio je 70 odsto, da bi danas bio 39 odsto. Isto tako, namet na kapitalnu dobit u vreme pre reorganizacije iznosio je 40 odsto, a danas iznosi 30 odsto.

² Izvor: Međunarodna organizacija rada (MOR), <http://mondo.rs/a904066/Info/Svet/Evropa-sve-vise-siromasnih.html>, dostupno 13.11.2017.

³ Izvor: Eurofound, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, In work poverty in the EU <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2017/in-work-poverty-in-the-eu>, dostupno 25.09.2017. godine.

gube poverenje u teške mere štednje koje Brisel (*Bruxelles*) nameće, a pod pritiskom Nemačke.

Nezadovoljstvo razvojem Evropske unije odavno postoji i kod drugih bogatih zapadnoevropskih članica. Početak nezadovoljstva datira sa procesom pridruživanja bivših komunističkih država Srednje i Istočne Evrope. Od tada se EU počinje značajno ekonomski, politički i kulturno menjati. Bivše komunističke države nisu primljene u EU zbog njihovog brzog ekonomskog razvoja i demokratske konsolidacije, nego su postale deo Unije zbog geopolitičkih i geostrateških interesa. Nastojanje Zapada jeste da sve bivše komunističke države integriše u svoje ekonomske, političke i vojne strukture. Međutim, u poslednje vreme dolaze do izražaja i pretenzije Istoka na Stari kontinent.

Kao što su opasne igre između Zapada i Istoka, veoma je opasno i treba da zabrinjava što zbog različitog ekonomskog razvoja unutar EU raste nezadovoljstvo u njenim starim bogatim članicama. Evropska unija je funkcionisala na procedurama usaglašavanja, gde se nastojalo da svako dobije bar malo više od onoga što daje. To je moglo funkcionisati zahvaljujući dodatnoj vrednosti koju Unija proizvodi naspram pojedinačnih privreda i politika. Sada stanovništvo bogatih članica Unije smatra da je neodrživo na dugi rok da se njihov novac sliva u evropske fondove za poticanje bržeg ekonomskog razvoja, a nove članice redovno i u većem obimu "povlače sredstva" odnosno uzimaju tuđa finansijska sredstva iz fondova EU za vlastiti razvoj. Pored toga, što pružaju finansijsku pomoć, bogate članice Unije smatraju da su pogođene migracijama iz siromašnih država, te da zbog toga snose dodatno opterećenje. Stanovništvo bogatih zemalja, a pogotovo onih siromašnih, smatra da se EU isuviše meša u njihove živote, pa u budućnosti želi njeno manje uplitanje. Većina Evropljana gubi poverenje u ideal EU.

Narušeno poverenje se mora vratiti da bi Unija ostala jedinstvena. Stoga ona treba da se osloni na dinamičnu ravnotežu kako zajedničkih, tako i nacionalnih, a gotovo podjednako i regionalnih interesa. Uz to, ona bi morala voditi računa o građanima a ne samo o izabranim političarima na vlasti. Evropska unija je potrebna radi harmonizacije odnosa u samoj Evropi. Ona je potrebna da bi osigurala konkurentnost Evropi naspram globalnih divova kao što su Severna Amerika, Kina, Indija.

Amerika zauzima značajno mesto u globalnoj ekonomiji. Ona je na putanji ekonomske ekspanzije, što potvrđuju svi makroekonomski pokazatelji. Kineska ekonomija gubi dinamiku rasta, ali je među najjačim

ekonomijama sveta. Ova zemlja prolazi kroz privredne reforme i potrebna prilagođavanja. Indija postaje značajan faktor globalne privrede i potencijalna supersila. Brzina kojom napreduje Indija izdvaja je od ostalih zemalja članica BRICS (Brazil, Rusija, Indija, Kina, Južna Afrika). Ono što doprinosi razvoju Indije jesu izvoz i investicije. Indija u velikoj meri ne zavisi od izvoza kao Kina. Indijski uspeh podstiču jeftine investicije i jeftina radna snaga.

Stari kontinent je ozbiljno uzdrman zbog stvaranja "Evropske promenljive geometrije". Projekat solidarnosti i mira, zamišljen da ujedini sve narode na Starom kontinentu, cepa Evropu od severa do juga. Evropski lideri razmišljaju o uskim nacionalnim interesima, umesto o zajedničkoj dugoročnoj strategiji razvoja.⁴ Veoma aktuelno i intrigantno pitanje jeste – koliko se interesi Nemačke poklapaju sa interesima Evrope? I naposljetku – koje Evrope? Velika Britanija je rekla: "Good bay EUropa"!

2. POGLED NA EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI

Svedoci smo neočekivanih promena u raspodeli imovine i raspodeli dohatka. Nejednakosti obe raspodele u razvijenim zemljama jako su se povećale da su izazvale zabrinutost. Postoje različita viđenja ekonomske nejednakosti na globalnom nivou. Neki ekonomisti smatraju da raslojavanja nisu tako zabrinjavajuća. Drugi vide ogromna raslojavanja na globalnom nivou. Treći se fokusiraju na Evropsku uniju i govore o njoj kao o "konvergenjskoj mašini".

Ali, neki ekonomisti analizirajući ekonomske nejednakosti u malim privredama odnosno pojedinačnim ekonomijama tokom njihovog razvoja zastupaju stajalište da je: u zemljama koje su nerazvijene nivo nejednakosti je relativno mali, sa rastom se povećava do jednog određenog nivoa, posle kojeg se smanjuje tako da je u visoko razvijenim zemljama nivo nejednakosti opet mali. No, drugi objašnjavaju ponovno povećanje nejednakosti u nekim visoko razvijenim zemljama. Ovde postoji raskorak između sagledavanja nejednakosti i stvarno izmerenih nivoa nejednakosti. I čini se kao da se zaključci o nivou nejednakosti donose utemeljeni na krajnostima, a ne na celoj raspodeli.

⁴ Snežana Grk, (2015), Svet i Srbija – ekonomski razvoj i integracije, u monografiji radova *Svet i Srbija – izazovi razvoja i integracija*, ur S.Grk, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 9-39.

Istraživanje ekonomske nejednakosti vrši se na osnovu merenja. Statistička mera za to je Gini-jev koeficijent. Ovaj koeficijent je jedna od mera za izračunavanje nejednakosti u raspodeli dohotka celokupne populacije. Službene statistike zemalja objavljuju Gini-jev koeficijent raspodele dohotka. Gini je mera koja se kreće između 0 i 1, a što je Gini veći, veće su i nejednakosti.

Pa ipak, kada se upoređuju Gini koeficijenti raznih zemalja može se zaključiti da njihove vrednosti o nivou nejednakosti nemaju baš mnogo smisla, jer su ekonomske nejednakosti uglavnom stvar države⁵. Dokaz za ovu tvrdnju su Amerika i Švedska. Obe države su uspešne, i približno jednako razvijene, ali vrlo različitih nivoa nejednakosti. Američki Gini je 0,684⁶, a švedski je 0,276⁷. Drugim rečima, iako su njihovi Gini koeficijenti različiti obe ove države nemaju nikakvoga problema sa iznosom ovoga indikatora, čak su i zadovoljne, pošto te vrednosti ne dovode do društvenih nemira ili opšteg nezadovoljstva stanovništva. Posmatrajući zemlje BRIC-a zapaža se da one imaju relativno visoke Gini koeficijente⁸: Brazil 0,620, Rusija 0,669, Indija 0,669, Kina 0,550 - i oni ubrzano rastu. Brzi ekonomski rast zemalja BRIC objašnjava se i relativno niskim nivoima nejednakosti. Visoke nejednakosti nisu preduslov za brzi razvoj.

Da relativni nivo Gini koeficijenta nije dobar kao prognoza može se videti na primeru države Hrvatske. Postoji argumentacija koja nije uverljiva i po kojoj je hrvatski Gini prenizak jer su prisutni ostaci "socijalističkog egalitarizma" koji uzrokuje vrlo niske nejednakosti, što onemogućava preduzetništvo i veće investicije.⁹

Međutim, posmatrajući 2015. godinu za koju su raspoloživi svi podaci za Gini koeficijent¹⁰, Hrvatska se nalazila u grupaciji zemalja u kojoj su Nemačka, Irska, Francuska, Poljska i Švajcarska koje su imale zanemarljivo različite Gini koeficijente od onog kojeg je imala Hrvatska. A neke bivše socijalističke zemlje koje su daleko uspešnije od Hrvatske imale

⁵ Snezana Grk, (2017), Economic inequalities – measurement, analysis and misconceptions, Plenary Lectures, 8th DQM International Conference, Proceedings, *Life Cycle Engineering and Management, ICDQM-2017*, Serbia, 29-30 June 2017, Organized by: The Research Center of Dependability and Quality Management DQM, Serbia, pp. 154-159.

⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_income_equality, dostupno 16.10.2017. godine.

⁷ Eurostat, Gini coefficient of equivalised disposable income – EU–SILC survey http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?wai=true&dataset=ilc_di12, dostupno 10.10.2017. godine.

⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_income_equality, dostupno 16.10.2017. godine.

⁹ Bičanić Ivo, (2016): 3 razloga zašto moramo znati više o nejednakosti, *Globus*, 1326/06.05.2016, 38-40.

¹⁰ Eurostat, Gini coefficient of equivalised disposable income – EU–SILC survey http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?wai=true&dataset=ilc_di12, dostupno 16.10.2017. godine.

su manje Gini koeficijente, kao na primer: Mađarska, Češka Republika, Slovačka, Slovenija. U 2016. godini, Hrvatska je skoro izjednačena sa Poljskom. Ali, i dalje bivše socijalističke zemlje Mađarska, Češka Republika, Slovačka, Slovenija imaju manje Gini koeficijente od onog kojeg ima Hrvatska. Više koeficijente od hrvatskog imaju Letonija, Litvanija i Srbija. Videti *Tabelu 1*.

Tabela 1. Gini coefficient (skala od 0 do 100)

ZEMLJA	2015	2016.	ZEMLJA	2015	2016.
Belgija	26.2	26.3	Malta	28.1	:
Bugarska	37.0	38.3(b)	Nizozemska	26.7	28.2(p)
Češka Republika	25.0	25.1	Austrija	27.2	27.2
Danska	27.4	27.7	Poljska	30.6	29.8
Nemačka	30.1	:	Portugal	34.0	:
Estonija	34.8	32.7	Rumunija	37.4	34.7(p)
Irska	29.8	:	Slovenija	24.5	24.4
Grčka	34.2	34.3	Slovačka	23.7	24.3
Španija	34.6	34.5	Finska	25.2	25.4
Francuska	29.2	:	Švedska	25.2	27.6
Hrvatska	30.4	29.7(p)	Velika Britanija	32.4	31.5
Italija	32.4	:	Island	23.6	:
Kipar	33.6	:	Norveška	23.9	25.0
Letonija	35.4	34.5	Švajcarska	29.6	:
Litvanija	37.9	37.0	Bivša YU Republika Makedonija	33.7	:
Luksemburg	28.5	:	Srbija	38.2	38.6
Mađarska	28.2	28.2	Turska	41.9	:

Specijalna vrednost : nije na raspolaganju

Na raspolaganju: b prekid u vremenskoj seriji; p priprema, merenje.

Tabelu sastavio autor na osnovu podataka preuzetih sa sajta (dostupno 16.10.2017.) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?wai=true&dataset=ilc_di12

Da bismo mogli govoriti o nejednakostima bivših socijalističkih zemalja, potrebno je imati pouzdane informacije o nivoima različitih raspodela. To znači da treba više znati o nejednakostima u zaradama odnosno primanjima zaposlenih, imovini, nejednakosti u pojedinim

regijama, kao i o preraspodeli odnosno o tome kako se porezi preraspodeljuju, ali i o tome koliko su institucije pristrasne, kao na primer: obrazovne, naučne, kulturne, zdravstvene i sično.

Posmatrano iz ugla kritičara - koji govore o narastajućim nejednakostima koje poprimaju karakter nestabilnosti, zbog, sa jedne strane, nedostatka novca kod stanovništva, pada životnog standarda i sve većeg broja narodnih kuhinja, i, sa druge strane, koncentracije velikog bogatstva u posedu pojedinaca – moguće je zaključiti da Gini koeficijent nije mera koja je relevantna. Dakle, kritičari smatraju da statističko merenje nejednakosti pomoću Gini-ja podcenjuje stvarne nejednakosti, jer je merenje nepouzđano zbog činjenice da bogataši skrivaju ili ne govore istinu o svojim stvarnim primanjima ili svome bogatstvu. Donekle se kritičarima daje za pravo da ovako razmišljaju, jer je Gini koeficijent konstruisan na takav način da ide manje u korist događanja onih na krajnosti, a više u korist događanja u sredini raspodele. Pa ipak, bez obzira na to, Gini koeficijent i dalje ostaje najpopularnija mera.

Iz ovoga što je napred rečeno proizilazi da je merenje nejednakosti pomoću Gini koeficijenta uglavnom nacionalna stvar, jer zavisi od aktivnosti vlada pojedinih država i vođenja njihove ekonomske politike.

Nejednakosti generiraju nestabilnosti u društvu. Bazu za privredni rast stvaraju bogataši, pod uslovom da ih ima u dovoljnom obimu. Bogati poseduju kapital i u zavisnosti od njihove procene nivoa neizvesnosti i rizika investiranja donose odluke – kada, gde i kako investirati. Opcija je i štednja u bankama, ako vlasnici kapitala ocene da im je to profitabilno, zbog uvećanja kapitala. A, takođe, i kupovina zlata i vrednosnih papira. Siromašni to sebi ne mogu priuštiti, jer im je preživljavanje najvažnija preokupacija.

Prevelike nejednakosti nisu dobre. Jer pritisci na preraspodelu rastu, kao i troškovi održavanja stabilnosti u zemlji. Strah od preraspodele guši želju za investiranjem, pre svega kod uspešnih preduzetnika, zbog bojazni da se takvim preduzetnicima rezultat uspeha ne bi previše “oteo kroz poreze”.¹¹ Neadekvatna politička ekonomija stvara nestabilnosti u društvu.

Da li će društvo moći apsorbovati rast nejednakosti, ili će država možda nastaviti zaštitnički se odnositi prema propalim kompanijama koje proglašava nacionalnim interesom, velika je nepoznanica. Ali, ono što je izvesno jeste da ni prevelike ni premale ekonomske nejednakosti nisu dobre

¹¹ Bićanić Ivo, (2016), 3 razloga zašto moramo znati više o nejednakosti, *Globus*, 1326/06.05.2016, 38-40.

pošto usporavaju rast. Za određenu privredu veoma je teško sa pouzdanošću utvrditi optimalne nejednakosti između dva ekstrema, to jest između prevelike i premale ekonomske nejednakosti.

U kapitalističkim društvima do rasta će na kraju doći, jer je kapitalizam cikličan i mora se doći do donje tačke, kada započinje akcelerirajući rast. No, ubrzanje rasta neće biti ravnomerno raspoređeno. Razlike među regionima, selima i gradovima postaće izraženije. Kao što će se osetiti i razlike među stanovništvom. Država koja je spremna na promene, u cilju ubrzanja ekonomskog rasta, mora se suočiti sa procesom nejednakosti kako regionalno tako i među ljudima.

Poslednjih nekoliko godina naglo je porastao raskol između bogatih i siromašnih. Ekonomski rast je u mnogim zemljama nizak. Uglavnom je uzrok tome neoliberalna ideja koja nije dala očekivane rezultate ekonomskog rasta u zemljama u razvoju. Stagnacija razvijenog sveta, u proteklih desetak godina, uzrokovana je porastom siromaštva u zemljama u razvoju, porastom migranata i raseljavanjem stanovništva.

3. DIMENZIJE SIROMAŠTVA I BOGATSTVA NA STAROM KONTINENTU

Siromaštvo je stanje kada nedostaju sredstva, pre svega, dohodak da bi se moglo pristojno živeti. Veliki deo svetske populacije u svom svakodnevnom životu oseća posledice zbog nedostatka dohotka. Dimenzije siromaštva vide se posmatrajući bruto domaći proizvod (BDP) po stanovniku, prema paritetu kupovne moći, odnosno kada se ekonomski rezultat stavi u kontekst komparativnih zemalja. Bolji život stanovništva u korelaciji je sa rastom društvenog bogatstva. Ali, hoće li se povećanje društvenoga bruto proizvoda reflektovati na životni standard stanovništva zavisi od politike. Društveni bruto proizvod nije apsolutan pokazatelj, jer je element raspodele veoma bitan.

Sa ulaskom prvog vala zemalja srednje i istočne Evrope u Evropsku uniju, pre 14 godina, jedna od najsiromašnijih zemalja bila je Litvanija. Ona je godišnje stvarala BDP po stanovniku 49 posto¹² proseka EU. Ta zemlja je postala jedna od bogatijih novih članica. Pre 11 godina njen udeo u prosečnom BDP-u EU iznosio je 53 posto. U 2016. godini njen BDP po stanovniku je dosegao 75 posto proseka EU.¹³ Videti *Tabelu 2*.

¹² Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/economy/desktop/index.html>, dostupno 28.04.2017. godine.

¹³ Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat>, dostupno 10.10.2017. godine.

Tabela 2. BDP po stanovniku, prema paritetu kupovne moći

ZEMLJA	Udeo u prosečnom BDP-u EU 2005.	Udeo u prosečnom BDP-u EU 2016.	Povećanje u postotnim bodovima
Slovenija	87	83	- 4
Hrvatska	56	59	3
Mađarska	62	67	5
Češka Republika	79	88	9
Bugarska	37	48	11
Estonija	60	74	14
Letonija	50	65	15
Slovačka	60	77	17
Poljska	50	69	19
Litvanija	53	75	22
Rumunija	35	59	24

Izvor: Eurostat,

<http://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/economy/desktop/index.html>

Tabellu sastavio autor na osnovu podataka preuzetih sa sajta (dostupno 10.10.2017.)

Litvanija je samo jedna od zemalja koja je napravila veliki pomak u približavanju prosečnom standardu Evropske unije. Rumunija je značajno napredovala i povećala je BDP po stanovniku sa 35 na 59 posto proseka EU, Poljska sa 50 na 69 posto, Slovačka sa 60 na 77 posto, Letonija sa 50 na 65 posto. Karakteristično je da Slovenija nije napredovala, a u Uniju je ušla kao najbogatija zemlja. Njen udeo u prosečnom BDP-u EU u 2005. godini iznosio je 87 posto, a u 2016. godini 83 posto.

U komparaciji sa novih 11 članica EU danas je najbogatija Češka Republika sa BDP-om od 88 posto proseka EU. Hrvatska je poslednja ušla u EU, i ona je po napretku ispred Slovenije. Udeo Hrvatske u prosečnom BDP-u EU povećan je sa 56 posto na 59 posto. Letonija, Poljska, Litvanija i Rumunija su 2005. godine bile siromašnije od Hrvatske, ali su je pretekle, i danas su bogatije od nje, sa izuzetkom Rumunije koja je izjednačena sa Hrvatskom.

EU je preko strukturnih i kohezijskih fondova podsticala model konvergencije po kome siromašne zemlje rastu brže od bogatijih. Model konvergencije odvijao se po teorijskom principu sve do izbijanja ekonomske krize 2008. godine. Nakon toga je recesija stvorila nova pravila

prilagođavanja. U 2009. godini, globalna recesija je stvorila jaz između dohotka starih i novih zemalja članica Unije. Treba istaći da postoji visok stepen korelacije između kretanja BDP po stanovniku i stepena zaštite svojinskih prava¹⁴, pa bi bilo korisno ulaganje značajnih sredstava iz kohezionih i IPA fondova u oblast vladavine prava, kako u novoprimiteljnim članicama EU, tako i u zemljama sa kandidatskim statusom.¹⁵

Prema podacima¹⁶ evropskog statističkog ureda, Luksemburg je najbogatija zemlja u Uniji, posmatrajući pokazatelj BDP-a po stanovniku mereno paritetom kupovne moći koji je u 2016. godini iznosio 167 posto iznad evropskog proseka, dok je u Bugarskoj on iznosio 52 posto ispod proseka EU. Videti *Tabelu 3*.

Irska je imala BDP po stanovniku 77 posto viši od evropskog proseka, dok u grupi zemalja sa BDP-om 20 posto i više iznad proseka EU su se našle Nemačka (23 posto iznad proseka), Austrija (26 posto iznad proseka), Danska (25 posto iznad proseka), Nizozemska (28 posto iznad proseka) i Belgija (18 posto iznad proseka).

BDP po stanovniku koji je do 10 posto niži od proseka zabeležile su Italija (4 posto ispod proseka), Španija (8 posto ispod proseka) i Malta (5 posto ispod proseka). A niži od 10 do 20 posto od proseka Unije imali su Kipar (19 posto ispod proseka), Češka Republika (12 posto ispod proseka) i Slovenija (17 posto ispod proseka).

U grupi zemalja koje imaju BDP po stanovniku niži od proseka 30 do 35 posto nalaze se Poljska (31 posto ispod proseka), Grčka (33 posto ispod proseka), Mađarska (33 posto ispod proseka) i Letonija (35 posto ispod proseka). Hrvatska i Rumunija su imale BDP po stanovniku 41 posto ispod proseka Unije, a Bugarska je imala 52 posto ispod proseka.

BDP po stanovniku je uglavnom pokazatelj nivoa ekonomske aktivnosti, a stvarna individualna potrošnja po stanovniku je alternativni pokazatelj¹⁷, koji na bolji način oslikava materijalno bogatstvo domaćinstva.

¹⁴ Zarić Sinisa, (2015), Protection of Property Rights and Accession to EU: Comparative Analyses of EU Members and Candidate Countries, in: Mintchev, V., Nenovsky I, N. and Richet, X., (ed by) Western Balkans and the European Union: Lessons from Past Enlargements, Challenges to Further Integrations, Publishing Complex UNWE Sofia.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Izvor: Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/economy/desktop/index.html>, dostupno 10.10.2017. godine.

¹⁷ Stvarna individualna potrošnja je pokazatelj koji uključuje sva dobra i usluge koje građani konzumiraju, i to ne samo ona koja sami plate, nego i ona koja se finansiraju iz državne blagajne kao i ona koja im osiguravaju neprofitne organizacije. Eurostat ovaj pokazatelj uzima kao najbolje merilo za međunarodno upoređivanje potrošnje jer na njega ne utiče način finansiranja usluga, kao na primer obrazovanja i zdravstva, koje nisu u svim zemljama u jednakoj meri finansirane iz javne blagajne.

Tabela 3. BDP po stanovniku prema paritetu kupovne moći u 2016. godini (EU28=100)

ZEMLJA	BDP po stanovniku u 2016.	ZEMLJA	BDP po stanovniku u 2016.
Austrija	126	Letonija	65
Belgija	118	Litvanija	75
Bugarska	48	Luksemburg	267
Hrvatska	59	Malta	95
Kipar	81	Nizozemska	128
Češka Republika	88	Norveška	149
Danska	125	Poljska	69
Estonija	74	Portugal	77
Finska	109	Rumunija	59
Francuska	105	Slovačka	77
Nemačka	123	Slovenija	83
Grčka	67	Španija	92
Mađarska	67	Švedska	124
Irska	177	Velika Britanija	108
Italija	96		

Izvor: Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/economy/desktop/index.html>

Talelu sastavio autor na osnovu podataka preuzetih sa sajta (dostupno 10.10.2017.)

Prva procena Eurostata¹⁸ pokazala je da, stvarna individualna potrošnja (AIC) po stanovniku mereno paritetom kupovne moći u 2016. godini je ubedljivo najveća u Luksemburgu, i ona je za čak 32 posto premašila prosek Evropske unije. Ovo je ipak malo smanjenje budući da je 2015. godine bila 37 posto iznad proseka. Slede Nemačka i Austrija sa potrošnjom po stanovniku oko 20 posto iznad proseka. Grupu zemalja sa potrošnjom od 10 do 15 posto iznad evropskog proseka predvode Velika Britanija, Danska i Finska. U Italiji, Irskoj i Kipru evidentirana je potrošnja ispod evropskog proseka, i ona je iznosila 10 posto ili manje. U grupi zemalja sa potrošnjom 20 do 25 posto ispod proseka EU nalaze se Češka Republika, Grčka, Slovačka, Poljska i Slovenija. Potrošnju oko 30 do 40 posto ispod proseka imale su Estonija, Letonija, Mađarska i Rumunija.

Pritom su razlike među članicama dodatno izjednačene ili izravnane paritetom kupovne moći (PPS), statističkom valutom koja bi trebala u svakoj zemlji članici kupiti istu količinu dobara i usluga.

¹⁸ Izvor: SEEbiz.eu/Eurostat, dostupno 10.10.2017. godine.

<http://www.seebiz.eu/eurostat-hrvatska-po-potrošnji-po-stanovniku-lani-predzadnja-u-EU>

Stvarna individualna potrošnja po stanovniku u Hrvatskoj je bila 41 posto niža od proseka EU. Nižu potrošnju po stanovniku od Hrvatske imala je Bugarska, 47 posto ispod evropskog proseka.¹⁹ Navedene cifre pokazuju da su velike razlike u stvarnoj individualnoj potrošnji po stanovniku među zemljama Evropske unije.

4. DEMOGRAFSKA SLIKA EVROPE

Evropska unija 1. januara 2017. godine je imala 511,8 miliona stanovnika, što je 0,3 odsto ili 1,5 miliona više nego 1. januara 2016. godine, kada je u EU živelo 510,3 miliona ljudi.²⁰ Tokom poslednjih 12 meseci, broj rođenih i umrlih u EU je bio otprilike jednak, što znači da službene statistike rasta stanovništva u EU od 1,5 miliona ljudi treba pripisati spoljnoj migraciji, odnosno doseljavanju stanovništva, najviše iz Azije, Afrike, iz Ukrajine, sa Balkana.

Značajnije povećanje broja stanovnika u protekloj godini imale su četiri države. Na prvom mestu je Nemačka koja je broj stanovnika povećala za 642 hiljade, druga je Velika Britanija sa 426 hiljada, treća je Francuska sa 275 hiljada, te Švedska čiji se broj stanovnika povećao za 144 hiljade.²¹ To su ujedno i najrazvijenije države koje beleže i najveće stope privrednog rasta.

Eurostat registruje i unutrašnje migracije iz "nove Evrope" u "staru". Tako na primer, od 1. januara 2016. godine do 1. januara 2017. godine najviše stanovnika izgubile su sledeće zemlje: Rumunija 122 hiljade ljudi, Bugarska 51,9 hiljada, Litvanija 40,7 hiljada, te Hrvatska 36,5 hiljada. U odnosu na broj rođenih i umrlih, najviši prirodni prirast u EU su imali Irska, Kipar, Luksemburg, Francuska, Švedska i Velika Britanija. Nasuprot tome, 2016. godine je stopa smrtnosti koja je premašila rođenje najviša bila u Bugarskoj, Litvaniji, Rumuniji i Hrvatskoj, Letoniji i Mađarskoj. Dakle, ove zemlje su izgubile svoje populacije, ne samo zbog migracije, nego i zbog niske stope nataliteta, odnosno zbog više umrlih nego rođenih stanovnika.

Nemačka je 1. januara 2017. godine imala 82,8 miliona ljudi ili 16,2 odsto stanovništva EU.²² U okviru zemalja EU, odmah iza Nemačke je Francuska sa 67 miliona ili 13,1 odsto stanovništva EU. Za sada se računa

¹⁹ Isto

²⁰ <http://24sata.info/vjesti/svjet/294493-demografska-slika-EU>, dostupno 22.07.2017. godine.

²¹ Isto

²² <http://www.index.hr/vjesti/clanak/eurostat>, dostupno 25.10.2017. godine.

i Velika Britanija koja je na trećem mestu sa 65,8 miliona ljudi odnosno 12,9 odsto. Italija je na četvrtom mestu sa 60,6 miliona ili 11,8 odsto, Španija na petom mestu sa 46,5 miliona ili 9,1 odsto stanovništva EU, te Poljska na šestom mestu sa 38 miliona ili 7,4 odsto.²³ Ako se sadašnji trendovi nastave, Švedska će zbog imigracije premašiti 10 miliona ljudi, a broj stanovnika Bugarske će se zbog odlaska, niskog nataliteta i visoke smrtnosti smanjiti ispod kritičnog nivoa od 7 miliona stanovnika. Dakle, uvažavajući demografiju i migracije, različiti delovi Evrope pokazuju različite trendove. Sve vodeće zemlje zapadne Evrope povećavaju broj stanovnika, odnosno broj stanovnika raste samo u najrazvijenijim zemljama Evropske unije, dok najsiromašnije zemlje Unije gube stanovništvo.

Interesantan primer za posmatranje je Litvanija. Ova zemlja je, u takozvanom “velikom boomu proširenja”, koji se dogodio 1. maja 2004. godine, sa još devet država postala članicom Evropske unije. Tada je prosečna plata u toj baltičkoj državi bila osam puta manja od proseka EU. Litvanija je bila najsiromašnija članica Unije sve do 1. januara 2007. godine dok u EU nisu ušle Bugarska i Rumunija, koje su u odnosu na prosek EU još siromašnije. Ulaskom u EU ove tri države su doživele najdramatičnije promene u stanovništvu.

Litvanija je 2000-te godine imala 3,6 miliona stanovnika, a danas ima tek 2,8 miliona, što je čak 800 hiljada manje. Drugim rečima, Litvanija je od 2000-te godine do danas, kada se zbroje zajedno i oni koji su otišli iz države, i oni koji su došli, kao i prirodni odnos rođenih i umrlih, ostala bez gotovo četvrtine stanovništva. Do odliva stanovništva je došlo u mnogim zemljama početkom 2000-te godine kada je Evropska unija koja je tada imala 15 članica ukinula vize za građane istočnoevropskih država. Ovu pogodnost ukidanja viza mnogi su iskoristili, pa i stanovništvo Litvanije, kako bi otišli radi egzistencije u razvijene članice EU.

Procesi iseljavanja stanovništva iz jedne države u drugu ne dešavaju se samo unutar EU, već se dešavaju i izvan Unije. Na primer, danas najbrži pad stanovništva ima Kosovo, iako ono ima najveći natalitet u regiji, a takođe za stanovništvo sa Kosova nisu ukinute vize za EU. Samo 2015. godine Kosovo je izgubilo 31 stanovnika na 1000, dok je unutar EU u istom razdoblju najveći pad bio u Bugarskoj - 6,1 na 1000 stanovnika.

²³ Isto

No, postoje primeri da su se ljudi masovno selili iz nekih država radi boljeg životnog standarda u neku drugu državu, ali vremenom je država iz koje su se iseljavali svoju privredu pogurala u dobrom smeru. To je slučaj sa Irskom. Danas je Irska jedne od najbogatijih država Zapadne Evrope. I u Poljskoj se trend menja. Sve veći broj Poljaka koji su godinama radili u inostranstvu vraćaju se i ulažu zarađeni novac u svoju državu.

Svaka država je specifična kada se radi o prirodnim procesima seljenja stanovništva. Stoga, države pojedinačno moraju pronaći modele koje njima najviše odgovaraju, kako bi podstakle ekonomski rast, otvaranje novih radnih mesta i podizanje životnog standarda stanovništva. Drugim rečima, treba stvarati državu u kojoj će ljudi biti zadovoljni, i neće odlaziti na rad u inostranstvo. Proces trajnog odlaska iz zemlje ima i svoju drugu stranu. Masovni odlazak ljudi izvan zemlje opasnost je za penzioni sistem koji je zasnovan na načelu generacijske solidarnosti.

Ovaj problem narušavanja penzionog sistema naročito će pogoditi nove države članice Evropske unije, pogotovo one sa niskim bruto nacionalnim dohotkom, kod kojih je dramatično opada broj stanovnika, dok one bogate države u kojima se broj stanovnika povećava, pre svega zbog procesa useljavanja nove radne snage, manje će osetiti udar na svoj penzioni sistem. Stanje je sada takvo, da kada se gleda na dugi rok, za vitalnost i mobilnost radne snage će biti potrebna migracija iz trećih država jer stanovništvo Evrope stari. Zato se primaju izbeglice. Migracije stanovništva su procesi koji se teško mogu zaustaviti.

5. IZAZOVI IMIGRACIJA U EVROPSKOJ UNIJI - MITOVI I ČINJENICE

Prisutno je mišljenje da "jeftina radna snaga iz Istočne Evrope" smanjuje socijalne fondove bogatih država, tako što iz njih izvlači milione eura. Pored toga, rasprostranjen je strah kod stanovništva EU, da radna snaga koja dolazi sa Istoka "otima radna mesta" u bogatim članicama Unije. Da li je njihov strah opravdan? Statistika kaže da su stranci više uplaćivali socijalnih doprinosa nego što su primali iz socijalnih fondova bogatih država. Činjenica je da radno sposobno stanovništvo u Evropi nije u mogućnosti da održava vitalnost radnog tržišta, pa je dolazak radne snage iz drugih država nužan i omogućava tržišno naticanje sa drugim svetskim privredama. Drugim računima, veći dolazak stranaca nije uticao na povećanje broja nezaposlenih u bogatim državama.

Međutim, u manjim državama veći dolazak stranaca može da bude problem u održivosti socijalnih fondova, ali i u obrazovanju. Generalno posmatrajući, problem nije u slobodi kretanja ljudi i slobodi kretanja na EU tržištu rada, već u neravnomernoj raspodeli.

Jedno od glavnih načela EU jeste sloboda kretanja ljudi. To znači da su građani Unije slobodni preseliti se iz jedne države u drugu. Praktično, radi se o jedinstvenom tržištu koje za njih više nije inostranstvo. Ali, oni moraju dokazati da će imati dovoljno sredstava za život u toj novoj državi članici EU. To u izvesnom smislu predstavlja svojevrsno ograničenje slobode kretanja za radnike.

Evropska unija, da bi sprečila veliki dolazak radnika iz nove članice, uvela je prelazno rešenje po kojemu one države koje žele da se odupru naglom dolasku imigranata državljana nove članice mogu ograničiti slobodan ravnopravan pristup svom tržištu rada. To je regulisano formulom 2+3+2, što znači da ograničenja mogu trajati najviše sedam godina.

Kada je bilo proširenje Unije 2004. godine samo su tri države odmah omogućile pristup svom tržištu rada radnicima iz novih članica. Tako se u Ujedinjeno Kraljevstvo, Švedsku i Irsku, koje su u potpunosti omogućili dolazak radnika iz novih članica, uselilo za samo dve godine čak 70 posto radne snage.

Ujedinjeno Kraljevstvo i Nemačka su iskoristili pravo ograničenja od punih sedam godina za radne imigrante iz Bugarske i Rumunije. Nemačka uglavnom koristi dopušteni rok od sedam godina za radnike iz novih članica, ali je u slučaju Hrvatske napravila izuzetak i ograničenje ukinula nakon dve godine.

Kada je reč o seljenju radnika unutar članica EU, nezaobilazne rasprave se vode oko razlika u platama ili damping cene rada.

U Direktivi iz 1996. godine, o upućivanju radnika u neku drugu članicu Evropske unije, važno je pravilo da je radnik plaćen prema standardima zemlje iz koje dolazi. Naime, radnici koje su njihove firme slale u neku drugu državu Unije su imali platu koju bi imali kao da rade u svojoj zemlji. Taj takozvani "izaslani rad" stvorio je brojne manipulacije na tržištu rada. Premda "izaslani radnici" čine tek jedan posto radne snage, kompanije i firme iz bogatih članica - u nastojanjima da angažuju jeftinije radnike sa istoka EU - vrše manipulacije. To je naročito izraženo u sektoru građevinarstva. U tom sektoru, na primer, u Hrvatskoj i Nemačkoj razlika u satnici je čak 40 posto.

U cilju sprečavanja damping cene rada u državama EU, nova Direktiva Bruxellesa glasi: "za isti posao na istom mestu jednaka plata".²⁴ To znači da radnici koje njihova kompanija privremeno uputi na rad u neku drugu članicu Unije moraju imati istu platu i iste radne uslove kao i radnici u zemlji domaćinu. Na primer, firma koja šalje radnike iz Poljske u Nemačku, ili neke druge zemlje, ne sme ih plaćati manje od minimalne satnice koja vredi za taj posao u Nemačkoj, ili u državama u koje su radnici poslali.

Ministri rada EU dogovorili su se i o najdužem trajanju takvog "izaslanog rada". On može trajati najviše 12 meseci, s tim da postoji mogućnost da se produži za još šest meseci na zahtev poslodavca. Izuzetak predstavljaju vozači kamiona kod kojih će se primenjivati stara direktiva iz 1996. godine sve dok se ne provede evropska reforma propisa u cestovnom prevozu.²⁵

Međutim, postoje kritike koje se mogu smatrati opravdanim, pa se zato menjaju zakoni. Na primer, ozbiljna primedba jeste da rumunski radnik u Nemačkoj može dobiti doplatak za dete²⁶ koji je veći od plate u Rumuniji.

Posmatrano iz drugog ugla, kritika se može uputiti privredno razvijenim zemljama u EU. Zapravo, u reformi Direktive o upućivanju radnika očito je da će privredno razvijene zemlje Unije u tom svom nastojanju oko izjednačavanja uspeti. To je dobro jer će radnici dobiti veće plate. Ali, nije dobro što će domaće kompanije dobijati manje poslova u drugim članicama EU. Zbog toga što će njihove ponude biti manje konkurentne.

Razume se da odlazak iz jedne članice EU u drugu ne samo da je dopušten nego je i poželjan, jer to pomaže radnoj mobilnosti stanovništva i doprinosi privredi Unije. Zato EU i drži slobodu kretanja ljudi jednim od glavnih temelja Unije i po svaku cenu želi braniti to načelo bez kojeg postojanje EU ne bi ni imalo smisla. Međutim, činjenica je da u državama članicama EU većinu stranaca čine građani država izvan EU, a ne oni koji su došli iz drugih članica Unije koristeći pravo na slobodu kretanja. Pošto broj imigranata koji dolaze izvan država članica Unije raste, cenovna prednost ponude gradi se na nižoj ceni radne snage.

²⁴ Izvor: Gordana Grgas, (2017), Direktiva Bruxellesa: za isti posao na istom mjestu jednaka plaća, *Globus*, Broj 1404, 3.11.2017., str. 36-37.

²⁵ Isto.

²⁶ Predlaže se zakon prema kojem će se dečiji doplatak radniku platiti prema standardu države gde dete živi, a ne gde radnik radi. I to je kontroverzno pitanje jer zadire u područje diskriminacije radnika.

Pogledajmo kakvo je stanje u Nemačkoj. Nemci nikada nisu bili zabrinutiji nego danas, mada su nemačke privredne statistike dobre. Nemačka privreda raste, nezaposlenost²⁷ nikada nije bila niža. No, zabrinutost Nemaca je razumljiva, zbog činjenice da režući privilegije države blagostanja nasleđene iz ere hladnog rata, dugotrajno nezaposleni gurnuti su u siromaštvo. Zabrinjava i to što čak četvrtina radnika danas radi najslabije plaćene poslove, uz milionsku armiju zaposlenih na nepuno radno vreme na mini poslovima do neoporezivih 450 eura, koji nastavljaju zavisiti o socijalnoj pomoći. Drugim rečima, uprkos tome što su zaposleni, mnogi u Nemačkoj ostaju u siromaštvu. Nakon SAD-a, Nemačka danas među članicama OECD-a ima drugi najveći sektor loše plaćenih poslova.²⁸

Nije nevažno ni to što je na dosta osetljivo pitanje izbeglica i migranata, koji prete da preplave Evropu, nemačka kancelarka Angela Merkel zauzela stav “otvorenih vrata za izbeglice”. U prvi momenat je teško razumeti ovakvo liberalno zalaganje za “uvoz migranata”. Ali, dublje razmišljanje daje odgovor. Procenjuje se da je Evropi potrebno oko 1,8 miliona radnih migranata godišnje. Migranti se “uvoze” u Evropu da bi se snizila cena rada. Zapravo, interes kapitala je da se snižavanjem cene rada povećava profit.²⁹ Naime, za redovne radnike zakon je zagantovao 8,5 eura na sat. Za milion tražilaca azila predviđeni su poslovi od jednog eura na sat. Nemačka je u 2016. godini primila milion izbeglica. U “uvozu” migranata i snižavanju cene rada se vidi interes pre nego solidarnost.³⁰ Dosta liberalni stavovi kancelarke Angele Merkel za “uvoz” migranata počinju da se labave sa njenom pobedom na izborima. Ona sada mora da pravi kompromise, kada je reč o izbeglicama, zbog sastava “Jamajka” vlade u Nemačkoj.

6. NOVO POLITIČKO VREME I NOVE IGRE VELIKIH SILA

Velike i moćne svetske sile započinju ratove, vojna osvajanja i nasilna pripajanja tuđih teritorija da bi ih osvojili, a sve radi sopstvenih interesa. Srž interesa je profit. Moćni i bahati svetski lideri vode ratove i izazivaju konflikte širih razmera da bi se domogli prirodnog bogatstva. Na teritorijama koje su bogate plinom, gasom, rudnim bogatstvima i slično

²⁷ Nezaposlenost u Nemačkoj u avgustu 2017. godine je iznosila 4,2 odsto.

Izvor: Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/economy/desktop/index.html>, dostupno 12.11.2017. godine.

²⁸ Monika Queisser, šefica socijalne politike u OECD-u. *Globus*, broj 1392, 11.08.2017, str.60.

²⁹ Snežana Grk, (2017), Svet – vreme previranja, u monografiji radova *Svet i Srbija – vreme promena*, ur S.Grak, D.Molnar, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 11-32.

³⁰ Isto

živi uglavnom siromašno stanovništvo. Vihor ratnih užasa, izazvan željom moćnih država za osvajanjima tuđeg bogatstva i teritorija, ostavlja ljude bez domova i osnovne životne egzistencije, primoravajući stanovništvo da se seli iz jednog kraja sveta u drugi. Velike svetske sile su te koje stvaraju puzajuće migracije velikih razmera.

Stanovništvo iz ekonomski siromašnih zemalja svesno se premašta ili proteruje na druge strateški važne teritorije na kojima su male populacije koje izumiru. U Evropu masovno dolaze izbeglice sa Istoka gde "buja život", na prostore koji gube tu sposobnost. U Evropu dolaze sirijske, afričke i druge izbeglice. Dirigovano premeštanje stanovništva treba posmatrati i sa aspekta osvajanja Starog kontinenta. Veoma brzo može da bude promenjena demografska slika Evrope, a time i njena rasna i nacionalna i religijska slika. Puzajući pokreti stanovništva sa sobom nose kulturološke promene Evrope.

Demokratska i razvijena evropska društva i politike zapostavljaju zakonitost migracija, što nije dobro. Radi toga što ta zakonitost podrazumeva uključivanje novih stanovnika sa brojnim različitostima i njihovo prilagođavanje osnovnim vrednostima novih sredina. Tačno je da su kroz preseljavanje stanovništva pojedine evropske privrede rešile probleme u nedostatku radne snage, naročito manje obrazovane. Slabo obrazovana i jeftina radna snaga je omogućila privredni rast i novu dobit onim državama koje su ih primile. Međutim, teret su podnela ona društva koja su skuplje socijalno zbrinjavala imigrante i njihovo teže prilagođavanje načinu života u novim sredinama.

Pogrešno je promišljanje vodećih lidera u Evropi da razvijena društva sama po sebi mogu apsorbovati različitosti. Pokazalo se da su pojavom velikih migracija naredne generacije tih migranata bile subjekti destrukcije u multikulturalnim sredinama.

Enigma je – da li iza političkih interesa vodećih svetskih sila, koje sada odmeravaju svoju moć, stoji veliko preseljavanje stanovništva koje je danas među najvažnijim prostornim procesima. Amerika, Rusija i Evropa imaju svoje finansijske interese, zbog kojih su ocrtane granice političkog delovana. Turski interesi su usmereni ka Bliskom istoku. Interesi Saudijske Arabije i Irana su veoma kompleksni. Interesi svih su isti, a to je nafta i plin.³¹ Katar i Iran imaju najveće nalazište plina na svetu. Evropa

³¹ Videti: Snežana Grk, (2017), *Svet – vreme previranja*, u monografiji radova *Svet i Srbija – vreme promena*, ur S.Grak, D.Molnar, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 11-32.

zavisu o nafti. Evropa zavisi od severne Afrike i Rusije. Stoga je napravljen naftni rusko-nemački monopol za Evropu. Taj monopol, u odnosima energetske saradnje između Rusije i evropskih suseda, bio je razlog da se umešaju Sjedinjene Američke Države dajući sankcije Rusiji, kao najvećem izvozniku plina. Američke sankcije usmerene su na najvažniji ruski privredni sektor energetike, odnosno direktno ugrožavanje ruskog biznisa. Ali su usmerene i protiv evropskih saveznika, prvenstveno Nemačke.

Amerika je da bi onemogućila rusko-nemački monopol u Evropi, a zbog svoje industrije LNG plina, kojeg ima u prilično velikom višku i kojeg namerava prodati Evropi preko mreže LNG-terminala, zapretila evropskim energetske kompanijama koje budu saradivale sa Rusijom. Uvođenjem paketa sankcija svim energetske kompanijama bilo je potrebno zakomplikovati planove za realizaciju rusko-nemačkog projekta *Nord Stream 2* (Severni tok 2). Za Nemačku je taj plinovod – koji zaobilazi Poljsku³² i baltičke države - jedan od strateških poslova jer su Nemci zavisni o uvozu energenata. To je razlog zbog kojeg su odnosi između Nemačke i Amerike postali napeti.

Nemačkoj je u interesu da zadrži dobre odnose sa Rusijom, budući da je dosad zadovoljavala oko 30 posto svojih potreba za plinom iz Rusije, a pomenutim projektom povećala bi taj kapacitet. Pošto Nemačka svoje interese³³ stavlja iznad svih ostalih, jer želi pojačati dotok plina za svoje potrebe, za očekivati je da će nastaviti strateško savezništvo sa Rusijom. Pored toga, ambicija Nemačke je da postane vodeća evropska zemlja u kontroli tranzita i distribuciji plina iz Rusije. Kao prva vladarica na Starom kontinentu, Nemačka će po svaku cenu nastojati da ostvari svoju zamisao da postane *hub* za celu Evropu, što bi joj donelo milijarde eura zarade.

Već duže vremena traju energetske ratovi između američke i ruske oligarhije. Vojne snage su tako raspoređene da kontrolišu energetske koridore. Važna tranzitna zemlja za snabdevanje Evrope ruskim plinom je Čečenija, i u njoj se vodi rat od 1996. godine upravo zbog naftovoda. Rusija da bi naftovod dovela do Evrope sve više se okreće ka Turskoj, jer planira zaobilazanje Ukrajine do 2019. godine. Na evropsku teritoriju

³² Nemačka je izgradila Severni tok 1, tako što je zaobišla Poljsku, postavila cevi po dnu Baltičkog mora, i koristila direktnu vezu sa ruskim izvorima. Slično namerava spojiti i Severni tok 2. Poljska i Litvanija su se okrenule ka energetske saradnji sa Amerikom, odnosno LNG - saradnji sa američkim kompanijama.

³³ Nemačkoj je ekonomski isplativije da uvozi ruski plin koji košta oko 210 eura, dok američki ukapljeni plin košta više od 260 eura za 1000 kubika.

naftovod treba ući preko Turske i Grčke, a zatim proći preko teritorija Makedonije i Srbije.

Turska, koja o ruskom plinu zavisi skoro 60 posto, postaje zemlja partner Rusiji, i važan tranzitni igrač koji profitira, jer naplaćuje plinarinu. Ali, u interesu Turske je i partnerstvo sa malim i prebogatim Katarom, koji je najbliži velikom izvoru LNG-plina. Pošto Turska nema dovoljno prihvatljivih kapaciteta, a za slučaj da dođe do nekih problema sa ruskom dostavom, Katar joj obezbeđuje sigurnost jer raspolaže LNG-om, barem za nužnu potrebu. Zbog ličnih interesa Turska se ne obazire na to što su Saudijska Arabija i još neke zemlje dale sankcije Kataru, optuživši ga da saraduje sa Iranom i navodno pomaže terorizam.³⁴

Svetski lideri vode velike naftne igre i u Siriji. Rusija drži kontrolu nad Sirijom da bi onemogućila planove Saudijske Arabije. Rusiji je plin glavni izvor državnih prihoda i najverovatnije je da i po cenu ratnih sukoba širih razmera ona neće odustati od svojih interesa. Svaki od regionalnih igrača ima sopstvene interese, pa u odmeravanju snaga priklanjaju se jedni drugima. Turska se okrenula Rusiji, a Katar Iranu. Novo političko vreme donosi nove oblike saradnje, bez obzira na humanitarne krize, opasnost od oružanih sukoba, razaranja, glad, bolesti, siromaštvo, proterivanje stanovništva sa svojih teritorija. Zbog novih oblika saradnje moćnih i bahatih čovečanstvo pada na ispit.

7. KRITIČNA TAČKA GUBITKA ČOVEČNOSTI

Približava li se svet kritičnoj tački gubitka čovečnosti? Da. Globalni ekonomski rast koristan je za bogate. Sjedinjene Američke Države, Kina i Indija su ostvarile veliki ekonomski napredak. Ali, u podsaharskoj Africi rezultati ekonomskog rasta su mnogo skromniji. Nejednakost između zemalja se smanjuje. Ali nejednakost unutar njih raste. U razvijenim zemljama bogati su sve bogatiji, dok srednja klasa nestaje.

Afrika je sve siromašnija. U Africi je siromaštvo doseglo zabrinjavajući nivo. U njoj su nejednakosti veoma izražene. Samo su male grupe bogatih elita imale koristi od decenija ekonomskog rasta. Najneravnopravnija zemlja je Svaziland, a sledi Nigerija i Južna Afrika gde tri milijardera imaju bogatstvo koje je jednako onom koje poseduje polovina najsiromašnijih stanovnika zajedno, što je oko 28 miliona ljudi.³⁵

³⁴ Videti: Antun Masle, (2017), Ratne igre na Baltiku, *Globus*, broj 1386, 30.06.2017., str. 51-53.

³⁵ Izvor: Reuters/Siegfried Medola, Izveštaj: Svetski ekonomski forum o Africi (WEF Afrika).

Prema predviđanjima³⁶ broj siromašnih u narednih 15 godina će dodatno porasti pa će još 250 do 300 miliona Afrikanaca živeti u krajnjem siromaštvu.

Čovečanstvo je ugroženo, zbog surove stvarnosti da se svet nalazi pred najvećom humanitarnom krizom od 1945. godine. Više od 20 miliona ljudi³⁷ suočeno je s pretnjom gladi i umiranja od gladi u Jemenu, Somaliji, Južnom Sudanu i Nigeriji. Pomenute zemlje imaju zajednički problem, a on je vezan za konflikte.

Somalija je izložena prirodnim nepogodama, kao što je suša. Tu su još glad, bolesti, ratovi, terorizam koji dodatno pogađaju Somaliju. Ako se pusti da nestanu zemlje poput Somalije i ako se dopusti ovolika patnja i dramatičan uticaj suše, bolesti i konflikta – to je opasnost za ceo svet.³⁸

Signal upozorenja za uzburu uputio je UNICEF. Ova svetska organizacija je upozorila da bi milion i po dece 2017. godine moglo umreti od gladi. Svedoci smo najveće humanitarne krize od stvaranja Ujedinjenih nacija. Časovnik vremena otkucava. Poslednji je momenat da se nešto preduzme. Globalni prioritet mora biti sprečavanje konflikata, ratova i terorizma. Izbeglice koje dolaze u Evropu beže od terorizma i ratova. Tako je i Evropa ugrožena.

Godina 2016. je bila godina političkih turbulencija, a efekti toga tek će se reflektovati na globalnu ekonomiju. U svetlu svih dešavanja na političkoj sceni zapaža se da su neke zemlje postale siromašnije, a neke bogatije. To se vidi posmatrajući Indeks bede za 2017. godinu. Indeks bede izmeren je tako što su se posmatrali parametri: inflacija i stepen nezaposlenosti. Prema tom indeksu najsiromašnije zemlje u 2017. godini³⁹ su navedene sledećim redosledom: Venecuela, Južnoafrička Republika, Argentina, Grčka, Turska, Španija, Ukrajina, Srbija⁴⁰, Brazil, Urugvaj, Kolumbija, Hrvatska, Italija. A najbogatije zemlje u 2017. godini⁴¹ su navedene sledećim redosledom: Tajland, Singapur, Švajcarska, Japan,

Objavila britanska humanitarna grupa Oksfama.

<http://rs.n1info.com/a246348/Svet/Svet/Siromaštvo-u-Africi>, dostupno 03.05.2017. godine.

³⁶ Britanska humanitarna grupa Oksfama.

<http://rs.n1info.com/a246348/Svet/Svet/Siromaštvo-u-Africi>, dostupno 03.05.2017. godine.

³⁷ <http://rs.n1info.com/a234259/Svet/Svet/Čovečanstvo-pada-na-ispitu>, dostupno 11.03.2017. godine.

³⁸ Generalni sekretar UN-a Antonio Guterres.

³⁹ Izvor: Bloomberg, dostupno 06.03.2017. godine.

<http://www.newsweek.rs/Srbija/81849-blumberg-objavio-indeks-bede-za-2017>

⁴⁰ Prema indeksu bede Srbija je na 8. mestu u svetu.

⁴¹ Izvor: Bloomberg, dostupno 06.03.2017. godine.

<http://www.newsweek.rs/Srbija/81849-blumberg-objavio-indeks-bede-za-2017>

Island, Tajvan, Danska, Izrael, Južna Koreja, Hong Kong, Malezija, Vijetnam.

Zemlje čiji se indeks bede 2017. godine najviše pogoršao je Poljska, koja je sa 45. skočila na 28. mesto, a sličan trend imale su i mnoge druge istočnoevropske zemlje kao što su Rumunija, Estonija, Letonija i Slovačka. Beda se produbila i u Meksiku, koji je skočio sa 38. na 31. mesto, ali i Velika Britanija je zbog Bregzita pogoršala svoju poziciju za dva mesta.⁴² Sa druge strane, Norveška, Peru i Kina imale su napredak, uprkos padu cena sirovina i nafte, od kojih ekonomije ovih zemalja zavise. Norveška je napravila pozitivan skok za čak 18. mesta, a to je ubedljivo najveće poboljšanje, dok je odmah iza nje Peru koji je svoju poziciju popravio za 13. mesta.⁴³

Okončati siromaštvo svuda i u svim oblicima je prioritetni cilj održivog razvoja. Ali, veliki problem jeste što u svetu nedostaje kvalitetnih radnih mesta. To predstavlja ozbiljnu kočnicu po višedecenijski pomak u smanjenju siromaštva.

8. ELITNI KLUB RAZVIJENIH ZEMALJA

Organizacija za evropsku ekonomsku saradnju (OEEC) osnovana je 1948. godine, sa cilj da koordinira pomoć SAD-a i Kanade u okviru *Marshall*-ova plana posleratne obnove Evrope. U članstvu OEEC-a bilo je 18 kapitalističkih evropskih zemalja, uključujući Tursku, a bez Finske. Ta se organizacija 1960. godine transformisala u OECD (*Organisation for Economic Cooperation and Development*), kojem su se odmah pridružili SAD i Kanada, ubrzo i Japan pa Finska, Australija i Novi Zeland. Jugoslavija je, kao jedina socijalistička/komunistička zemlja, imala status promatrača od osnivanja OECD-a do raspada.⁴⁴

Danas OECD ima 35 zemalja članica, a u skoroj budućnosti će imati 38. Oni koji se nalaze u vrhu ovog elitnog kluba protive se njegovom velikom širenju smatrajući da OECD ne treba da ima više od 50 članica kako ova organizacija ne bi postala globalni forum.⁴⁵

Članice OECD-a zainteresovane su da im se priključe ekonomski moćne zemlje, koje imaju veliki udeo u svetskoj privredi. Velikim članicama nije u interesu ulazak većeg broja malih zemalja, u klub

⁴² Isto

⁴³ Isto

⁴⁴ Izvor: *Globus*, Broj 1399, 29.9.2017, str. 22.

⁴⁵ Izvor: *Globus*, Broj 1399, 29.9.2017, str. 23.

razvijenih. Oni se plaše da bi se, ako bi ušle male zemlje, smanjila efikasnost organizacije. Od članica EU u OECD-u nisu Kipar, Malta, Bugarska, Rumunija i Hrvatska.

Pošto ekonomski jakim zemljama odgovara da im se priključe samo velike zemlje, ovaj elitni klub je otvorio vrata Rusiji 2007. godine, kada su i počeli sa njom pregovor, ali su oni prekinuti 2014. godine sa obrazloženjem da je Rusija napravila invaziju na Krim. Iste je godine postignut dogovor da se intenziviraju odnosi sa druge četiri zemlje BRICS-a (Brazil, Indija, Kina, Južna Afrika) i sa Indonezijom kao ključnim partnerima OECD-a.

Države koje su u “klubu velikih” smatraju da su privržene demokratiji i tržišnoj ekonomiji. No, upitno je da li zaista sve članice drže do tih vrednosti.

OECD daje preporuke, a usklađivanje sa preporukama trebalo bi biti u interesu zemalja članica. Te preporuke su tzv. “mekani zakoni” (*soft law*). Oni kao takvi predstavljaju instrumente javnih politika koji ne moraju uvek voditi prema obavezujućim međunarodnim sporazumima.

Ova ekonomska organizacija u početku je imala zadatak da pospešuje ekonomski napredak i svetsku trgovinu. Ali vremenom interesi su se proširili, pa OECD analizira i izrađuje javne politike u ekonomskom i socijalnom domenu, kao i zaštiti životne sredine, nastojeći sve to da uskladi na svetskom nivou. Njen slogan je “*better policies for better lives*”.⁴⁶ OECD sve analize i javne politike pravi preko razvojnog indikatora tzv. “indeks humanog razvoja” (HDI), i “indeksa ljudskog kapitala”.

Pojam ljudskog kapitala⁴⁷ obuhvata različite tipove investiranja u ljude. Investiranje u ljudski kapital uključuje pored rashoda za formalno obrazovanje i obuku na radnom mestu i izdatke za zdravstvenu zaštitu, ishranu, traženje posla, migracije. Unapređivanjem fizičkih i intelektualnih sposobnosti radnika postiže se veća produktivnost rada, ali ona se može obezbediti i seljenjem radnika sa jedne lokacije i radnog mesta na drugu lokaciju i radno mesto, gde se može postići relativno visoka produktivnost. Sposobnost da se kvantifikuje ljudski kapital je posebno bitna danas, kada, pod uticajem tehnoloških, ekonomskih, demografskih i geopolitičkih snaga, tržišta rada širom sveta prolaze kroz

⁴⁶ Izvor: *Globus*, Broj 1399, 29.9.2017, str. 22-23.

⁴⁷ Videti: Biljana Jovanović Gavrilović, (2015), *Ljudski kapital: teorijsko - metodološki pristup i empirijska analiza na primeru Evropske unije i Srbije*, u monografiji *Svet i Srbija – izazovi razvoja i integracija*, ur. S.Grk, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 41-57.

proces suštinske transformacije.⁴⁸ Analizirajući indeks ljudskog kapitala uočava se da je on vrlo visok i povećava se u većini članica OECD-a. Međutim, pomenuti indeks je loš u zemljama koje nisu u elitnom klubu razvijenih.

UNCTAD⁴⁹ u svom redovnom izveštaju⁵⁰ za 2017. godinu o trgovini i razvitku, naslovljenom put globalnoga novog dogovora (*Beyond Austerity – Towards a Global New Deal*)⁵¹, zastupa keynesovsko mišljenje i upozorava da finansijski fundamentalizam vodi globalno ljudsko društvo u katastrofu i predlaže svetski “*New Deal*”, koji bi osigurao prosperitet svima, naročito onim kojima je to potrebno. Razvitak kakav je danas pogoduje isključivo jednom procentu ljudi, dok velika većina njih ostaje u siromaštvu. Stvara se sve veći jaz između bogatih i siromašnih, jer i “srednja klasa” prelazi u siromaštvo.

9. ZAKLJUČAK

Da li je svet bolji ili gori nego što je bio? Ovo je komplikovano pitanje. Za neke je bolji, ali ne za svakoga i ne svuda na ovoj planeti. Društvo je u krizi. Ekonomska misao je u krizi. Neoliberalna ekonomska misao je povećala ekonomske nejednakosti u svetu. Generalno posmatrajući, društveno-ekonomski trendovi nisu dobri, i čak su zabrinjavajući. Svetska ekonomija se “diže ali ne vuče”⁵². Poslednju deceniju karakteriše eksplozija duga i porast superelita. Nestabilna finansijska tržišta su omogućila naglo širenje jaza između vlasništva nad finansijskim portfeljima. To je stvorilo fiksaciju za brzom zaradom, koja se isplatila jednom sloju pojedinaca. Sa druge strane, banke u Evropi su pare slagale⁵³, a nije se investiralo u proizvodnju i u radna mesta, koja bi novom potrošnjom obezbedila dugoročni prosperitet. U Evropi se u vreme ekonomske krize dogodila deflacija, koja je imala negativni efekat na ukupnu ekonomiju. Ona je kočila privredni rast, realno povećavajući dugove, obeshrabrivala investicije, povećavala realnu vrednost novca na štednji - čak i uz minimalne kamate, odgađala potrošnju. Negativne efekte

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ UNCTAD je 1964. godine uspostavljen kao stalno međunarodno telo i istovremeno glavni organ Glavne skupštine Ujedinjenih nacija za pitanja trgovine, investicija i razvitka.

⁵⁰ UNCTAD, (2017), *Trade and Development Report 2017, Beyond austerity: Towards a global new deal*,

<http://www.unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=1852>, dostupno 14.09.2017. godine.

⁵¹ <https://www.chathamhouse.org/event/beyond-austerity-towards-new-global-deal>, dostupno 14.09.2017. godine.

⁵² <https://www.chathamhouse.org/event/beyond-austerity-towards-new-global-deal>, dostupno 14.09.2017. godine.

⁵³ Videti: Snežana Grk, (2017), *Svet – vreme previranja*, u monografiji radova *Svet i Srbija – vreme promena*, ur S.Grk, D.Molnar, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 11-32.

štednje su osetili pojedinci i zaposleni kroz još niže plate, i još veći rizik za radna mesta.⁵⁴ Zbog toga što je dat veći značaj finansijskom sektoru, koji dominira nad proizvodnim, stvoreno je nezadovoljno i nepoverenje stanovništva u tržišnu ekonomiju i politiku.

Vidljiva je i podela među državama koje su ekonomski siromašne i bogatim državama koje se nalaze u "elitnom klubu". Fokusirajući se na Evropu uočava se koliko su značajni problemi velikog raslojavanja stanovništva i čudnih tokovima kretanja kapitala. Kapital pronalazi svoje puteve oplodnje, i dovodi do podele među zemljama članicama Evropske unije. Pošto kapital ima svoje interese dogodilo se da u zemlje Istočne Evrope nisu išli tehnologija i znanje, nego krediti. Nisu građena postrojenja, nego su preuzimani lokalni monopoli. To je dovelo do toga da ljudi u novim članicama EU postaju najamni radnici.

Sada se stvara nova geometrija u Evropi. Države Zapadne Evrope se spajaju, stvarajući jezgru Evrope. To će biti države prvoga reda. One članice Unije koje nisu prepoznale na vreme da se Evropa pregrupiše naći će se u grupi država drugoga reda. Šta će to značiti za stanovništvo koje ostane u zemljama drugoga reda ili na periferiji? Odgovor je jasan. Manje investicija, manje radnih mesta, jeftin rad, siromaštvo, migracije i urušavanje penzionih fondova. Takve države da bi preživele biće primorane da prihvataju migrante iz Afrike i sa Bliskog Istoka. Ekonomski slabe države ne mogu opstati ako ne dobiju finansijski stimulans za održivi razvoj. Novi krediti bi trebali da pomognu razvoju nacionalnih privreda i društva. Ali, dok se sa jedne strane nude novi krediti, sa druge strane, pojedine države koncentrišu kapital a finansijski moćnici se bogate na teret ostalih. Država koja koncentriše najviše viška kapitala je Nemačka, ali i sva zona eura.

Blagostanje u društvu ne zavisi samo o uobičajenom konceptu bruto domaćeg proizvoda nego i o poverenju u društvene i političke institucije, demokratskom participiranju svih i društvenoj solidarnosti. Ali, nestabilnost u celom svetu utiče na to da se nivo proizvodnih ulaganja smanjuje, a to ima za posledicu nesigurnost zaposlenosti i slabljenje socijalne zaštite, kao i stvaranja ogromne razlike između dohotka bogatih i siromašnih. Naime, veliki je jaz između najviših dohodaka i onih kod kojih je evidentno "stezanje kaiša" i stagnacija dohodaka.

⁵⁴ Isto

Prema statistici UNCTAD-a, jedan posto se silno bogati, 15-20 posto zadržava prethodni standard ili ga neznatno poboljšava, 30-40 posto palo je iz srednjeg standarda u siromaštvo, a donji sloj bede se povećao sa desetak na dvadesetak posto. Stoga je razumljivo nepoverenje ogromnog dela stanovništva u ekonomiju i politiku, kao i u političke elite. Veza između politike i vlasti je ogromna. Gde je novac tu je politika. Svi dolaze na vlast da ostvare svoje interese. Sa vlasti se odlazi moćan, bogat, bahat – a narod je sve siromašniji. Bogati su pred izazovom još većeg stvaranja bogatstva. Siromašni su pred iskušenjem kako preživeti. Ekonomske nejednakosti, prirodne katastrofe, bolesti, konflikti, ratovi, puzajuće preseljavanje stanovništva, demografske promene, su faktori koji imaju negativne efekte na živote stanovnika ove planete.

Tragajući za putevima izlaska iz humanitarne krize UNCTAD nudi predlog u svom Izveštaju (*Beyond Austerity – Towards a Global New Deal*). U njemu se stavlja akcenat na uspeh Ruzveltova (*Franklin D. Roosevelt*) *New Deal*-a, koji je proistekao iz balansiranja uticaja socijalnih partnera (uključujući potrošačke organizacije, poljoprivredne udruge, sindikate i druge). Ova svetska organizacija se poziva i na Trumana (*Harry S. Truman*) koji se pamti više po Maršalu (*George C. Marshall*) i “njegovu” planu.⁵⁵

Interesantno je zapaziti da je u svetlu velikih izazova današnjice – klimatske promene, terorizam, protekcionizam, izbeglička kriza, siromaštvo – pred kojima se globalno društvo nalazi, iz nemačke⁵⁶ stigao predlog Marshall-ova plana za Afriku. Predlog se poziva na 1947. godinu, kada su Međunarodni monetarni fond, Svetska banka, GATT⁵⁷ (iz kojega je stvorena Svetska trgovinska organizacija - WTO) i OUN udružili napore na balansiranju svetske privrede. Ovom prilikom se takođe poziva na snažniju saradnju zemalja spremnih na sprovođenje reformi, ukazujući istovremeno na to da je Afrička unija po prvi put izradila svoj razvojni koncept, u kome se ističe da bi kontinentu trebalo da se prepusti više odgovornosti kada se govori o razvoju.⁵⁸ Predlog koji je došao iz Nemačke imao je pozitivne reakcije u Izveštaju UNCTAD-a. Ali, izneta je i opaska da za to nedostaju “finansijski mišići”.

⁵⁵ Videti: Inoslav Bešker, (2017), UN predlaže svjetski New Deal: boljitak svima, a ne samo bogatima *Globus*, Broj 1399, 29.9.2017, str 4-5.

⁵⁶ Nemačka kancelarka Angela Merkel je iznela predlog na Samitu G20 koji je održan 7-8 jula 2017. godine u Hamburgu.

⁵⁷ Opšti sporazum o tarifama i trgovini.

⁵⁸ <http://www.dw.com/sr/g20-potrebni-nego-ikada/a-39472933>, dostupno 09.11.2017. godine.

Ni jedna zemlja na svetu ne može sama da se bori sa izazovima današnjice. Pogotovo ne može Crni kontinent koji će imati odlučujuću ulogu za razvoj globalizacije. Zato elitne zemlje moraju da pokažu inicijativu za boljom saradnjom sa Afrikom. Inicijativa *Compact with Africa* nije zamena za razvojnu pomoć - njome se želi da se privuku i međunarodni investitori da ulože u projekte u Africi.

Bogate zemlje su veoma oprezne, a to važi i za međunarodne investitore, kada trebaju ulagati u projekte sa neizvesnim ishodom. Stoga se treba tražiti rešenje u spremnosti za kompromise razvijenih zemalja da pomognu u rešavanju svetskih problema, vezanih za ekonomski rast, od kojega sada koristi imaju samo bogati. Situacija bi se mogla promeniti kada bi pojedini svetski lideri prestali da zagovaraju politiku štednje, i da ne budu na strani finansijskog kapitala. Političari umesto da služe narodu, koji ih je izabrao, rade protiv naroda – jer njima upravljaju banke i finansijski centri moći. Kada se govori o globalnom kapitalizmu mora se prepoznati misao vodilja i po njoj postupati - da se sa društva orijentisanog na profit pređe na društvo usmereno na osobe. Svet je pred iskušenjem da izneveri ideal čovečnosti.

LITERATURA

- [1] Antun Masle, (2017), Ratne igre na Baltiku, *Globus*, broj 1386, 30.06.2017., str. 51-53.
- [2] Antun Masle, (2017), Američki udar na Sjeverni tok 2, *Globus*, broj 1391, 04.08.2017., str. 49-51.
- [3] Biljana Jovanović Gavrilović, (2015), Ljudski kapital: teorijsko - metodološki pristup i empirijska analiza na primeru Evropske unije i Srbije, u monografiji radova *Svet i Srbija – izazovi razvoja i integracija*, ur. S. Grk, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 41-57.
- [4] Bloomberg, (2017), <http://www.newsweek.rs/Srbija/81849-blumberg-objavio-indeks-bede-za-2017>
- [5] Eurofound, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, In work poverty in the EU <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2017/in-work-poverty-in-the-eu>
- [6] Eurostat, Gini coefficient of equivalised disposable income – EU–SILC survey http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?wai=true&dataset=ilc_di12
- [7] Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/economy/desktop/index.html>
- [8] Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat>
Eurostat – Tables, Graphs and Maps Interface (TGM) table print preview <http://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/economy/desktop/index.html>

- [9] Eurostat, Beta, <http://rs.n1info.com/a239582/Biznis/Nezaposlenost>
- [10] Evropsko veće, (2017), Sastanak na vrhu skupine G20 u Hamburgu, 7.-8. 7. 2017- Consilium <http://www.consilium.europa.eu/hr/metings/international-summit/2017/07/07-08/>
- [11] Gordana Grgas, (2017), Direktiva Bruxellesa: za isti posao na istom mjestu jednaka plaća, *Globus*, Broj 1404, 3.11.2017., str. 36-37.
- [12] Inoslav Bešker, (2017), UN predlaže svjetski New Deal: boljitak svima, a ne samo bogatima, *Globus*, Broj 1399, 29.9.2017, str 4-5.
- [13] Ivo Bićanić (2016), 3 razloga zašto moramo znati više o nejednakosti, *Globus*, 1326/06.05.2016, 38-40.
- [14] Ivo Goldstein, (2017), Zašto je važno da Hrvatska što prije postane članica OECD-a, *Globus*, Broj 1399, 29.9.2017, str. 22-23.
- [15] Međunarodna organizacija rada (MOR), <http://mondo.rs/a904066/Info/Svet//Evropa-sve-vise-siromasnih.html>
- [16] Monika Queisser, (2017), OECD, *Globus*, broj 1392, 11.08.2017, str. 60.
- [17] Sinisa Zarić, (2015), Protection of Property Rights and Accession to EU: Comparative Analyses of EU Members and Candidate Countries, in: Mintchev, V., Nenovsky, N. and Richet, X., (ed by) *Western Balkans and the European Union: Lessons from Past Enlargements, Challenges to Further Integrations*, Publishing Complex UNWE Sofia.
- [18] Snežana Grk, (2017), Svet – vreme previranja, u monografiji radova *Svet i Srbija – vreme promena*, ur. S. Grk, D. Molnar, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 11-32.
- [19] Snežana Grk, (2017), Economic inequalities – measurement, analysis and misconceptions, *Plenary Lectures, 8th DQM International Conference, Proceedings, Life Cycle Engineering and Management, ICDQM-2017, Serbia, 29-30 June 2017*, Organized by: The Research Center of Dependability and Quality Management DQM, Serbia, pp. 154-159.
- [20] Snežana Grk, (2015), Svet i Srbija – ekonomski razvoj i integracije, u monografiji radova *Svet i Srbija – izazovi razvoja i integracija*, ur. S. Grk, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 9-39.
- [21] Snežana Grk, (2014), Razgibavanje ekonomske svesti, *Srpska politička misao, Serbian political Thought*, Broj 2/2014, god.21, vol 44, Institut za političke studije, Beograd, str.157-177.
- [22] Snežana Grk, (2014), Recesija, deflacija i prinudna preraspodela dohotka, *Nacionalni interes*, 3/2014, X, 21, Institut za političke studije, Beograd, 173-200.
- [23] SEEBiz.eu/Eurostat
<http://www.seebiz.eu/eurostat-hrvatska-po-potrošnji-po-stanovniku-lani-predzadnja-u-eu>
- [24] UNCTAD, (2017), *Trade and Development Report 2017, Beyond austerity: Towards a global new deal*, <http://www.unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=1852>
- [25] WEF Africa (2017), Reuters/Siegfried Medola, Izveštaj Svetski ekonomski forum o Africi
Objavila britanska humanitarna grupa Oksfama.
<http://rs.n1info.com/a246348/Svet/Svet/Siromaštvo-u-Africi>

-
- [26] <https://www.chathamhouse.org/event/beyond-austerity-towards-new-global-deal>
- [27] http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_income_equality
- [28] <http://www.dw.com/sr/g20-potrebni-je-nego-ikada/a-39472933>
- [29] <http://rs.n1info.com/a234259/Svet/Svet/Čovečanstvo-pada-na-ispitu>
- [30] <http://24sata.info/vjesti/svjet/294493-demografska-slika-EU>
- [31] <http://www.index.hr/vjesti/clanak/eurostat>

**SVETSKI FENOMEN NEDOSTATKA
TRADICIONALNIH POSLOVA I RASTA DOHODOVNE
NEJEDNAKOSTI KAO NJEGOVE POSLEDICE**

**WORLD PHENOMENON OF LACK OF TRADITIONAL JOBS
AND THE INCREASE OF INCOME INEQUALITY AS ITS
CONSEQUENCES**

Dr Ljubinka Joksimović, redovni profesor

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Nemanja Vuksanović, asistent

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Sažetak: *U gig ekonomiji nestandardne i fleksibilne forme zapošljavanja, kao što su privremeni i honorarni poslovi, samozapošljavanje ili rad na neformalnim poslovima, beleže izuzetan rast. Narastanje broja nestandardnih poslova, što je povezano sa tehnološkim promenama i pratećim strukturnim promenama u tražnji za radnom snagom, ne pogađa samo radnike i njihove porodice, već je uočljivo u celokupnom društvu u vidu rastuće dohodovne nejednakosti. Glavni uzrok tome je što privremeni i honorarni poslovi pojačavaju trend polarizacije poslova, tj. „produbljivanje rupe u ukupnoj radnoj snazi”. S tim u vezi, predmet rada jeste ispitivanje uticaja opadanja stalnih poslova i porasta nestandardnih poslova na rast dohodovne nejednakosti. Cilj rada jeste da se komparativnom analizom pokaže kako su se promene u pogledu fleksibilizacije na tržištu rada negativno odrazile na raspodelu dohotka. Posebna pažnja u radu posvećena je mladima. Rastuće interesovanje za položaj mladih na tržištu rada podstaknuto je time što mlade osobe čine grupu za koju se vezuje veći rizik od opasnosti siromaštva ili socijalne isključenosti, kao i da neuspešna tranzicija od škole do posla može imati nesagledive negativne posledice na druge tranzicije ka odrastanju.*

Ključne reči: *gig ekonomija, nestandardni poslovi, dohodovna nejednakost, fleksibilizacija tržišta rada, mlade osobe.*

Summary: *It is noticed that in gig economy non-standard and flexible forms of employment, such as temporary and part-time jobs, self-employment or informal work, are increasing very rapid. This is connected with technological changes associated with structural changes in demand for labour force, what does not affect only workers and their families but is evidently in whole society manifesting as increasing income inequality. The main cause for this is because temporary and part-time jobs amplify the trend of job polarization, i.e. “hollowing out of work force”. Subject of this paper is examination of impact of decreasing the number of permanent jobs and increasing the number of non-standard jobs on increased income inequality. The aim of the article is to show by comparative analysis how changes in a view of labour market*

flexibilization negatively affect income distribution. Special attention is devoted to young people. Increasing interest for youth on labour market has noticed because that is a group connected with the largest risks of poverty and social inclusion. Also, in the article it is paid attention to unsuccessful school to work transition which may lead to long term negative consequences on other transition to adulthood.

Key words: *gig economy, non-standard forms of employment, income inequality, labour market flexibility, young people.*

1. UVOD

Dok su visoko regulisana tržišta rada bila pogodna za relativno zatvorene privrede, od sredine sedamdesetih godina prošlog veka, povišeni intenzitet konkurencije sa otpočinjanjem globalizacije je nametnuo daleko prilagodljivije sisteme proizvodnje i tržišta rada. Neoklasični ekonomisti uporno stoje na stanovištu da je takva fleksibilnost inherentan preduslov za kreiranje zaposlenosti i ekonomskog rasta u sadašnjoj globalnoj privredi.

Tradicionalni poslovi sa kojima smo se identifikovali i koji su nazivani u Sjedinjenim Američkim Državama “od 9 do 17 časova”, u Francuskoj “metro, rad, spavanje”, ili u Japanu za muškarca “čovjek koji radi za platu” i za ženu “gospođa službenica”, i koji su se oslanjali na tradicionalni odnos između jednog poslodavca i jednog zaposlenog, strukturirani u ugovornom angažovanju za rad na neodređeno vreme sa punim radnim vremenom¹ pokazuju se kao više neodgovarajući u sudaru sa novim pritiscima i zahtevima globalne ekonomije. Još bliže rečeno, ne tako davno, jedine osobe koje su važili za *gig* bili su muzičari koji su ostajali u krevetu do podneva i svirali u barovima do zore. Ostatak nas, pošto je prerastao školske snove rok zvezde, nalazio je kod jednog poslodavca stalni posao, na kojima smo plaćeni fiksnom platom svakog meseca, što je davalo pravo na plaćeni godišnji odmor, bolovanje usled bolesti i porodijsko bolovanje i bilo osnova za planiranje radne i životne karijere u budućnosti.

Prema podacima Međunarodne organizacije rada (2016) samo jedan od četiri radnika u svetu danas ima ono što većina nas zamišlja kao tradicionalni posao. Sve više osoba prihvata (voljno ili prinudno) da živi radeći kao *gig*. U *gig* ekonomiji² nestandardne i fleksibilne forme zapošljavanja kao što su privremeni i honorarni poslovi,

¹ U daljem tekstu će umesto termina “posao na neodređeno vreme sa punim radnim vremenom” biti korišćen kao sinonim termin “stalan posao”.

² Gig ekonomija jeste ekonomija čija je odrednica tržište rada koje karakteriše značajan porast i težnja ka preovlađivanju, nestandardnih i fleksibilnih poslova kao suprotnosti stalnim poslovima.

samozapošljavanje ili rad na neformalnim poslovima beleže izuzetan rast.³ *Gig* ekonomija se pojavljuje kao jedna od glavnih promena u novom svetu – promena u onome što bi trebalo da podrazumeva izraz radnik (Sundararajan, 2015; OECD, 2016). Za optimiste *gig* ekonomija obećava budućnost opunomoćenih preduzetnika i mnoštvo inovacija. Za pesimiste ova ekonomija nagoveštava distopijsku budućnost (loše upravljanje, nova vrsta totalitarizma, i degradirano prirodno okruženje) sa radnicima koji nemaju više pravo da glasaju i koji “tragaju za sledećim klinom gde se nalazi delić rada”.

U praksi, fleksibilizacija podrazumeva takođe eksternalizaciju rada, što znači da firme unajmljuju sve veći broj radnika eksterno, iako je bilo uobičajeno da firme organizuju radnu snagu interno. Međutim, u novije vreme poslodavci kreiraju nove vrste odnosa u zapošljavanju koje im dopuštaju da se daleko lakše prilagode tržišnim fluktuacijama. Ova strukturna promena u prirodi tržišta rada na taj način ima za posledicu ne samo transformaciju odnosa u zapošljavanju, već podrazumeva i prebacivanje odgovornosti za rizik sa poslodavca na zaposlenog. Ovi novi fleksibilni aranžmani označavaju kretanje prema radu, poslu koji je nesiguran, nepredvidiv i rizičan sa stanovišta radnika, jer ne uključuje zaštitu, i s tim povezane socijalne koristi. Spoj neizvesnosti i nepostojanje socijalne zaštite i drugih radnih prava za radnike definitivno smanjuje kvalitet poslova. Tako, formalno tržište rada sve više izgleda kao podeljeno tržište između radnika koji su u boljem položaju, zaštićeni nacionalnim regulatornim okvirima i rastuće grupe radnika koji su na nesigurnim poslovima, što se pokazuje kao novi izvor rasta dohodovne nejednakosti u većem broju zemalja sveta (Kalleberg, 2009; Videt and de Winter, 2014; Durand and Scrapetta 2015).

Imajući u vidu prethodno rečeno, predmet rada jeste ispitivanje uticaja opadanja stalnih poslova i porasta nestandardnih poslova na rast dohodovne nejednakosti. Cilj rada jeste da se komparativnom analizom pokaže kako su se promene u pogledu fleksibilizacije na tržištu rada negativno odrazile na raspodelu dohotka. Posebna pažnja u radu posvećena je mladima, kao izrazito ranjivoj grupi na tržištu rada.

³ Međunarodna klasifikacija statusa u zapošljavanju (ICSE) svrstava zaposleno stanovništvo na osnovu eksplicitnog ili implicitnog ugovora o zaposlenju u sledeće kategorije: (1) zaposleni za platu, (2) samozaposleni i (3) pomažući članovi domaćinstva. Treba imati u vidu da ne postoji opšte prihvaćena definicija nestandardne zaposlenosti. Tipično, pod nestandardnim poslovima se podrazumevaju svi oni radni aranžmani koji odstupaju od standardno ustanovljene veze između poslodavca i radnika, koja podrazumeva rad na neodređeno vreme i sa punim radnim vremenom.

Strukturu ovog rada čini šest delova. Nakon uvoda, u drugom delu rada predstavljeno je negativno delovanje nedostatka poslova po ekonomski rast, s posebnim ostvrtom na period pre i posle ekonomske krize iz 2008. godine. U trećem delu rada prikazano je kako je porast nestandardnih poslova doprineo porastu dohodovne nejednakosti. Potom je u četvrtom delu dat prikaz položaja mladih na tržištu rada u pogledu nestandardne zaposlenosti. Peti deo rada pruža uvid u proces tranzicije od škole do posla kroz koji prolaze mladi na tržištu rada, pri čemu je ovaj proces opisan na primeru Srbije. Poslednji deo rada predstavlja zaključak.

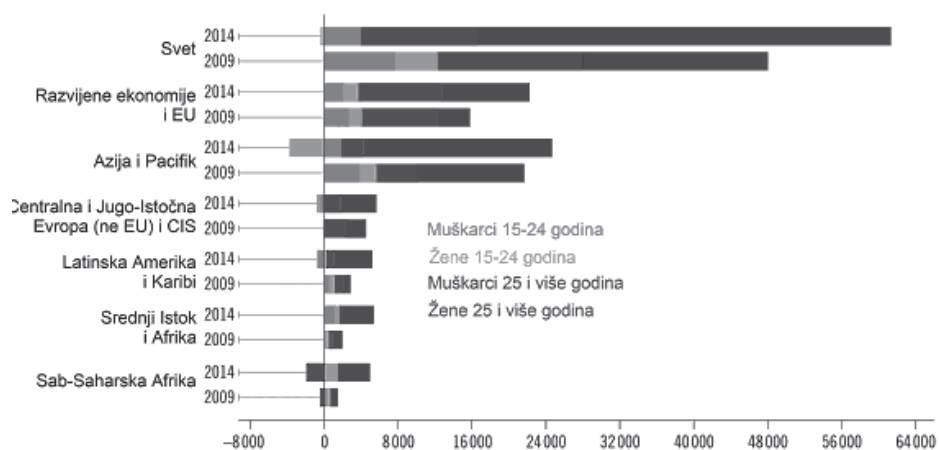
2. NEDOSTATAK POSLOVA I EKONOMSKI RAST

Svet rada se izuzetno brzo menja, naročito nakon ekonomske krize iz 2008. godine. Prva karakteristika ovih promena jeste da globalna ekonomija nije u stanju da formira dovoljan broj poslova (tzv. jazovi u poslovima). Druga karakteristika je narastanje novih nestandardnih formi zapošljavanja, koje ukazuju na mogućnost dugoročnih promena. Na svetskom nivou rast zaposlenosti je „zaglavljen” na stopi od oko 1,4% godišnje posle 2011. godine. To je svakako povoljnije ako se uporedi sa prosečnim rastom zaposlenosti u kriznom periodu (do 2008. do 2010. godine), kada je iznosio samo 0,8%. Istovremeno treba istaći da je ovaj rast zaposlenosti znatno ispod 1,8% prosečne stope postignute između 2000. i 2007. godine. Svetski jaz u zaposlenosti prema proceni Međunarodne organizacije rada (2015) dobijen poređenjem pretkriznih trendova odnosa zaposlenosti prema populaciji (uračunavajući demografske promene) sa aktuelnim odnosom iznosi oko 62 miliona u 2014. godini. Odnosno, 62 miliona osoba manje je zaposleno u 2014. godini nego što bi bilo da su pretkrizni trendovi porasta zaposlenosti bili nastavljani (ILO, 2015).

Sa slike 2.1 se uočava da je jaz u poslovima veoma različit po regionima sveta i demografskim grupama. U 2014. godini oko 71% svetskog jaza u poslovima potiče iz dva regiona: (1) razvijene ekonomije i Evropska unije (EU) i (2) Azija i Pacifičke ekonomije. Treba istaći da ova dva pomenuta regiona zajedno imaju oko 70% svetske radne snage. Razvijene ekonomije i EU čine 15,4% svetske radne snage i njima se pripisuje 38% svetskog jaza u poslovima. Ovom regionu se pripisuje i 50% porasta ukupnog svetskog jaza u poslovima u periodu od 2009. do 2014. godine. Istovremeno, radna snaga Azije i Pacifičkih ekonomija čini 55%

svetske radne snage. Međutim, ovaj region je odgovoran za samo 33% svetskog jaza u poslovima u 2014. godini.

Slika 2.1. Svetski i regionalni jaz u poslovima od 2009. do 2014. godine (u hiljadama)

Izvor: ILO (2015)

U traganju za zadovoljavajućim objašnjenjem porasta jaza u poslovima, u novije vreme, pokazuje se veoma ubedljivo, a onda validno objašnjenje, koje povezuje slabu performansu skorašnjeg ekonomskog rasta sa nedostatkom svetske agregatne tražnje. Logika ide u smeru da sve veća nepovezanost između radnih dohodaka i produktivnosti može da negativno pogađa privatnu potrošnju i svetsku tražnju, pa posledično smanjuje i investicionu potrošnju.

Povezujući procene u jazovima u poslovima na nivou zemalja, što daje svetske jazove u poslovima za Međunarodnu organizaciju rada, i procene o agregatnim platama iz baze podataka o svetskim platama iste organizacije dobijena je ukupna procena gubitka u ukupnim platama usled svetskog jaza u poslovima. Direktna uticaj svetskog jaza u poslovima na agregatni račun plata je značajan. Tako, na primer, u 2013. godini svetski jaz u poslovima korespondira sa \$1,218 triliona u izgubljenim platama u svetu (ILO, 2015). Nadalje, to je približno jednako 1,2% ukupnog godišnjeg svetskog outputa i 2% ukupne svetske potrošnje. Razvijene ekonomije i EU su odgovorne za 73% ukupnog svetskog jaza u platama, dok Aziji i Pacifičkim ekonomijama odgovara oko 12% ovog jaza. Šta proističe iz

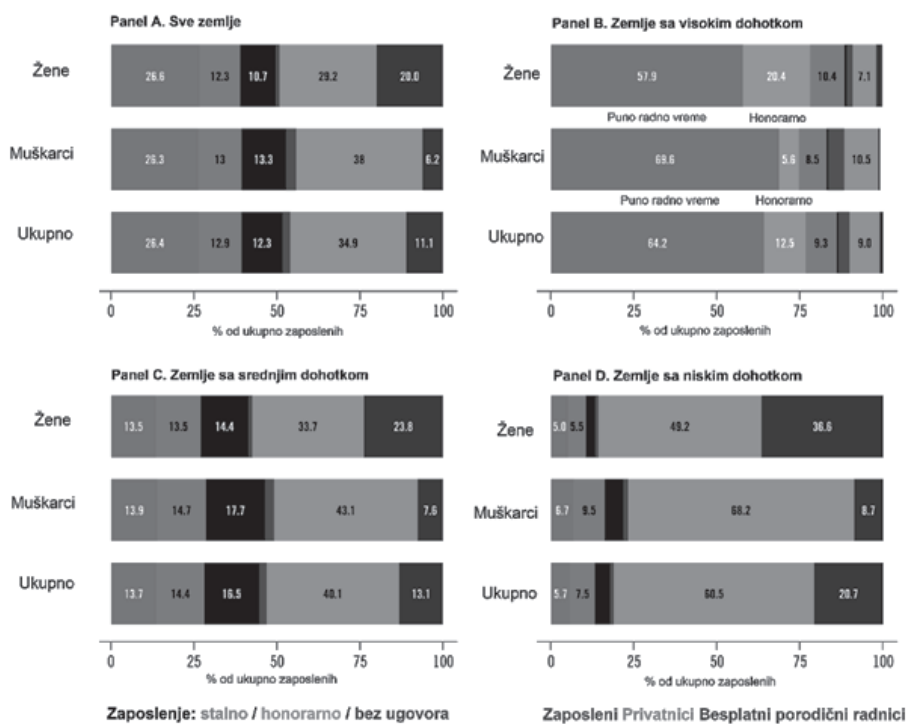
ovoga? Prvo, u slučaju nepostojanja svetskog jaza u poslovima ukupne svetske plate u 2013. godini bile bi za \$1,218 triliona iznad aktuelnog nivoa. Kako radnici troše značajan deo zarađenih plata, uključuju se i izraziti multiplikatorski efekat u daljoj proceni uticaja plata na ukupnu vrednost bruto domaćeg proizvoda. Drugim rečima, porast agregatnih plata dobijen preko redukcije svetskog jaza u poslovima doveo bi do povećanja potrošnje domaćinstava, onda povećanja dohodaka, i to ne samo onih radnika koji bi direktno imali koristi, već i za firme i radnike u celoj privredi, pošto bi oni bili svedoci viših profita i dohodaka usled prodaje dodatnih dobara i usluga. Veće plate, veća potrošnja, profiti i investicije bi doveli do zatvaranja jaza u poslovima, i oko \$3,7 triliona bi bilo dodato stetskom bruto domaćem proizvodu, što je jednako jednokratnom povećanja svetskog autputa od 3,6%. Naravno, ove procene se baziraju na pretpostavci da se glavna ograničenja na strani investicija nalaze u tražnji. Takođe, procenjeno je da je između 2008. i 2013. godine svetski jaz u poslovima rezultirao u \$5,789 triliona gubitka u platama, najviše u razvijenim ekonomija i EU (ILO, 2015).

3. NESTANDARDNI POSLOVI I PORAST NEJEDNAKOSTI

Još pre ekonomske krize u velikom broju razvijenih i nerazvijenih zemalja zapažen je paradoks: njihove stope zaposlenosti su bile na relativno visokim nivoima, dok je istovremeno dohodovna nejednakost bila u porastu. Skorašnja detaljna i brojna istraživanja (OECD 2011; OECD 2012; ILO 2012; Arnold and Bongiovi 2013; OECD 2015) potvrđuju da se to dešava usled, kao što je i ranije primećeno, a posle ekonomske krize intenzivirano, opadanja tradicionalnih stalnih poslova na račun nestandardnih poslova – privremenih, honorarnih i neformalnih poslova i samozapošljavanja.

U studiji Međunarodne organizacije rada iz 2015. godine, u kojoj su analizirani podaci koji obuhvataju 84% ukupne svetske zaposlenosti, ističe se da je samo jedna četvrtina (26,6%) radnika zaposleno sa ugovorom za posao koji se smatra stalnim, dok je oko 13% zaposleno sa privremenim i honorarnim ugovorima. Primetno je da je većina zaposlenih (61%) bez ikakvog ugovora o radu. Ovi podaci i slika 3.1 ilustruje pravu realnost o veoma proširenoj percepciji nesigurnosti na svetskom tržištu rada. Takođe, ova slika ubedljivo potvrđuje da nije isključivo važan broj poslova, već i kvalitet istih.

Slika 3.1: Raspodela zaposlenja po statusu zaposlenosti i tipu ugovora (u %)

Izvor: ILO (2015)

Narastanje broja nestandardnih poslova, što je povezano sa tehnološkim promenama i pratećim strukturnim promenama u tražnji za radnom snagom, ne pogađa samo radnike i njihove porodice, već je uočljivo u društvu u vidu rastuće dohodovne nejednakosti. Glavni uzrok tome je što privremeni i honorarni poslovi pojačavaju trend polarizacije poslova, tj. „produbljivanje rupe u ukupnoj radnoj snazi”. Drugim rečima, tradicionalni poslovi iščezavaju u solidnoj sredini radne snage, srednjih dohodaka, srednjeg nivoa veština, dok netradicionalni poslovi sve više prevladavaju kod radnika koji poseduju niske i visoke veštine, što se zgodno predstavlja time da struktura radne snage poprima oblike latiničnog slova „U”. To znači da se opraštamo sa radnicima rutinskih poslova sa ugovorima na neodređeno vreme i punim radnim vremenom (npr. računovođe), a pozdravljamo rastući broj poslova sa niskim nerutinskim manuelnim veštinama (npr. vozači i čistači) i visokim apstraktnim veštinama (npr. softverski dizajneri), svi sa ugovorima o privremenim ili honorarnim poslovima (OECD, 2015).

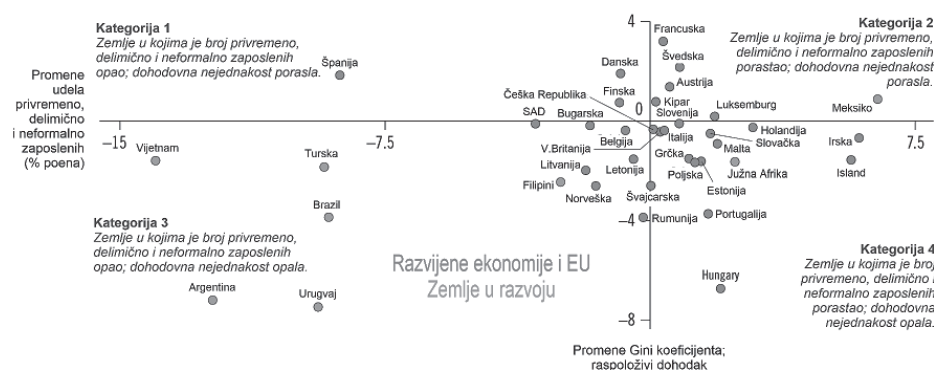
Smanjenje srednje radne klase pokazuje tendenciju da proširi dohodovni jaz usled nekoliko činjenica. Nestandardni poslovi su često povezani sa nesigurnošću i lošim radnim uslovima. Radnici na ovim poslovima nemaju isti nivo zaštite na poslu, socijalno osiguranje i posebne privilegije kao radnici koji imaju standardne radne ugovore. Stoga se ističe da su radnici na nestandardnim poslovima u gorem položaju po svim aspektima kvaliteta posla. Prvo, nestandardni poslovi su obično manje plaćeni po satu i na godišnjem nivou nego tradicionalni standardni poslovi. Odnosno, plate za privremeno i honorarno zaposlene su niže (od 15% u Malti do 55% u Kipru) i nestabilnije. Drugo, socijalni transferi (kontributorni i nekontributorni) su manji. Treće, manja su prava radnika na obuku. Četvrto, veća je verovatnoća gubitka posla. Peto, veće je napregnuće i stres na poslu. Šesto, retko su oslonac ili odskočna daska prema tradicionalnim standardnim poslovima. Štaviše, stopa prelaza sa privremenog posla na posao sa stalnim ugovorom ostaje niska, a vreme čekanja dugo. Regstruje se oko 50% radnika sa čekanjem u proseku od 3 godine (OECD, 2015).

Otuda nestandardni posao može da vodi upadanju u siromaštvo i zaglavljivanju na donjem delu dohodovne lestvice. Ovo posebno važi ako je i druga osoba u domaćinstvu na nestandardnom poslu ili čak nezaposlena. Velike „platne kazne“ (u smislu neplaćenog godišnjeg odmora, bolovanja u slučaju bolesti, osiguranja u slučaju nezaposlenosti, porodiljskog bolovanja i neučestvovanja u javnom penzijskom sistemu), nadalje, proširuju dohodovnu nejednakost.

Oporavak privrede baziran uglavnom na porastu radnika uposlenih sa privremenim ugovorom je u suštini suboptimalan za svakoga – naročito za radnika, ali i za firme jer to ne doprinosi izgradnji ljudskog kapitala na poslu i nije način da se promovišu inovacije i ekonomski rast (ILO 2012; ILO 2013; Quak 2014). Dohoci radnika sa punim radnim vremenom manje – više su ostali stabilni u većini zemalja sveta, dok dohoci privremeno, honorarno i neformalno zaposlenih su opadali u poslednjih desetak godina.

Kako bi ocenili da li su promene u slučajevima privremeno, honorarno i neformalno zaposlenih doveli do porasta ili pada dohodovne nejednakosti upućujemo na sliku 3.2, gde su zemlje grupisane u četiri kategorije zavisno od kretanja zaposlenih na nestandardnim poslovima i promena u raspoloživom dohotku.

Slika 3.2: Veza između promena udela zaposlenih na nestandardnim poslovima i promene Džini koeficijenta u periodu od sredine 2000-ih do 2015.godine

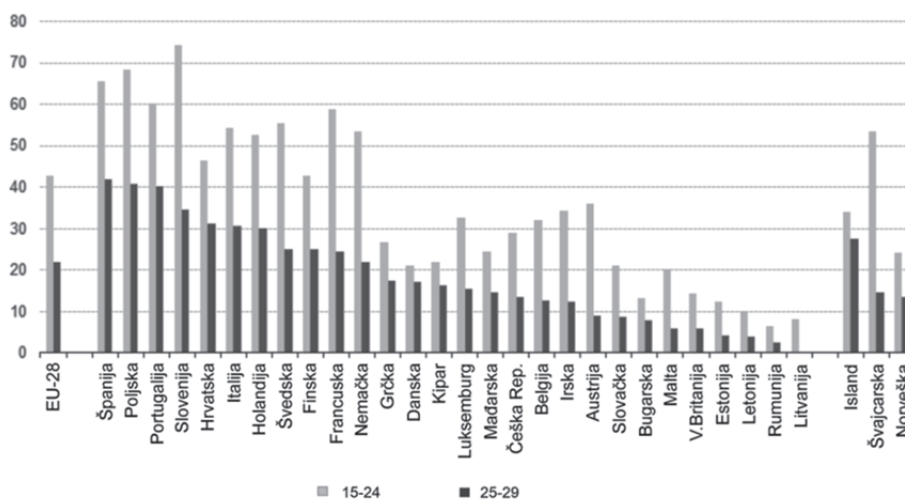
Izvor: ILO (2015)

4. MLADI U SVETU NA NESTANDARDNIM POSLOVIMA

Uprkos preduzetim reformama sa kojima bi se učinilo atraktivnijim za firme i društvo da povećaju upošljavanje na stalnim poslovima, sve je uočljivija tendencija porasta upošljavanja mladih na nestandardnim poslovima. Ovi poslovi će uveliko oblikovati nadalje šanse mladih u smislu razvoja karijere, adekvatnog životnog standarda, budućnosti njihove dece i činiti osnovu za poverenje u ljude, institucije i ukupnu socijalnu inkluziju (Norton and Hann, 2013; Wietzke and McLeod, 2013, World Bank, 2013).

Privremeni i honorarni radni ugovori su dva tipa ugovora sa kojima mladi sve češće stupaju na tržište rada. Na slici 4.1 prikazano je da je 2013. godine 43% mladih, starosti od 15 do 24 godine, i 22% mladih, starosti od 25 do 29 godina, radilo na privremenim poslovima. Među zemljama članicama EU se uočavaju velike razlike. Najveći procenat mladih sa ovim tipovima ugovora je u Sloveniji, Poljskoj, Španiji i Portugaliji. Na drugom kraju spektra su Rumunija i Letonija.

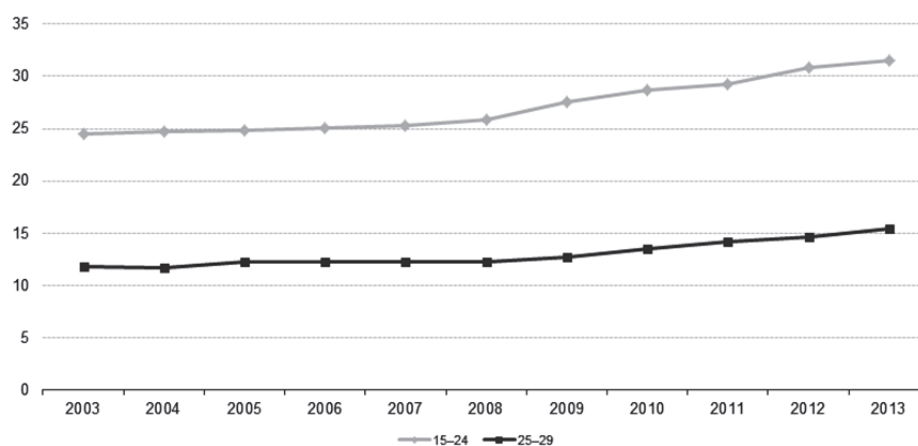
Slika 4.1: Procenat mladih na privremenim poslovima na tržištu rada zemalja EU u 2013.godini

Izvor: Eurostat (2015)

Za mnoge mlade se honorarni posao pokazuje kao dobar način kombinovanja obrazovanja i rada ili za one posvećene porodici. Isto tako, honorarna zaposlenost nije uvek stvar ličnog izbora. Neki mladi ga prihvataju jer ne mogu da pronađu posao za punim radnim vremenom. Slika 4.2 pokazuje da je procenat mladih koji rade honorarno u obe posmatrane starosne grupe porastao u periodu od 2008. do 2013. godine. Ono što je nepovoljno jeste da je u svim zemljama EU porastao procenat mladih koji prinudno honorarno rade (npr. Španija 34%, Irska, 30%, Italija, 27%, Grčka 24%). Ono što bi najviše trebalo da zabrinjava kreatore ekonomske politike jeste konstantan porast dugoročne nezaposlenosti mladih u godinama nakon ekonomske krize iz 2008. godine, što podrazumeva udeo mladih u nezaposlenosti dužine od 12 meseci i više u ukupnom broju aktivne mlade populacije na tržištu rada. Porast od 4% u periodu od 2008. do 2013. godine negativno, otvoreno i jasno utiče na socijalnu koheziju i obara ekonomski rast u smislu gubitka ljudskog kapitala (Eurostat, 2016).

Slika 4.2: Udeo mladih na honorarnim poslovima na tržištu rada EU od 2003. do 2013. godine

Izvor: Eurostat (2015)

Nepovoljne tendencije u privredi usled povećane fluktuacije na tržištu rada, povezano sa očigledno neuspelim reformama obrazovnog sistema, još bolje se potvrđuju ako se uporedno prate tri kategorije mladih: (1) mladi isključivo u obrazovnom sistemu, (2) mladi u obrazovnom sistemu i zaposleni, (3) mladi isključivo zaposleni. Dok je 2004. godine stopa mladih registrovanih isključivo kao zaposlenih prevazilazila stopu mladih u obrazovnom sistemu za 10 procentnih poena, u proteklih deset godina situacija se promenila. Stopa mladih registrovanih isključivo u obrazovnom sistemu prevazilazi stopu mladih registrovanih isključivo kao zaposlenih za 2 procentna poena. Poslednji su izgubili oko 7 procentnih poena u poslednjih deset godina, a naročito Kipar -25%, Španija -23% i Grčka -22% (Eurostat, 2015).

5. TRANZICIJA MLADIH OD ŠKOLE DO POSLA

Najznačajnije globalne društvene promene na tržištu rada, poput promene državnih režima i politika nastalih slomom socijalističkih poredaka, krize država blagostanja i neoliberalnih režima, suštinski su uticale na živote mladih. Poremećaji tržišta rada proizveli su pored neizvesnih i turbulentnih tranzicija i neke nove oblike nejednakosti pored starih koje opstaju (Furlong, Cartmel, 2007). Rastuće interesovanje za

položaj mladih na tržištu rada poslednjih godina podstaknuto je time što mlade osobe čine grupu za koju se vezuje veći rizik od opasnosti siromaštva i socijalne isključenosti, kao i da neuspešna tranzicija od škole do posla može imati nesagledive negativne posledice na druge životne tranzicije. Promene na globalnom planu od sedamdestih godina prošlog veka su doprinele rastućoj nezaposlenosti i otežanom ulasku generacija mladih na tržište rada. Tranzicija od škole do posla sve više gubi svoj standardni oblik i postaje produžena i fragmentisana (Du Bois-Reymond and Chisholm, 2006).

U nekim zemljama se mladi lakše uključuju na tržište rada nakon završetka procesa školovanja, dok je u drugim zemljama tranzicija od škole do posla otežana budući da mladi ne samo da duže traže prvi posao već nalaze manje kvalitetne poslove. Takođe, treba istaći i da se pored ovih razlika među zemljama može uočiti da je položaj mlade populacije na tržištu rada u svim zemljama nepovoljniji u odnosu na odraslu populaciju. Tako je, na primer, u zemljama EU stopa nezaposlenosti mladih gotovo dvostruko veća od ukupne stope nezaposlenosti. Ovo se može objasniti time da su nedostatak radnog iskustva, te slabije veštine traganja za poslom, ali i strukturni problemi, poput neadekvatnog obrazovanja i obuke i restriktivne regulacije tržišta rada, osnovni uzroci ovako visokih stopa nezaposlenosti (Kluve, 2014).

Pažnja koja je na svetskom nivou posvećena temi zaposlenosti mladih i ekstenzivna istraživanja koja su sprovedena u vezi sa ovom temom pomogla je podizanju nivoa svesnosti o činjenici da se značajan broj mladih muškaraca i žena danas suočava za poteškoćama prilikom ulaska i ostanka na tržištu rada. Takođe, među kreatorima javnih politika primetno je rastuće razumevanje toga da neuspeh u pronalaženju kvalitetnog zaposlenja nakon završetka školovanja doprinosi dugoročnim negativnim efektima u pogledu zarade koju određena osoba tokom životnog ciklusa može da ostvari (Elder, 2009). Ovome je doprinelo shvatanje da tranzicija od škole do posla predstavlja veoma važan segment tranzicije ka odrastanju, čija uspešnost umnogome predodređuje uspešnost drugih segmenata odrastanja mladih. Na primer, od načina i tempa na koji će mlada osoba izvršiti tranziciju od završetka školovanja do pronalaženja posla zavisi i porodična tranzicija, koja se odnosi na odluke mladih o osamostaljivanju od roditelja, stupanju u brak i roditeljstvu (Tomanovic et al., 2012). Završetak školovanja i potraga za zaposlenjem predstavljaju veoma važne momente u životu mlade osobe. Nakon godina provedenih u školi, mladi teže ka tome da pronađu

zaposlenje koje će odgovarati njihovim preferencijama i u kojem će moći da primene znanje stečeno tokom školovanja. Međutim, danas te momente tranzicije od škole do posla karakteriše velika neizvesnost, pa stupanje na tržište rada za mnoge mlade širom Evrope predstavlja veliki izazov i proces traganja za odgovarajućim zaposlenjem može biti dugotrajan (Eurofound, 2014). U određenim evropskim zemljama, poput Austrije, Nemačke, Danske ili Holandije, kreatori javnih politika uspevaju da ispolje potencijal za integrisanje mladih osoba na njihovo tržište rada. U nekim drugim evropskim zemljama to pak nije slučaj. Ovo ukazuje na to da iako tranzicioni šabloni mogu delimično da se objasne preferencijama pojedinaca, različite institucije jesu u stvari ono što određuju lakoću tranzicione putanje. Naime, u literaturi je prepoznato nekoliko faktori koji u određenoj zemlji mladim osobama omogućavaju lakšu tranziciju od škole do posla: (1) povoljna demografska struktura i makroekonomska situacija; (2) velika tražnja za mladom radnom snagom; (3) dualna tržišta rada i sa njima povezana zaštita zaposlenja; (4) obrazovni sistem i sistem obuke koji pružaju mladima neophodna znanja i koji ih pripremaju za ulazak na tržište rada; (5) socijalni režimi koji uključuju aktivne programe na tržištu rada (Biavaschi et al. 2012).

5.1. Položaj mladih na tržištu rada Srbije

Otežanoj tranziciji ka tržištu rada u Srbiji negativno je doprinela i poslednja ekonomska kriza iz 2008.godine, čije su posledice najviše osetili upravo mladi. Naime, iskustva drugih zemalja pokazuju da u vreme ekonomske krize usled opadanja tražnje firmi za radnom snagom, firme ne samo da su manje zapošljavale već su i otpuštale radnike, i to često one koje su poslednje zaposlili. U prilog ovome govori podatak Republičkog zavoda za statistiku da je 2012. godine u Srbiji stopa nezaposlenosti mladih bila za 20 procentnih poena veća u odnosu na 2008.godinu. Svakako treba napomenuti da su se mladi i pre pomenute ekonomske krize suočavali sa određenim problemima na tržištu rada, ali da je to već nepovoljno stanje značajno pogoršano od trenutka izbijanja ekonomske krize. Generacije mladih koje su stupale na tržište rada od 2009.godine su se susretale sa veoma nepovoljnim uslovima, pa su imale značajne poteškoće u tranziciji od školovanja do zaposlenja. Stoga ne čudi što je u 2015. godini, shodno širokoj definiciji Međunarodne organizacije rada, stopa nezaposlenosti mladih u Srbiji iznosila nešto više od 20%.

Kriza zaposlenosti mladih predstavlja svojevrsni izazov sa kojim se suočava Srbija, iako njene socijalne i ekonomske karakteristike variraju značajno u zavisnosti od toga da li se radi o mladim muškarcima ili ženama i mladima u gradskim ili seoskim područjima. Kriza zaposlenosti predstavlja i svojevrsni aspekt krize poslova, i ona je povezana ne samo sa nivoom i trajanjem nezaposlenosti mladih na tržištu rada, već i opadanjem kvaliteta poslova koji su mladima na raspolaganju. Stopa zaposlenosti mladih u Srbiji 2015. godine iznosila je tek nešto više od 30%, što je za oko 15 procentnih poena manje u odnosu na zemlje EU. Posmatrano prema statusu zaposlenosti, 4 od 5 mladih osoba je radilo za platu, 1 od 10 mladih osoba je bila samozaposlena, dok je čak 1 od 9 mladih osoba bila pomažući član domaćinstva i nije ostvarivala nadoknadu za svoj rad. Pomažući članovi domaćinstva kao kategorija zaposlenih koji pomažu članovima porodice u porodičnom poslu a koji za tu pomoć nisu plaćeni u zemljama EU iščezava, dok u Srbiji oko 10% mladih spada u tu kategoriju (Marjanovic, 2016).

Uspešnost tranzicije od škole do posla može se analizirati i na osnovu usaglašenosti kvalifikacija između posla koji neka osoba obavlja i obrazovnih kvalifikacija te osobe. Poznato je da u zemljama sa izraženom krizom zaposlenosti pojedine mlade osobe prihvataju posao za koji su prekvalifikovane, tj. posao za koji obrazovne kvalifikacije prevazilaze kvalifikacije koje su za njega neophodne. Ovo važi u slučaju Srbije, gde je prema podacima Međunarodne organizacije rada (2015) petina zaposlenih mladih prekvalifikovana, odnosno gde je četvrtina mladih žena i sedmina mladih muškaraca previše obrazovana za posao koji rade. Posmatrana neusklađenost, dakle, posebno je vidljiva među mladim zaposlenim ženama. Ovo se može dovesti u vezu sa time da se mlade žene teže zapošljavaju u odnosu na mlade muškarce, pa su zbog toga prinuđene da prihvataju poslove koji su ispod njihovih obrazovnih kvalifikacija.

Veliki broj mladih u Srbiji radi na nesigurnim poslovima sa kratkotrajnim ugovorima, prekovremeno i to bez odgovarajuće naknade za prekovremeni rad, i često u neformalnom sektoru⁴. Na nizak kvalitet poslova mladih na tržištu rada Srbije ukazuje i podatak da je 2015. godine 45% od ukupnog broja zaposlenih mladih bilo neformalno zaposleno.

⁴ Prema definiciji Međunarodne organizacije rada, neformalno zapošljavanje sastoji se iz dve kategorije: zaposlenih u neformalnom sektoru i zaposlenih za platu na neformalnim radnim mestima u formalnom sektoru. Iako zaposleni u ovom drugom sektoru mogu da zarade platu njima se ne uplaćuju doprinosi za socijalno osiguranje ili nemaju plaćeni godišnji odmor i bolovanje, što bi se očekivalo od zaposlenja u formalnom sektoru.

Pored toga, od ukupnog broja mladih koji su bili neformalno zaposleni četiri petine je bilo zaposleno na neformalnim radnim mestima u formalnom sektoru, dok je ostatak bio zaposlen u neformalnom sektoru. Mladi koji su zaposleni na neformalnim radnim mestima u formalnom sektoru rade ili bez ugovora ili na osnovu ugovora kao što su ugovor o privremenim i povremenim poslovima ili ugovor o delu koji ne daju pravnu zaštitu i prava koja pruža standardni ugovor o radu. Ovo sve upućuje na to da u Srbiji gotovo polovina mladih koji su zaposleni radi na poslovima čija je stabilnost i sigurnost niska (Marjanovic, 2016).

Zanimljivo, ukoliko posmatramo zadovoljstvo, i pored indicija o niskom kvalitetu poslova, čak 83% mladih u Srbiji je 2015. godine bilo zadovoljno poslom koji trenutno obavlja. Očigledno, kako se navodi u izveštaju Međunarodne organizacije rada (2015), ova paradoksalna situacija, u kojoj je mlada osoba zadovoljna poslom koji joj ne obezbeđuje odgovarajuću zaradu, stabilnosti i sigurnost, verovatno odražava optimizam mladih i njihovu sposobnost da se prilagode stvarnosti u kojoj postoji malo visoko kvalitetnih poslova. Odnosno, možda za većinu mladih vrednost toga da se bude zaposlen – ma kakvo zaposlenje bilo – ima prevagu u odnosu na probleme koji su vezani za nizak kvalitet tog posla.

6. ZAKLJUČAK

U radu se detaljno dokumentuje kako se svet rada izuzetno menja, naročito nakon ekonomske krize iz 2008. godine. Prva karakteristika ovih promena jeste nestajanje velikog broja tradicionalnih poslova, odnosno činjenica da globalna ekonomija nije u stanju da formira dovoljan broj stalnih poslova (tzv. jaz u poslovima). Druga karakteristika jeste naraštanje novih nestandardnih formi zapošljavanja koje ukazuju na mogućnost dugoročnih promena. Procena je da 62 miliona osoba je manje zaposleno u 2014. godini i da su razvijene ekonomije i EU u najvećem procentu odgovorne za ovaj jaz u poslovima.

Poslednjih godina svedoci smo nestajanja većine tradicionalnih poslova i pojave novih formi fleksibilnih, nestandardnih aranžmana (privremeni i honorarni poslovi i samozaposlenost), koji u stvari označavaju kretanje prema poslovima koji su nesigurni i rizični za radnike jer ne uživaju zaštitu i socijalne koristi kao stalni poslovi. Kombinacija ovih trendova vodi ka opadanju kvaliteta poslova. U radu smo objasnili kako promenljiva priroda poslova povećava rizik perpetuiranja začaranog

kruga, slabe svetske agregatne tražnje i slabog kreiranja novih poslova u celom postkriznom periodu. Svetski jaz u poslovima, koji je rezultirao u opadanju plata, jednak je približno 1,2% svetskog outputa. Istraživanje novih aranžmana zaposlenosti je dokumentovalo da postoji snažan efekat istih na raspodelu dohodaka domaćinstava, što je u vezi sa izrazitom polarizacijom poslova koja je praćena smanjenjem srednje klase. Takođe, ustanovljeno je da mladi u svetskim razmerama, ako uopšte nalaze posao to je uglavnom nestandardna forma zaposlenosti. Opšte stanovište jeste da će to oblikovati njihove putanje radne karijere, uticati na životni standard, budućnost njihove dece i ukupnu socijalnu uključenost.

Stvaranje više i boljih šansi za zapošljavanje mladih osoba, što se naročito odnosi na porast dostupnosti stalnih poslova, predstavljaju ključne izazove sa kojima se susreću kreatori ekonomske politike u Srbiji. Ovo je posebno važno ako se ima u vidu da mlade osobe čine grupu za koju se vezuje veći rizik od opasnosti siromaštva i socijalne isključenosti, kao i da neuspešna tranzicija od škole do posla može imati nesagledive negativne posledice na druge životne tranzicije. S tim u vezi, identifikovanje i otklanjanje faktora koji utiču na ranjivost mladih bi trebalo da predstavlja jedan od prioriteta prilikom kreiranja i sprovođenja mera u cilju poboljšanja njihovog položaja na tržištu rada Srbije. Ove mere se prevashodno odnose na programe i mere aktivne politike tržišta rada.

Ipak, treba imati u vidu da za poboljšanje položaja mladih putem aktivne politike tržišta rada može biti samo kratkoročno rešenje ukoliko ono nije istovremeno praćeno ozbiljnijim sistemskim reformama, poput onih koje su izvršene u pojedinim zemljama EU u kojima je nezaposlenost mladih danas relativno niža nego u kriznom i postkriznom periodu. Vodeći se njihovim primerom, neophodno je implementirati reforme koje bi povećale progresivnost oporezivanja zarada, marginalizovale dualnosti na tržištu rada, smanjile prekasnu zaposlenost među mladima, i posebno prilagodile obrazovni sistem potrebama tržišta rada. Pored svega navedenog, važno je fokusirati se i na stimulisanje rasta agregatne tražnje, jer situacija mladih na tržištu rada ne može značajnije biti poboljšana bez efekturanja ovog rasta na ukupni ekonomski rast.

LITERATURA

- [1] Biavaschi, C., Eichhorst, W., Giulietti, C., Kendzia, M. J., Muravyev, A., Pieters, J., Rodríguez-Planas, N., Schmidl, R., Zimmermann, K., F. (2012), *Youth Unemployment and Vocational Training*, IZA World of Labor: 6890.
- [2] Dennis, A., Bongiovi, J. (2013), Precarious, informalizing and flexible work: Transforming concepts and understandings, *American Behavioral Scientist*, no. 57.
- [3] Du Bois-Reymond, M., Chisholm, L. (2006), Young Europeans in a Changing World, in: Du Bois-Reymond, M. and L. Chisholm (eds). *The Modernisation of Youth Transitions in Europe*, New Directions for Child and Adolescence Development, pp.1-10.
- [4] Durand, M., Scrapetta, S. (2015), *More and better jobs for an inclusive recovery*, OECD Publishing.
- [5] Elder, S. (2009), *School to work transition survey: Basic concepts, roles and implementation process*, ILO Publishing.
- [6] Eurofound (2014), *Mapping youth transitions in Europe*, Publications Office of the European Union.
- [7] Eurostat (2016), *Being young in Europe today: Statistics explained*, Eurostat Publishing.
- [8] Furlong, A., Cartmel, F. (2007), *Young People and Social Change. Individualisation and Risk in Late Modernity*, Open University Press.
- [9] ILO (2012), *From precarious work to decent work*, Bureau for workers' activities.
- [10] ILO (2015), *Global Employment Trends for Youth 2015: Scaling up investments in decent jobs for youth*, ILO Publishing.
- [11] ILO (2015), *World employment and social outlook 2015. The changing nature of jobs*, ILO Publishing.
- [12] Kalleberg, A. (2009), Precarious work, insecure workers, *American Sociological Review*, 15(1), pp. 116-132.
- [13] Kluge, J. (2014), Youth labor market interventions, IZA World of Labor: 106.
- [14] Marjanovic, D. (2016), *Labour market transitions of young women and men in the Republic of Serbia*, Work 4 Youth Publication Series 36.
- [15] Norton, A., Hann, A. (2013), *Inclusion matters: The foundation for share prosperity*, World Bank Publishing.
- [16] OECD (2012), *Reducing income inequality while boosting economic growth: What can be done in going for growth?*, OECD Publishing.
- [17] OECD (2014), *Employment outlook 2014*, OECD Publishing.
- [18] OECD (2015), *Employment outlook 2015*, OECD Publishing.
- [19] OECD (2015), *In it together. Why less inequality benefits all*, OECD Publishing.
- [20] OECD (2016), *The gig economy*, OECD Publishing.
- [21] Quak, E., Vijn, A. (2014), Low wages and job insecurity as a destructive global standard, *The Broker* (November). Online at <http://www.thebrokeronline.eu/Articles/Low-wages-and-job-insecurity-as-a-destructive-global-standard>.
- [22] Scrapetta, S. (2014), *Jobs are key for inclusive growth*, OECD Publishing.

- [23] Sundararajan, A. (2015), *The gig economy is coming: What it will mean for work?*, Gardian.
- [24] Tomanovic et al. (2015), *Mladi u Srbiji 2015.: Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, Friedrich Ebert Stiftung: SeConS Grupa za razvojnu inicijativu.
- [25] Videt, B., de Winter, D. (2014), *Job insecurity as a norm*, *The Broker* (March). Online at <http://www.thebrokeronline.eu/Articles/Job-insecurity-as-the-norm>.
- [26] Wietzke, F., McLeod, A. (2013), *Jobs, wellbeing and social cohesion*, World Bank Research Paper no. 6447.
- [27] World Bank (2013), *World development report 2013: Jobs*, World Bank Publishing

EKONOMSKO-TEHNOLOŠKA REINTEGRACIJA SRBIJE: GLOBALNI TRENDVI, LOKALNE PREPREKE *

ECONOMIC AND TECHNOLOGY REINTEGRATION OF SERBIA: GLOBAL TRENDS, LOCAL OBSTACLES

Dr Petar Đukić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Tehnološko-metalurški fakultet

Sažetak: Današnja Srbija se suočava sa brojnim izazovima od kojih su najveći oni koji se tiču uklapanja u globalno i regionalno ekonomsko-tehnološko okruženje. Dugi period unazad ovdašnje društvo bilo je skoro isključeno iz sistema globalnih promena od kojih su one najvažnije nastupile dok je Srbija bila pod sankcijama, a prethodna Jugoslavija u raspadanju, ratovima i izolaciji.

To je uslovalo mnoštvo retrogradnih procesa koji su uticali na kasniju sudbinu postoktobarskih promena, nakon 2000. Tranzicija koja je u svetu otpočela nakon pada Berlinskog zida (1989) zahvatila je Srbiju sa velikim zakašnjenjem ali i sa uvišestručenim troškovima. Onda je došla svetska ekonomska kriza na koju Srbija nije odgovorila odgovarajućom ekonomskom politikom i strukturnim ekonomskim promenama. Vreme recesija i stagnacije trajalo je od 2008. sve do 2016. Spori oporavak tokom poslednjih godina nije doneo suštinske i kvalitativne strukturne rezultate.

Današnju Srbiju očekuje mnoštvo korenitih promena u društveno-ekonomskom sistemu, ali i u oblasti upravljanja prirodnim i ljudskim resursima, od vodosnabdevanja, preko energetske efikasnosti i korišćenja obnovljivih izvora energije, do raspolaganja zemljištem i održavanja javnih dobara. Istraživanje svih izazova koji stoje u kontekstu predviđenih promena zahteva analizu sadržaja dokumenata, teorijske literature, zajedno sa serijama statističkih podataka o relevantnim faktorima i procesima promena.

Ključne reči: globalne promene, ekonomska reintegracija, modernizacija, regionalna saradnja, energetska tržišta, novi sistem obrazovanja.

Summary. Today Serbia faces numerous challenges, and the biggest ones are about interconnection with global and regional economic and technological environment. For too long this society has been almost excluded from the system of global changes and the most important ones happened while Serbia was under sanctions, and former Yugoslavia was in defragmentation, wars and isolation.

That resulted in many degenerating processes influencing to later fate of changes happening after October 5, 2000. The transition in the world started with the fall of Berlin wall (1989) and came to Serbia with great delay and multiplied costs. Then the world economic crisis happened, and Serbia did not

* Ovaj rad rađen je u okviru projekta "Modeliranje razvoja i integracije Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja", evidencioni broj 179038, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije

answered with appropriate economic and structural changes. The time of recessions and stagnation lasted since 2008 to 2016. Slow recovery in recent years hasn't brought true and quality structural results.

Today Serbia awaits many root changes in socio-economic system, but also changes in management of the following areas: natural and human resources, water supply, economic efficiency and usage of renewable resources, land management and public wealth. Research of all challenges in context of foreseen changes demands the content analysis of documents, theoretical literature, along with sets of statistical data on relevant factors and processes of changes.

Key words: *global changes, economic reintegration, modernisation, regional cooperation, environmental policy, energy market, new educational system.*

1. UMETO UVODA: REINTEGRACIJA I OKRUŽENJE

Analiza mogućnosti reintegracije, bilo kojim povodom, podrazumeva da je prethodno došlo do dezintegracije, fragmentacije odnosno raspadanja nekog funkcionalnog i međuzavisnog sistema i poretka. Takvih slučajeva je mnoštvo, bilo da je reč o ideološkom (samo)izolacionizmu, ili isključivanju određenog državnog entiteta uz procesa saradnje usled političkih i drugih kontroverzi, voljom šire celine.

Ono što je prihvatljivo za većinu, često nije i za svakog učesnika, posebno u regionalnom privredno-političkom životu, pa se interesi te većine često nameću kroz model tzv. "kooperativnog" ponašanja i standarda. Za neprihvatanje takvog ponašanja obično sledeju sankcije koje se sprovode uz mnoštvo mera, od kojih su najuticajnije ekonomske.

Drugi nivo dezintegracije ili separatizacije proističe iz samostalne, autohtone razvojne koncepcije, oslonca na sopstvene snage, koju neko društvo sprovodi usled različitih razloga, od kojih se posebno apostofiraju socijalni i ekonomski (redistributivna ili ratna ekonomija, promena socijalnog staranja, naturalna razmena, štampanje novca ili hiperinflacija).

U svakom slučaju, međuzavisnost je postala osnovni zakon života u današnjem svetu, tako da nakon svake dezintegracije, iz bilo kakvih razloga, nakon određenog vremena dolazi do neumitne reintegracije koja se ispoljava u mnoštvu relativno brzih promena, a stoga i ne retko i u problemima uklapanja u obrasce života i standarde novog vremena.

2. SRBIJA IZVAN SVETA

Društvena dezintegracija Srbije u odnosu na ekonomsko-političko okruženje, počela je raspadom druge Socijalističke Jugoslavije 1991, podstaknuta dalje sankcijama Evropske zajednice a zatim i Saveta

bezbednosti UN koje su se odnosile na ukupnu ekonomsku, političku i kulturnu saradnju Srbije i Crne Gore kasnije SR Jugoslavije sa ostatkom sveta (Đukić 1995, str. 5-17, Đukić 1997, str. 7-9). Onda se proces dezintegracije nastavlja kroz raspadanja ostataka Jugoslavije, rat i agresiju NATO-a na Kosovu i prema Srbiji i Crnoj Gori 1999.

Ispadanje Srbije iz globalnih ekonomskih i tehnoloških tokova krajem XX veka trajalo je celu jednu deceniju (1991-2000) a potonja formalna institucionalna reintegracija SR Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore, nakon oktobarskih promena 2000. godine (suspenzijom i skidanjem sankcija, obnavljanjem odnosa sa OUN, MMF-om, Svetskom bankom, Evropskom bankom za rekonstrukciju i razvoj itd.) nisu doneli očekivane rezultate. Izgledalo je da će se stvari veoma brzo kretati ka tržišnoj ekonomiji, političkoj demokratiji, vladavini prava, institucionalnoj stabilnosti koja je pretpostavka priključivanja Srbije u EU. Taman i da se sve dešavalo po takvom scenariju, presudan kriterijum uspešnosti morao bi da bude loš rezultat ekonomskog rasta i razvoja.

Srbija je direktno iz perioda sankcija zakoračila u okasnelu tranziciju, na prilično rizičan način, odnosno pravo u deregulaciju, liberalizaciju, privatizaciju... Institucionalne promene u ekonomiji, socijalnom sistemu, posebno one koje su uvodile tržište, nisu bile praćene lustracijom. Brojne kadrovske kombinacije prethodnog i novog režima, bile su praćene ne samo kriminalom i korupcijom, koji su se širili sa lošim principima i praksom implementacije defektnog tržišta. Naime, tržište u nastanku, na slaboj, politički kontrolisanoj i nedovoljno konkurentskoj osnovi, davalo je slabe razvojne rezultate, a protivrečnosti i zloupotrebe novouspostavljenih institucija, nerešeni slučajevi preraspodela, privatizacija i državno-partijskih interesnih sprega pratili su reforme, koje nisu vodile ka stvarnoj i efikasnoj reintegraciji Srbije u novu ekonomiju i društvo.¹ Sve ove kontroverze pratili su unutrašnji i lokalni politički sukobi (ubistvo premijera, odvajanje Crne Gore, kasniji referendum za nezavisnost Kosova) a onda globalna finansijska kriza, reakcije Srbije na tu krizu, fiskalna kriza i kriza duga u Srbiji, poplavni talas 2014... Gotovo sve nedaće koje su se mogle zamisliti, bile su na ovaj ili onaj način prepreka reintegracije Srbije u pozitivne ekonomsko-političke tokove u regionalnom, evropskom i svetskom okruženju. To nikako ne znači potrebu da se amnestira odgovornost aktera političkih i ekonomskih mera

¹ Đukić 2011, str. 270, 271

koje su po pravilu predstavljale loš ili nedovoljno osmišljen i realističan odgovor na sve te izazove.

U svakom slučaju, ekonomske teškoće Srbije u njenom kasnijem razvoju bez sumnje su pod negativnim uticajem prirodnih faktora kao što su klimatske promene i prirodne katastrofe) kao i društveno-ekonomskih zbivanja (loših privatizacija, nerešenih pitanja strukturnih promena, korupcije, formalizacije institucija).

Ako se pokuša odrediti stanje i perspektiva Srbije u svetlu kardinalne reintegracije u regionalno balkansko okruženje, pristupanja EU, kao i uključivanja u tokove globalne ekonomije, tehnologije i socio-kulturnih promena, mogu se registrovati bar tri polazne teze za ovo analizu:

- prvo, *mnoštvo iskušenja* pratilo je prošlost Srbije tokom poslednje tri decenije, što nije išlo na ruku integracijama već fragmentaciji okolnog ekonomsko-političkog prostora u kome se Srbija našla (Pad Berlinskog zida, raspad Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke...). Ideološki kolaps komunizma, doneo je kao domino-efekat i pad svih vrednosti socijalizma, a i između ostalog i onih pozitivnih kao što su bile solidarnost, socijalna odgovornost zajednice za neprilagođene pojedince, briga o radnom čoveku, kolektivne volonterske akcije, društvena bezbednost i samozaštita, pa i samoupravljanje²;

- drugo, Srbija na pojedine izazove iz okruženja, bilo ideološko-političke, ili vojno-strateške, *nije mogla da reaguje mnogo povoljnije* nego što je reagovala, tako da joj je raspad Jugoslavije i propast socijalizma doneo relativno veća oštećenja nego što je to bilo u ostalim postsocijalističkim državnim tvorevinama (Srbi su bili najbrojnija i noseća nacija jugoslovenske ideje i prakse, a srpski narod od ostalih u nešto većoj meri rasut, po drugim republikama ostatka Jugoslavije);³

- treće, sticajem okolnosti i političkog nasleđa, ekonomska struktura druge socijalističke Jugoslavije uspostavljena je i godinama razvijana u uslovima visoke međuzavisnosti republičkih ekonomija, što usled svesne (političke i planske) "podele rada" među Republikama, što zbog različitih prirodnih i tradicionalnih pretpostavki razvoja po kojima je Srbija bila u

² Pokazalo se da je kolektivni duh koji su podsticale te vrednosti imao veoma bitnu, iako protivrečnu ulogu u socijalističkom privrednom razvoju, kao i pozitivan uticaj na motivaciju i razvoj koji se pokazao kroz referentne prednosti samoupravnog i decentralizovanog modela socijalizma u odnosu na onaj administrativno-planski i diržiistički. Samoupravljanje je na duže staze bilo neodrživo i samo sebi kontradiktorno, ali su izvesne njegove motivacione dimenzije, s pažnjom praćene u svetlu, kao šansa u okviru "trećeg puta".

³ Možda je i zbog toga Srbija u kritičnom peripodu u mnogo većoj meri insistirala na opstanku zajedničke, federativne (ali i socijalističke) Jugoslavije, što joj se obilo o glavu, naročito nakon propasti Sovjetskog Saveza.

nešto većoj meri proizvođač sirovina, poluproizvoda i energije, a u manjoj finalnih dobara orijentisanih ka izvozu.⁴ To je kasnije uslovalo nešto teže makroekonomske debalanse koji nisu na vreme otklonjeni, ali za koje postoji jasna odgovornost nosilaca ekonomske politike.

3. FORMALNA I SUŠTINSKA REINTEGRACIJA

Sve što se događalo nakon formalne reintegracije Srbije, kroz proces njenog povratka u međunarodne, regionalne ekonomske i političke institucije, posle 2001. godine, pokazalo se da nije dovoljno, odnosno da se ukupni privredni i društveni razvoj Srbije neprekidno pod pritiskom neusaglašenosti koja produkuje nesporazume, kontroverze i latentne probleme na relaciji prema okruženju.

Političke protivrečnosti oko "okretanja Srbije" ka Istoku ili Zapadu, samo su trenutni, više manje formalni problem koji ne može da umanjí značaj činjenice da se Srbija po privrednim i reformskim rezultatima nema prilike da uz postojeće trendove i razvojnu politiku približi pozicijama koje je nekada imala ili koji bi imala u scenarijima normalnog toka stvari. Pod "normalnim tokom stvari" podrazumeva se miran razlaz i uspostavljanje pravovremenih dobrosusedskih odnose sa svima, život van režima sankcija, bez hiperinflacije i nepotrebnih ratova. Razume se da je lako *post festum*, licitirati šta je i kako moglo da se prevenira, izbegne, odnosno da se umanjí uticaj i značaj pojedinih faktora koji su uticali na današnje stanje u Srbiji. Međutim, ako rezultati govore o uspešnosti neke strategije, mora se reći da ove, najčešće nenapisane ali prilično rigidno primenjivane, strategije "guranja glave u pesak" i insistiranja na sopstvenoj slici poželjne budućnosti, nisu donele rezultat.

Konačno, to treba konstatovati, da je sadašnji bruto domaći proizvod Srbije ispod 70% onog zabeleženog davne 1990, (ne istorijski najvišeg) dok je svetska ekonomija, u odnosu na sopstveni nivo iz 1990, prema globalnom BDP za to vreme uvećana za preko 70%. Argumentacija

⁴ Bivša socijalistička Jugoslavija, 1990. godine imala je društveni bruto proizvod (prama tadašnjoj metodologiji obračunat i u svetu procenjen) od oko 70 milijardi dolara, a na svetskoj listi po obimu ekonomije, krajem osamdesetih XX veka, delila je 30. mesto sa Argentinom. Društveni proizvod po stanovniku iznosio je oko 3000 dolara i u tom pogledu Jugoslavija je zauzimala 37 mesto u svetu. Prethodno, tokom sedamdesetih godina Jugoslavija je čak dolazila do 25 mesta po bruto domaćem proizvodu u svetu, a u svetu se smatralo da bi, uz temeljne ekonomske reforme do 2000. godine mogla dospeti u grupu 20 zemalja najveće ekonomske snage u svetu. Takav potencijal delom su pokazali rezultati tzv. Markovićeve reforme, kada je tokom 1990. otvoren veliki broj preduzeća, a (istini za volju zahvaljujući aprecijaciji tadašnjeg dinara - fiksni kurs uz inflaciju od preko 100% na kraju godine), Jugoslavija je privremeno stigla na 25. mesto po ekonomskoj aktivnosti u svetu. Njen bruto društveni proizvod te godine procenjivan je na oko 4000 USD po stanovniku, mora se reći i kao posledica pada vrednosti dolara, u odnosu na nemačku marku, za koju je bio "vezan" tadašnji jugoslovenski "novi dinar". O tome su se mogli videti podaci u redovnim izveštajima "Ekonomske politike", koja više nažalost, ne izlazi. Detaljnije u Đukić (1995) i Đukić (1997).

neminovnosti zaostajanja Srbije može da se osloni na činjenicu da su devedesete godine XX veka celom svetu donele veoma dinamičan rast, dok je Srbija tada bila pod sankcijama, kao i da je nakon kratkog uzleta Srbije u periodu 2001-2008 (prosečna stopa rasta 5,9%) nastupila svetska ekonomska kriza. Međutim, valja se vratiti u realni privredni život i ekonomsku i socijalnu stvarnost današnje Srbije, koja je u prethodnom skoro trodecenijskom periodu, najviše potonula od svih balkanskih zemalja, izuzev BiH, kako tokom raspada Jugoslavije, sankcija i hiperinflacije, tako i usled loše dizajnirane tranzicije, odnosno nesprovedenih tržišnih reformi.

Za to vreme u svetu se već ustaljuje rast od oko 3,5%. Svaka stopa rasta niža od globalne, za ekonomije kakva je srpska ogroman je neuspeh. U periodu 2001. do 2008. ostvarena je prosečna stopa rasta od 5,9%, ali se takav scenario rasta zasnovanog na potrošnji uprkos mnogim upozorenjima, urušio kao kula od karata. O tome su na mnogo načina kritički i nezavisno pozicionirani ekonomisti, kao i autor ovog priloga⁵ uostalom upozoravali javnost i nosioce ekonomske politike, ali su oni po pravilu ostajali "gluhi" na takva dobronamerna upozorenja i umesto njih naručivali "strategije" rekordnog rasta po meri vlasti⁶.

U periodu od izbijanja krize 2009. do 2016 . zabeležena je prosečna stopa rasta od svega 0,27%, a u godinama 2012-2016, 0,66% u proseku. Takvim, kolebljivim neodrživim i nekvalitetnim rastom svoje iznurene ekonomije Srbija ne može nikada dostići relativni položaj u svetu koji je imala u vreme velike Jugoslavije, kao srednje-više razvijene privrede po realnom dohotku po stanovniku sa Poljskom delila 35. i 36. mesto u svetu. To se ne može očekivati, ali se može relativno stanje Srbije popraviti obrnutim merama i politikom koja je dovela do nazadovanja.

4. GLOBALNI IZAZOVI - INSTITUCIONALNA I STVARNA PRILAGOĐAVANJA SRBIJE

Najjednostavniji pristup promenama mogao bi da pođe od preciziranja svega što se dešava oko nas. Kada je starogrčki filozof Heraklit poručio da se život odvija u skladu sa osnovnim principom "panta rei" (sve se menja) to je najverovatnije bila već davno utvrđena i

⁵ Đukić Petar., "Održivost strategija ekonomskog rasta" u Đukić (2011), str. 273-274,

⁶ Stamenković S. (red) (2010), Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije od 2011 do 2020., USAID, Fond za razvoj ekonomske nauke, Ekonomski fakultet Beograd.

konstatovana istina (opšti zakon prirode i društva) koji je još slikovito ilustrovan primerom da se nikada dva puta ne može zagaziti u istu reku.

Ljudi, bi opet, po prirodi stvari, u zavisnosti od njihovog trenutnog položaja i interesa želeli da "zaustave vreme". Nekome je poredak stvari, društvene moći, lične imovine, porodičnog statusa, prilično odgovarajući, pa bi hteo da stvari ostanu takve kakve jesu.

4.1. Tehnološki i drugi uzročnici i nova dinamika današnjih promena

U vreme nastanka ovog teksta najaktuelnije su globalne neprilike, a među mnogim vestima iz sveta, ostalo je samo to da je jedan fizičar upozorio zvaničnike globalne politike da svet nema rešenja da se spasi nakon 2600. godine. Stiven Hoking ponudio je još jednu njegovu "apokaliptičnu prognozu". Planeta će za manje od 600 godina postati "užarena vatrena lopta". Rekao je da će ljudi morati da budu "hrabri i da odu tamo gde niko nije išao pre", ako žele da čovečanstvo preživi još milion godina. Po njegovom mišljenju Zemlja će biti prenatrpana do 2600. godine, a povećana potrošnja energije će pretvoriti Zemlju u "svetleću vatrenu loptu". Njegov projekat "Brektru staršot", podrazumeva istraživački program od 100 miliona dolara podržan od strane ruskog milijardera Jurija Milnera i osnivača „Fejsbuka“ Marka Zukerberga, a ima za cilj da se dođe do najbliže zvezde izvan našeg solarnog sistema, u nadi da će ona biti pogodna za život⁷.

Iz ovog prikaza jednog apokaliptičkog upozorenja može se sagledati nekoliko velikih globalnih izazova koji zahtevaju pre svega globalni odgovor od usaglašene globalne i regionalne reakcije. Kako odabrati te globalne izazove. Jedan od načina je da se slede istraživanja. Sve promene u današnjem svetu koje donose izazove za budućnost kao što su globalizacija, novi vidovi komunikacije, tehnološka razmena, međunarodna trgovina, ekonomija bez granica, masovna kultura, otkrića novih oblika energije i povećanje energetske efikasnosti, ujedno podrazumevaju i porast rizika.

Godine 2017. Svetski ekonomski forum je zaokružio čitavu dekadu praćenja i procene globalnih rizika. Ono što najviše zabrinjava današnji

⁷ Hoking je takođe ponovio svoje *strahove od veštačke inteligencije* za koju je u Lisabonu rekao da bi to mogao biti "najgori događaj u istoriji naše civilizacije", koji bi mogao da uništi čovečanstvo. <https://www.vesti.rs/Nauka/RT-Ljudi-ce-do-2600-godine-pretvoriti-Zemlju-u-vatrenu-loptu-Hoking.html>, pristup 12. 11. 2017.

svet može se svrstati u pet kategorija: ekološki rizici, socijalni rizici, ekonomski rizici, geopolitički rizici i tehnološki rizici. Mnogi od njih se preklapaju i definišu odnosno osećaju nijansirano iz godine u godinu. Tako naprimer, najprisutniji rizik u dugoročnom smislu za 2016. bio je vodosnabdevanje, a ove 2017. među najvišim rizicima su opet ekonomski: nezaposlenost i nedovoljna zaposlenost, ali se tu nalazi i širenje oružja za masovno uništenje.

Međutim u svakom pojedinačnom primeru, pojedini nacionalni igrači takođe treba da sagledaju sopstveni strateški okvir prilagođavanja. Osnovni zajednički imenitelji izazova iz sveta u današnjem vremenu mogu se podeliti uslovno u četiri grupe faktora:

1. Globalno zagrevanje i klimatske promene izazvane ljudskom aktivnošću.
2. Kontroverze oko dostupnosti baznih prirodnih resursa i energenata.
3. Promene izazvane demografskim procesima, migracijama, terorizam.
4. Rizici socijalnog raslojavanja, porasta nejednakosti, u svetlu pretećih posledica globalizacije.
5. Tehnološki rizici, veštačka inteligencija i kontrola podataka.

4.2. Globalizacija - spas ili pošast

Globalizacija je pojam za koji se vezuje sve više rizika u savremenom svetu, i koji je u većoj meri odbojan za nerazvijeni ili svet "Juga" i "Istoka", nego za anglosaksonski ili zapadni svet razvijenih industrijskih zemalja. Razlog je jasan: smatra se da je globalizacija donela više koristi zapadnim razvijenim privredama, a nerazvijenim zemljama tek samo probleme, propast industrije, lošu hranu, zagađenje životne sredine, masovnu nazadnu kulturu, jeftinu uvoznu robu i propast tradicije. primeri Kine i Indije pokazuju da ne mora baš da bude tako. Šta više istraživanja Svetskog ekonomskog foruma pokazuju na osnovu globalnih promena svetskog javnog mnjenja da su danas uglavnom zapadne razvijene zemlje zasićene globalizacijom, i da su ekstremne i konzervativne (antiglobalističke) političke opcije u mnogo većoj meri prisutne na Zapadu nego početkom XXI veka. Tako na primer ekstremne političke partije koje su u zapadnim demokratijama početkom XX veka privlačile glasove između 4 i 5% biračkog tela, danas su svoju popularnost podigle na 14%.

Mnoštvo knjiga o globalizaciji pominju različite idejne osnove i inspiracije globalista. Stoička filozofija i ideja "građanina sveta" bila je nešto kao prvobitna konceptualizacija ljudske zajednice bez političkih i kulturnih granica (Seneka, Heraklit). Danas se elementi stoičke filozofije mogu naći naprimer u modernom konceptu univerzalnih ljudskih prava. Tako na primer mogu naći stavove da nečija ljudska prava i obaveze prevazilaze političku zajednicu koju predstavlja nacionalna država i njen suverenitet (Wunderlich Jens-Uwe, Warriier Meera, 2010, str. 283).

Mnogi od izazova iz prethodnog međunaslova spadaju formalno u korpus globalizacije. Naime, otkako je ovaj termin počeo da se upotrebljava, tokom osamdesetih godina XX veka mnogi aspekti problematičnog novog sveta i nove ekonomije pripisivani su ovom, prilično maglovitom terminu. Jedino što je u svim preispitivanjima izvesno bilo je da globalizacija ima dva lica, kao uostalom i svaki društveni proces, pa i institucija: jedno modernističko, napredno i tehnološki podsticajno, a drugo destruktivno, pre svega za ekonomski i tehnološki neprilagođene, ali i manjinske kulture naprimer. Međutim, bez obzira što se mnogi fenomeni globalizacije preispituju i što se ona pripisuje mnoštvu starih promena i drevnih civilizacija, pokazuje se da je neodvojiva od modernizacije (tehnološkog progressa) ali i od stoičke filozofije i stava tzv. "građanina sveta".

Kao pozitivan učinak globalizacije pominju se multikulturalizam, kulturna različitost i raznolikost (kulturni diverzitet). Naime, utvrđeno je da kulturne interakcije i kulturna razmena i tolerancija donose benefite zajednici, društvu, gradovima. Sa druge strane, socijalnu politiku koja promovise multikulturalizam veoma često blokira praksa isključivanja manjinskih grupa iz šireg kulturnog i socijalnog prostora, što se pretvara u težnju ka fragmentaciji i novim podelama koji se već ustaljeno u političkoj teoriji naziva *balkanizacija*. Ona samo dalje ohrabruje nacionaliste desnih ili levih u mnogim zemljama⁸.

Samo naizgled ova razmatranja nemaju mnogo veze sa stanjem u Srbiji. U stvari je situacija daleko komplikovanija nego što izgleda scena balkanskih konfrontacija i podela u XXI veku. Tačno je da su na insistiranju na razlikama na celom Balkanu upleteni interesi velikih sila, posebno SAD, NATO-a, Rusije i Kine. Međutim, mnoge otrovne strele koje dolaze sa političke scene Srbije, Hrvatske, Albanije i BiH pokazuju da je,

⁸ Wunderlich Jens-Uwe, Warriier Meera, (2010), p. 283

bez obzira na različite pretpostavke, orijentacija ka modernizaciji ovih društava prilično upitna.

Konzervativizam je osećanje koje se pothranjuje argumentima tradicije, istorijskih veza, prijateljstava i neprijateljstava, sa skoro jednakim žarom, kao što je to bilo u vreme raspada Jugoslavije. Analiza domaćih pretpostavki govori da su takvi konzervativni obrasci daleko prisutniji u Srbiji i celom Balkanu danas, nego početkom XXI veka, i da jačaju sa produblivanjem ekonomske krize i sa zaoštavanjem globalnih geopolitičkih protivrečnosti.⁹ Ovaj drugi način više manje podrazumeva stalna preispitivanja dobrih i loših strana otvaranja (*versus* izolacija) odnosno, vaganje ciljeva i interesa politike otvorene ekonomije ili ekonomskog protekcionizma i nacionalizma. U sociološkoj ili kulturološkoj literaturi prevladuje pristup koji u prvi plan ističe socijalne dobrobiti otvaranja, kao i istorijsku dimenziju, antiislamizma, nacionalizma, antiamerikanizma, a u svakom slučaju netolerancije i kulturne isključivosti. Nasuprot povremenim težnjama da se multikulturalizam potisne kategorijom interkulturalizma koji naginje ka mešanju kultura, zvanično u EU još uvek dominira kategorija multikulturalizma sa mnogo više argumenata *pro* nego *contra* (Pavlović 2016, str. 86).

Kriza globalizacije kao vrednosti oseća se uveliko u zamoru ovog termina i prakse kod niza razvijenih zemalja Evrope i u SAD, naročito posle odluke Velike Britanije o izlasku iz EU, izbora Donalda Trampa za predsednika SAD, kao i nakon nedavnog referenduma u kome su Katalonci većinski bili za odvajanje od ostatka Španije.

Izveštaji o kretanju globalnih rizika (redovna godišnja procena Svetskog ekonomskog foruma - WEF) na osnovu Izveštaja za 2017, pokazuje da se stvari prilično komplikuju jačanjem ekstremnih i populističkih opcija u svetu. Ekonomista Deni Rodrik skovao je sintagmu "trilema globalizacije" pod kojom podrazumeva nagodbu ili ravnotežu "između demokratije", nacionalnog suvereniteta i globalnih ekonomskih integracija". On smatra da su danas samo dve prve kategorije simultano kompatibilne, jer se u EU i SAD sve više izražava volja da se rebalansira odnos između nacionalnog suvereniteta i demokratije".¹⁰ Ovaj eufemistički iskaz dovoljno govori o krizi koncepta globalne saradnje zasnovane na demokratskim načelima.

⁹ Više o tome u priložima: Devetak (2016), str. 21-24; i Pavlović (2016), str. 98 - 109.

¹⁰ Global risks 2017. (http://reports.weforum.org/global-risks-2017/part-1-global-risks-2017/?doing_wp_cron=1510405069.5533540248870849609375)

Međutim, prethodna analiza kao da potire prethodna komentarisana uverenja da globalizacija koristi samo najrazvijenijim i najmoćnijim ekonomijama sveta i da je usmerena protiv malih i siromašnih zemalja. Stvari, očigledno nisu jednostavne, pa bi novo razumevanje globalizacije kao i izazovi "izolacionizma" umesto doskorašnje globalizacije, mogli da trgnu Srbiju i ostale zemlje iz dremeža, kako bi redefinisali svoj odnos prema okruženju, kao i prema globalizaciji. Tako, naprimer, danas nema zemlje koja neće istaći potrebu međunarodne trgovine i tehnološke saradnje sa celim svetom. Politička saradnja je već upitna jer se različito tumače tzv. nacionalni interesi, istorijski trendovi itd.

Sve u svemu, kako uspon, tako i kriza globalizacije i njena nova dimenzija odnosno redefinicija nakon krizne 2016, treba da postanu u većoj meri izazov za Srbiju da se priključi i reintegriše suštinski najpre u balkansko, a onda i u šire okruženje. U tom smislu bescarinska unija sa obiljem zajedničkih projekata između zemalja centralnog Balkana išla bi Srbiji u korist u većoj meri nego ostalima, upravo zbog sirovinskog, energetskog, pa i stručnog potencijala koji poseduje u formi ljudskog kapitala, daleko šireg tržišta, jugoslovenske tradicije i poznavanja prilika u regionu.

4.3. Pozitivne i negativne promene i rizici

Razlike u shvatanju promena mogu se uočiti između ostalog u tome da li se promena razume kao prepreka, iskušenje ili izazov. U Srbiji, kao delu balkanskog prostora koje je istovremeno okarakterisan kao "bure baruta" postoji mnoštvo signala za promene, koji se međutim, ne shvataju u dovoljnoj meri kao izazov.

Porast rizika u svetu na izvestan način objašnjava da se *balknaizacija* prenosi u svet umesto da se pravila ponašanja iz sveta prostiru svuda, pa i po Balkanu.

Iz tabele 1. koja je konstruisana na osnovu nalaza Svetskog ekonomskog foruma, uočljivo je da prvih pet globalno vrednovanih rizika po verovatnoći dešavanja, u suštini se ponavljaju ali se njihov redosled menja. Prema WEF, ovi rizici se mogu podeliti u pet kategorija:

- *ekološki* - ukupno 10, a i iz godine u godinu, trend povećanja;
- *ekonomski* - ukupno 5, sa trendom permanentnog održanja, u proseku jedan od pet vodećih;
- *geopolitički* - ukupno 5;

- *socijalni* - ukupno 5, sa trendom povećanja nakon 2015;
- *tehnološki* - ukupno 2;

Iz analize prikaza još treba reći da analiza vodećih rizika pokazuje sledeće ukupno godišnje vrednovanje.

Tabela 1. Rizici u promenama: tabela redosleda rizika prema anketama koju je širom sveta sproveo WEF

Rizik /rang	2013	2014	2015	2016	2017
1.	Oštre dohodovne razlike	Nejednakosti dohotka	Međdrž. i regionalni konfl.	Masovne nevoljne migracije	Ekstremne vremenske neprilike
2.	Hron. fisk. neravnoteža	Vremenski ekstremi	Vremenske neprilike	Ekstremne vremenske nepogode	Široke nevoljne migracije
3.	Rast gasova staklene bašte	Nezaposlenost i nedov. zaposl.	Greške nacionalnih vl.	Greške u politici za klimu	Velike prirodne nesreće
4.	Kriza vodosnabdevanja	Klimatske promene	Kriza ili kolaps države	Međdržavni i region. konflikti	Masovni teroristički napadi
5.	Nekontrolisano starenje stanovništva	Sajber napadi	Visoka strukt. nezaposlenost	Velike prirodne katastrofe	Masovna manipulacija sa podacima

Izvor: Global Risk Report 2017 (reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/WEF)

Samo se redosled globalnih rizika razlikuje u zavisnosti da li se procenjuje intenzitet delovanja, ili verovatnoća dešavanja. Vodeći rizici po godinama, na osnovu procene intenziteta odnosno uticaja su prikazani u tabeli 2. Još zaslužuje pažnju rangiranje najprisutnijih rizika prema oba kriterija po godinama, tabela 2.

Tabela 2. Prioritetni rizici po godinama prema oceni ispitanika iz celog sveta

Rizici WEF	Prioritetni rizici prema uticaju
2013	veliki sistemski finansijski promašaji
2014	fiskalna kriza
2015	kriza vodosnabdevanja
2016	program mera za klimu
2017	oružje za masovno uništenje

Izvor: Global Risk Report 2017

Komentar više nije potreban. Iz godine u godinu smenjuju se najuticajni rizici na prvoj poziciji skale najfrekventnijih pet rizika, ali je definitivno da sve veći broj rizika zabrinjava ispitanike na globalnom planu. Novi i stari rizici danas u većoj meri ugrožavaju sam život ljudi i njegov kvalitet. To je trend koji se uskoro neće promeniti, imajući u vidu da je opšti životni i ekološki kapacitet Zemlje oštro suprotstavljen trendovima rasta populacije, odvijanja privredne aktivnosti i zahteva ljudi prema materijalnim dobrima, energiji i uslugama.

Međutim, sa stanovišta interesa malih zemalja i svetske zajednice, to bi mogao biti jedan od izazova da se svet i Srbija dalje integrišu u akciji za prevenciju rizika.

4.4. Klimatske promene i drugi oblici regionalne saradnje

Nasuprot politici i teoriji koja je vladala sve do pred izbijanje globalne ekonomske krize 2009. godine, u svetu je bilo veoma malo vodećih lidera koji su pružali otpor vodećem trendu međunarodne saradnje u okviru Organizacije ujedinjenih nacija, Evropske unije, međuregionalne saradnje između EU, zemalja RIKS-a i SAD. Danas, a naročito nakon izbijanja ukrajinske krize, i nakon zavođenja sankcija od strane SAD i EU prema Rusiji, došlo je do pada poverenja i povećanja konfrontacija. U oblasti akcije za klimu, kao i energetike otvaraju se područja brojnih novih načina saradnje, kako tehnološke, tako i ekonomsko-finansijske i organizacione. Kako se problem klimatskih promena usložnjava, tako i regionalni aspekt klime izbija u prvi plan.

Klimatske promene koje u ovom delu Evrope i Balkana deluju intenzivno i veoma izraženo, kao da nisu dovoljan izazov za regionalnu politiku i akciju za klimu. O tome se može naći daleko detaljniji rad potpisnika ovih redova u prilično izazovnoj monografiji¹¹. Iako tema klimatskih promena nije direktan predmet analize ovog rada, mora se priznati da mere za klimu koje bi objedinile aktivnosti balkanskih naroda zajedno sa strateškim odlukama na nivou Sredozemlja ili čak cele Evrope, mogle bi da predstavljaju najveći izazov za njihovu međusobnu tehnološku saradnju i novu reintegraciju, ne više zasnovanu na političkim već na dugoročnim razvojnim motivima.

¹¹ Grk S. i Molnar D., red., (2017), "Svet i Srbija - vreme promena", CID, Ekonomski fakultet, Beograd.

Drugi nivo tehničke saradnje i reintegracije balkanskih naroda i ekonomija mogao bi da nastane na osnovu potreba *zajedničkog upravljanja vanrednim situacijama*, kao i u akcidentima kao i zajedničkih službi za slučaj poplava, požara itd. Izuzetno je bitna saradnja koja se pruža o oblasti "ekologije obnove", odnosno rekultivaciji devastiranih prostora rudnika i odlagališta opasnog otpada, pre svega na osnovu programa regionalne remedijacije terena¹². Prekogranična saradnja bila je projekat koji je imao političku dimenziju. Ovaj put projekti treba da dobiju čisto ekonomske ili kulturne sadržaje.

Treći oblik intenzivne saradnje balkanskih naroda i privreda treba da se odvija u sektoru *proizvodnje zdrave hrane i kvalitetnih pića*. Mnogi nalazi današnjih analitičara globalnog tržišta hrane govore de će se sa porastom dohotka u mnogo većoj meri tražiti i plaćati kvalitetna organska hrana¹³, pa bi balkanske pretpostavke mogle da budu presudne važnosti za integraciju regiona na osnovama zajedničkih standarda i zajedničkog izvora brendiranih balkanskih prehrambenih proizvoda: vina sa oznakom kontrole brenda "Balkan" ili u nekoj drugoj kombinaciji, koja bi podigla regionalne izvozne mogućnosti i međudržavnu saradnju.

Četvrti, ništa manje bitan segment saradnje treba da postane *kulturna reintegracija i saradnja* na Balkanu i u okviru Evrope. Kako se može ta saradnja odigravati na dobrobit svih, pokazuju brojni festivali (filma, muzike, folklor, pozorišta), a kako se politički može upropastiti pokazuju uglavnom rizične fudbalske utakmice. Zato je za međunarodu reintegraciju Srbije u evropske i druge kulturne tokove, od prioritete važnosti prevencija rizika na sportskim utakmicama, koje bi trebalo tretirati daleko efikasnije, a izgrede sankcionisati oštro i na vreme kao što je to bio slučaj u mnogim zemljama pre nekoliko desetina godina.

Konačno peti, nepolitički, a svuda prihvatljiv oblik saradnje, mogao bi da postane *proces zbrinjavanja izbeglica* i njihove reintegracije u odgovarajući prostor.¹⁴ Razume se da je tu neophodan daleko principijelniji pristup Evropske unije, kao i bolja saradnja čitavog sveta. Sadašnja pozicija Srbije u izbegličkoj politici, ne daje joj dovoljno dobru perspektivu da se sama izbori sa očigledno dugoročnim problemom balkanske izbegličke rute.

¹² Bibi A., Brenan En-M., (2008), str. 261

¹³ Vinney Lal, Nandi Ašis (2012), str. 75-78

¹⁴ Više o izbegličkom problemu, kao i o perspektivama seoba danas i sutra u Đukić (2016), str. 156.

5. EKONOMIJA PROMENA - PODSTICAJI ZA REINTEGRACIJU

Svi prethodno tretirani sadržaji i međunaslovi ovog rada govore da su današnjoj Srbiji, radi njene uspešne reintegracije u međunarodni privredni i politički prostor, neophodne krupne, korenite društveno-ekonomske promene, kako na institucionalnom tako i na stvarnom delujućem planu. Obično se pod reformama podrazumevaju promene koje vode ka uspostavljanju tržišta, slobodi preduzetništva, sigurnost ugovora, efikasnoj konkurenciji, niskim porezima, neselektivnoj primeni zakona, predvidivim uslovima poslovanja, kao i temeljnom pravnom principu - jednakosti pred sudom i državnim organima...

U knjigama i porukama pojedinih domaćih kreatora reformi problem presudne važnosti vladavine institucija dobro je uočen. Reformatori iz prvog ešalona kreirali su reforme od 2001. do 2008 godine. Za to vreme nove tržišne i demokratske institucije su uspostavljane ali i urušavane, pre svega ponašanjem nosilaca vlasti. Nerešavanje kritičnih sudskih slučajeva (usled "zastarevanja") "strančarenja na vrhu države", nedovoljno osposobljena (podčinjena) regulatorna vlast koja bi trebalo da kontroliše kritične sektore (tržište, konkurenciju, korupciju, energetiku, informacije), nedostatak "sistemske parlamentarne kontrole" nad poslovanjem javnih preduzeća kao i prevencije korupcije - sve to registrovano je ispravno kao sistem prepreka za vladavinu institucija i stvarnu reintegraciju Srbije¹⁵.

Međutim, pokazalo se da ni oni koji su to primećivali i zapisivali, nisu bili u mogućnosti da učine išta bitno na planu rešavanja mnoštva kriminalnih afera, tzv. 24 problematične privatizacije, odgovornosti za korupcije.

I ona naredna politička struktura (koalicija) nosilaca vlasti i "kreatora reformi" nastavila je da se kreće u krugovima, tako da ni u periodu 2008-2012, nije bilo izlaska na put održivih institucija.

Konačno, sadašnji čelnici ekonomske politike koji su otpočeli sopstveni pohod na institucije 2012, uspeali su da ih kadrovski potčine u celini moći sopstvene nomenklature, ali su institucije ostale prazna ljuštura u kojoj se kriju parcijalni partijski ili koalicijski kombinovani interesi. Ovaj i slični argumenti povlače se u mnogim javnim raspravama,

¹⁵ Đelić, 2006. str. 165.

ali ni oni to dobro uočavaju i zalažu se za promene, ne istrajavaju, čak ni kao najistaknutiji predstavnici vlasti ¹⁶.

Da ne bude nesporazuma - na zakonodavnom planu, institucije su uglavnom uspostavljane. Međutim, iz mnoštva razloga, zakoni se u velikoj meri ne ostvaruju, čak i po rečima tužilaca i sudija koji treba da ih primenjuju i sprovode. Uzmimo samo zakone o fiskalnom sistemu. Zakonom iz 2011. zabranjeno je zaduživanje države iznad nivoa koji prevazilazi 45% bruto domaćeg proizvoda zemlje, a nivo javnog duga zemlje se poslednjih pet godina kreće između 60 i 75% BDP, sa mogućnošću da skokovito raste sa padom kursa dinara. Ili, zakoni u oblasti zaštite životne sredine, prečišćavanju i čuvanju voda, energetici i energetske efikasnosti, koji su donošeni u serijama, naročito u talasu nakon 2009, najvećim delom se ne primenjuju. Ako su zakoni "mrtvo slovo na papiru", to je jedna loša i iz socijalističkih vremena nasleđena praksa, a ako su pisani sa "edukativnim" ciljem tek da pokažu "kako treba" ili kakve će norme jednog dana da važe, onda se dalje urušava "poštovanje prava" i "vladavina institucija" kao najvažnija pravna institucija u društvu. Zato razmotrimo institucionalnu osnovu reformi i reintegracije Srbije.

5.1. Institucije i dobra vladavina

Umesto ponude bilo kakve definicije institucija, reći ćemo da je dobra vladavina ona u kojoj funkcionišu izgrađene institucije. Još od pomenutih grčkih filozofa epikurejaca i stoičara, pa do javećeg rimskog filozofa Seneke, poznat je stav koji kao dobro ponašanje i vladanje prepoznaje ono "zasnovano na vrlini". Džon Kenet Galbrajt tokom devedesetih XX veka ustanovio je da je najvažnija determinanta ekonomskog razvoja i stabilnosti dobra vladavina.

Dobra vladavina je sam način uspostavljanja kvalitetnih odnosa u društvu koje je nazvao dobro društvo. Iako svet nije mnogo mario za takvu vrstu izleta ekonomista u socijalnu filozofiju, Galbrajt je na uverljiv način pokazao da društvena inkluzija (uključivanje u društveni život marginalnih grupa i pojedinaca), socijalna pravda, zaštita životne sredine, poreska politika i politika dohotka, odnos prema ženama i manjinama, od ekonomskog i socio-političkog sistema mogu učiniti manje ili više dobro društvo. U njemu se, kaže Galbrajt, smanjuju rizici devijantnog ponašanja, kriminala, socijalnih sukoba. Dobro društvo stalno postiže rezultate u

¹⁶ Đukić, M. P., (2017), str.

unutrašnjoj i spoljnoj politici tako da uspeva da smanjuje izdatke za nacionalnu odbranu, bezbednost i vojne intervencije, a povećava za humanitarne, ekološki i socijalno opravdane ciljeve.¹⁷

5.2. Institucije i ekonomske reforme

Ekonomisti danas uočavaju sve veći značaj institucija u razjašnjenju tajne zašto određene mere ekonomske politike i postupci tranzicije u nekim uslovima donose rezultate, a u drugom ne. Takve analize u svetu su pravili nobelovac J. Stiglitz, zatim poznati američki ekonomista ovdašnjeg porekla S. Pejovich i drugi. U analizi uspeha i neuspeha ovdašnje tranzicije (u Srbiji i čitavom regionu Jugoistočne Evrope) ekonomskih reformi institucije se mogu posmatrati ne samo kao opšte socio-ekonomske pretpostavke održivosti, već i kao specifična „nedostajuća dimenzija“ u evaluaciji makroekonomskih performansi Republike Srbije.

Tržišna privreda podrazumevala je daleko veće i brojnije rizike u odnosu na plansku ili komandnu. Ali daje mnogo veće šanse razvoju. Pozicija tzv. tranzicionih gubitnika bila je tesno skopčana sa prihvatljivošću. Primena zakona, zajedno sa sistemom socijalne sigurnosti, trebalo je da ublaže efekti koje je za sobom ostavljala privatizacija, kao i restrukturiranje javnog sektora ekonomije. Pokazalo se međutim da su ta isuviše osetljiva pitanja bila prepuštena na milost i nemilost tekućoj političkoj moći, odnosno aktuelnoj strukturi na vlasti.

U odsustvu dovoljnog broja informacija, uspostavljanje nove strukture ekonomije i zaposlenosti bilo je za jedne kazna a za druge privilegija. Rezultati „brze i efikasne“ privatizacije i deregulacije, svakako su doprineli povećanju efikasnosti, produktivnosti rada, smanjivanju državnih subvencija tzv. velikim sistemima. Međutim, nakon smanjenja novčanog priliva iz inostranstva, a naročito posle krize 2009. godine, osetio se pad zaposlenosti, praćen socijalnim i dohodovnim raslojavanjem, ali i sve većim zapošljavanjem po osnovu, pre svega partijskih veza, korupcije, nepotizma itd. Kreatori reformi, a sa njima i državna uprava nisu u dovoljnoj meri poštovali principe pravne države, demokratije, javnosti, nediskriminacije, socijalnog dijaloga, kooperacije i participacije, odnosno vladavine institucija. Takva praksa je, sa manjim ili većim izmenama ostala i do danas. To je jedan od izazova za pozitivne promene koje bi vodile ka novim pravcima reintegracije Srbije.

¹⁷ Galbrajt, J. K. (1998). str. 67.

5.3. Razvoj institucija i konkurentnost

Globalni indeks konkurentnosti nacija Svetskog ekonomskog foruma (WEF) ne pruža najbolju sliku relativnih pozicija nacionalnih privreda u svetu. Konkurentnost pojedinih nacionalnih privreda mogla bi se definisati kao spremnost za konkurenciju odnosno takmičenje. Konkurencija je prvenstveno shvaćena kao tržišno nadmetanje, iako može biti i politička, kulturna, sportska itd. Prema rangiranju Svetskog ekonomskog foruma konkurentnost se istražuje i ocenjuje po osnovu mnoštva pokazatelja, koji sasvim sigurno, nemaju istu težinu u svim delovima sveta ili u svim poslovnim kulturama. Ipak, za današnje poslovne i ekonomsko-političke krugove ona znači mnogo – kao informacija.

Indikativno je nazadovanje koje se primećuje u mnogim sferama ekonomskog života koje čine konkurentnost Srbije. U okviru sintetičkog globalnog indeksa vrednuje se skoro sve: od makroekonomske stabilnosti i snage privrede, veličine tržišta, preko stanja infrastrukture, institucija, do obrazovanja, korupcije, zakona, načina vladanja...

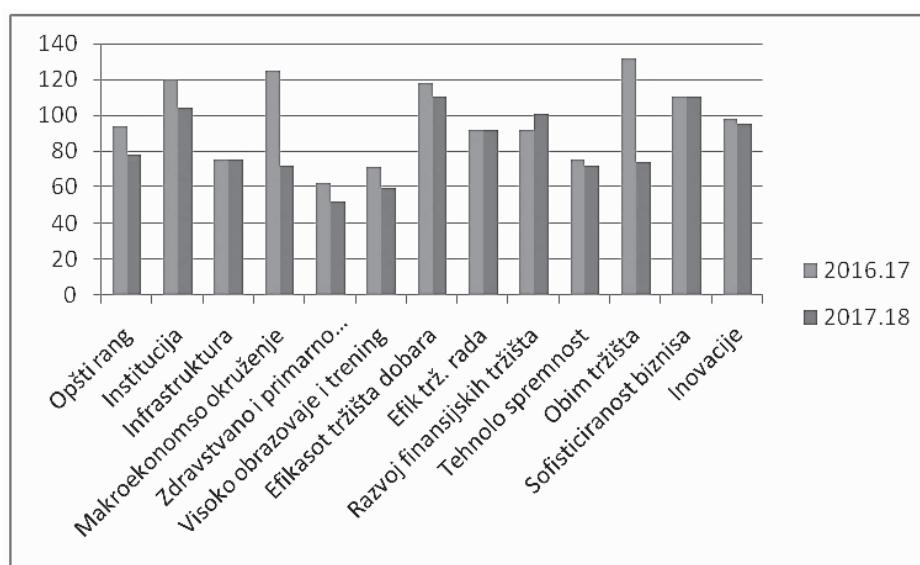
Pokazatelji stanja ukupno 12 pojedinih „stubova“ koji uslovljavaju bolju ili slabiju međunarodnu konkurentnost, na skali Svetskog ekonomskog foruma (WEF), tokom poslednje dve godine lagano se popravljaju (slika 1). To je dobar, ali nedovoljno upotrebljiv signal za ostvarene i poželjne promene.

Iz pregleda indeksa globalne konkurentnosti očigledno je da relativna pozicija Srbije od 2007. do 2013. pada, sa 91. na 101 mesto, ali kasnije napreduje (tokom poslednje tri godine) tako da sada zauzima generalno 78. poziciju od ukupno 137 rangiranih zemalja. Dobra vest je da Srbija napreduje u odnosu na svoju prethodnu poziciju i ocene u 2013, ali je to isuviše slaba uteha, jer je zajedno sa Crnom Gorom, na početku perioda objavljivanja indeksa u 2007. bila gotovo na istoj poziciji.

Naime, pokazuje se da ni drugi ne sede skrštenih ruku. Albanija je naprimer sa 109 mesta početkom perioda do 2011. dospela na 78 poziciju, da bi 2013. zauzela 95, dok je sada na 77 mestu, dakle jedno mesto iznad Srbije. U svakom slučaju ni jedna zemlja u neposrednom okruženju izuzev Bosne i Hercegovine nema lošije pokazatelje konkurentnosti nego Srbija. Aktuelnoj globalnoj krizi koja je otpočela 2009. godine, može se pripisati samo deo nepovoljnih okolnosti. Kriza je pogodila faktički sve svetske ekonomije, pa i one relevantne u našem okruženju. U Srbiji kriza je samo učinila očiglednim hronične makro i mikro ekonomske probleme i

neresena pitanja, od rasta zasnovanog na neodrživoj potrošnji, prilivu neponovljivih sredstava od stranih investicija i privatizacije, do enormnog rasta javnog duga.

Slika 1. Pokazatelji globalne konkurentnosti Srbije, dvogodišnje promene rang od ukupno 137 na osnovu godišnjeg izveštaja WEF za 2015/16 i za 2017/18

Izvor: WEC GCI za 2016/17 i za 2017/18,

Hronično najslabije ocenjeni stubovi u okviru konkurentnosti današnje Srbije su institucije, infrastruktura, uloga tržišta rada i tržišta dobara. U svim pomenutim slučajevima institucije su presudne, jer podrazumevaju opšte poslovno okruženje koje utiče na *efikasnost tržišta dobara i tržišta rada*.

Prethodno razmatranje vodi ka zaključku da su slabe, formalizovane, pa i urušene institucije jedna od najvećih unutrašnjih prepreka za reintegraciju Srbija. Jačanje institucija podrazumeva uspostavljanje stvarnih pravila igre jednog stabilnog i predvidivog sistema za šta je neophodni princip uklanjanje privilegija, korupcije, partokrtaije i instrumentalizovane državne uprave.

6. ZAKLJUČCI

Prošlost Srbije, u kontekstu izopštenja, ili (samo)izolacije, velikih balkanskih i postsocijalističkih kontroverzi, komplikovane istorijske prošlosti, još dugo će opterećivati reintegraciju zemlje, ekonomije, društva i građana u šire ekonomsko-političko okruženje. Samo deo prepreka za tu reintergraciju danas se može pripisati spoljnim faktorima, bilo geopolitičkim ili kulturnim. Glavnina problema je unutrašnjeg karaktera.

Započete reforme u Srbiji nakon 2001. išle su prema scenariju "stani kreni" tako da skoro ništa nije dovedeno do kraja. Ma koliko napredovali statistički pokazatelji trenutnog ekonomskog rasta, fiskalnog deficita/suficita, pa i javnog duga, sve ozbiljne dugoročne analize pokazuju da je zaostajanje Srbije za relevantnim okruženjem i stanjem svetske ekonomije izuzetno veliko i da se postojećim kratkoročnim merama i kolebljivim i nedoslednim reformama, stanje ne može bitno popraviti.

Pred Srbijom se tek nalazi jedan prilično težak i trnovit put koji bi trebalo da trasira budućnost zemlje, privrede i društva u znaku održivosti, ekonomije, socijalnog ustrojstva, ekološkog stanja i stanja prirodnih resursa.

Mnoštvo lokalnih i regionalnih prepreka stoji pred odlučnim scenarijom reintegracije Srbije i njenog novog uklapanja u okruženje i neposredni svet. Otklanjanje tih prepreka povezano je sa uspostavljanjem vladavine institucija, odnosno sa revitalizacijom postojećih i uspostavljanjem novih pravila igre koja bi važila za sve, bez diskriminacije i korupcije.

Dobre prilike za reintegraciju Srbije pružaju se u potencijalnoj naučno-tehnološkoj saradnji, posebno vezanoj za probleme regionalnih posledica klimatskih promena, saradnje u vanrednim situacijama, energetske efikasnosti i održivoj energetici, pametnoj infrastrukturi, održivom saobraćaju i turizmu, proizvodnji zdravstveno bezbedne i brendirane hrane.

LITERATURA

- [1] Bibi A., Brenan En-M., (2008) Osnovi ekologije, prevod Ecological principles and Environmental Issues, Clio, Beograd
- [2] Capros P., Mantzos L., Tasios N., De Vita A. Kouvaritakis N., (2009), EU energy trends to 2030 — UPDATE 2009, European Commission Directorate-General for Energy in collaboration with Climate Action DG and Mobility and Transport DG., Luksemburg

- [3] Devetak Silvo, (2016) "The Vanishing of Multiculturalism is ruining the Pillars on which the European Union has been Built up", u zborniku Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut društvenih nauka, Beograd (str. 21-50)
- [4] Djukic Petar, (2017) "Reconceptualisation and Strategic Adoption of sustainable Development; Case of Serbia - Yesterday, Today and Tomorrow", Sustainable Growth in Small Open Economies, Book of abstracts (Munitlak, Ljumović, Bradić-Martinović - ed by) International Scientific Conference, 26th October, 2017, Institute of Economic Sciences, Belgrade, p.p. 157-160
- [5] Đelić B., (2006), Kada će nam biti bolje?, Službeni glasnik i B92, Beograd 2006.
- [6] Đukić P., (1995) Iskušenja ekonomske politike; Hronologija života pod sankcijama, Grmeč, Privredni pregled, Beograd
- [7] Đukić P., (1997), Moć i nemoć ekonomske politike; Jugoslavija u vreme suspenzije sankcija, Atlantida R.S, Beograd
- [8] Đukić M. P., (2011), Održivi razvoj - utopija ili šansa za Srbiju, Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd
- [9] Đukić, M. P., (2017) "Regulatori, institucije, konkurencija: učinci tržišnih reformi u Srbiji" referat predstavljen na Savetovanju, 12. maj 2017, "Strukturne reforme i uloga regulatornih tela u Srbije" (red. M. Jakšić, A. Prašević, G. Ognjanov), Naučno društvo ekonomista Srbije i Ekonomski fakultet u Beogradu
- [10] Đukić (2016), "Seobe i resursi - rizici i održivost", u zborniku Seobe i razvoj, (Ur. Vukotić, Šuković, Rašević, Maksimović, Goati), Institut društvenih nauka Beograd 2016, (str 77- 86)
- [11] Đukić M. P., Đukanović S., (2015) Održivi razvoj - ekonomskoekološki izazovi, Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd
- [12] European Commission, (2016) Brussels, 9.11.2016 swd 361 final commission staff working document, Serbia 2016 report
- [13] Galbrajt J. K., (1998), Dobro društvo – humani redosled, Grmeč – Privredni pregled, Beograd
- [14] Gidens, A., (2010), Klimatske promene i politika, Clio, Beograd
- [15] Grk S. i Molnar D., red., (2017), "Svet i Srbija - vreme promena", CID, Ekonomski fakultet, Beograd
- [16] Kanton Džejms, (2010), Ekstremna budućnost, CLIO, Beograd
- [17] Madžar Lj., (2017), "Promena kao oblik trajanja i uslov opstanka", tekst pripremljen za jubilarnu 60-godišnjicu Instituta društvenih nauka, pisan na specijalni poziv tog Instituta. (materijal je distribuiran redovnim članovima Naučnog društva ekonomista, Beograd)
- [18] Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara, "Službeni glasnik RS", br.33/2012 od 15.4.2012. godine
- [19] Očić Časlav, (2017), Ka obali plovi; Strategološka razmatranja, Pravna biblioteka
- [20] Pavlović Vukašin, (2016) "Multikulturalizam između globalizacije i nacionalne države", u zborniku Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut društvenih nauka, Beograd (str. 97- 110)

- [21] Stamenković S. (red) (2010), Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije od 2011 do 2020, USAID, Fond za razvoj ekonomske nauke, Ekonomski fakultet Beograd
- [22] Stojanović B., Stanišić T., Radivojević R., (2014) "Efekti institucionalizacije državne pomoći u Republici Srbiji", Zbornik (Leković- ur) Institucionalne promene kao deteminanta privrednog razvoja Srbije, Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, Kragujevac, str. 85-104
- [23] Vinney Lal, Nandi Ašis, (2012), Budućnost znanja i kulture, Clio Beograd
- [24] Wunderlich Jens-Uwe, Warriier Meera (2010), A Dictionary of Globalization, Routledge, London and New York
- [25] Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025. sa projekcijama do 2030. godine, „Službeni glasnik RS” br. 101/2015
Zakon o zaštiti životne sredine, „Službeni glasnik RS” br. 135/2004, 6/2009, 36/2009, dr. zakon, 72/2009, dr. zakon, 43/2011, odluka US i 14/2016
- [26] Zakon o ratifikaciji Ugovora o osnivanju Energetske zajednice između Evropske zajednice i Republike Albanije, Republike Bugarske, Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, Republike Crne Gore, Rumunije, Republike Srbije i Privremene Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, „Službeni glasnik RS”, br. 62/2006

TEHNOLOŠKI RAZVOJ I TRANSFER TEHNOLOGIJE KAO FAKTOR PRIVREDNOG RAZVOJA (SA POSEBNIM OSVRTOM NA PRIVREDU SRBIJE)

TECHNOLOGY DEVELOPMENT AND TRANSFER OF TECHNOLOGY AS A FACTOR OF ECONOMIC GROWTH (WITH A SPECIAL APPROACH TO THE SERBIAN ECONOMY)

*Dr Gordana Kokeza, redovni profesor
Tehnološko-metalurški fakultet, Beograd*

Sažetak: *U ovom radu proučavaju se glavne karakteristike savremenog tehnološkog razvoja, kao i njegov uticaj na privredni razvoj i na promene uslova poslovanja. Posebno se proučava proces transfera tehnologije, kao jedne od strategijskih opcija tehnološkog razvoja. U poslednjem delu rada proučava se tehnološki razvoj kao podstičući ili ograničavajući faktor razvoja domaće privrede. Proučavanje je pokazalo da se domaća privreda nalazi na vrlo niskom stepenu tehnološke razvijenosti, o čemu svedoči veoma nizak nivo ulaganja u oblast NIR, kao i nepovoljna struktura naučno-istraživačkog rada. Kao posledica toga došlo je i do niske konkurentnosti RS, posebno prema pokazateljima inovativnosti i softificiranosti privrede, ukupnom obrazovanju i veštinama, kao i prema veštinama za budućnost koje poseduju domaći zaposleni. Struktura i broj prijavljenih patenata takođe su veoma nepovoljni, jer su fizička lica najbrojniji podnosioci domaćih patenata, slede instituti i fakulteti, dok preduzeća učestvuju sa samo oko 10% u broju prijavitelaca. Broj registrovanih patenata u poslednjih 10 godina takođe je bio veoma mali, a 2016. g. iznosio je svega 52. Da bi tehnološki razvoj u budućnosti predstavljao osnovu razvoja i konkurentnosti domaće privrede, neophodno je korenito promeniti stav prema sferi naučnog i tehnološkog razvoja i ograničene resurse u većoj meri usmeriti ka ovoj oblasti, u cilju njenog oživljavanja, razvoja i povećanja konkurentnosti.*

Ključne reči: *tehnološki razvoj, privredni razvoj, obrazovanje, naučno-istraživački rad, inovativnost, tehnološki progres, transfer tehnologije.*

Summary: *This paper studies the main characteristics of contemporary technological development and its influence on economic development and change in the business conditions. The process of the transfer of technology, as one of the strategic options of technological development, is specially studied. In its final part, the paper studies technological development as the encouraging or limiting factor of the development of the domestic economy. The study showed that the domestic economy is at a very low degree of technological development, which is testified to by a very low level of investment in the R&D field and the unfavorable structure of scientific-research work. As a consequence, the Serbian competitiveness is low, especially according to the indicators of the innovativeness and softification of the economy, the overall*

education and skills, and skills for the future, found with domestic employees. The structure and number of the registered patents are also very unfavorable since individuals are mostly applicants of domestic patents, only to be followed by institutes and faculties, whereas enterprises only participate around 10% in that number. A very small number of patents have been registered in the last ten years; in 2016, there were merely 52. In order for technological development in the future to be the basis of the domestic economy's development and competitiveness, the attitude towards the sphere of scientific and technological development must radically change and restricted resources must to a greater extent be directed towards this field, aimed at its revival, development, and an increase in competitiveness.

Key words: *technological development, economic development, education, scientific-research work, innovativeness, technological progress, technology transfer.*

1. UVOD

Tehnološki razvoj predstavlja jedan od naznačajnijih faktora savremenog društveno-ekonomskog razvoja, budući da utiče na povećanje stope privrednog rasta i razvoja, povećanje produktivnosti ekonomskih subjekata, poboljšava poziciju zemlje u međunarodnoj podeli rada i doprinosi potpunijem zadovoljavanju potreba stanovništva. Zemlje čija privreda ne ostvaruje adekvatan razvoj tehnologije pogoršavaju svoju poziciju u međunarodnim ekonomskim odnosima, što dovodi do njihovog daljeg tehnološkog i privrednog zaostajanja. Uticaj tehnologije bitno je sagledati kako sa stanovišta iniciranja i intenziviranja razvoja nacionalne privrede kao celine, tako i sa stanovišta promene uslova poslovanja privrednih subjekata. Budući da su savremene tehnologije uglavnom veoma kompleksne, privredni subjekti nisu u mogućnosti, ili to nije ekonomski racionalno, da sve potrebne tehnologije samostalno razvijaju. Usled toga, transfer tehnologije predstavlja jedan od načina dolaženja do savremenih tehnoloških rešenja, pa dati proces predstavlja jednu od opcija tehnološkog razvoja. Za domaću privredu tehnološki razvoj i transfer tehnologije imaju izuzetno veliki značaj, posebno sa stanovišta njihovog uticaja na oživljavanje i dalji razvoj privrede.

2. TEHNOLOGIJA – POKRETAČ SAVREMENOG PRIVREDNOG RAZVOJA

Značaj i uticaj tehnologije na privredni razvoj posebno su se intenzivirali posle prve industrijske revolucije, a naročito su izraženi danas, na pragu četvrte industrijske revolucije. Tehnologija (gr. *tehne*-veština, umeće, znanje, sredstvo, oruđe, i gr. *logos*- nauka) može se definisati šire kao nauka koja se bavi proučavanjem proizvodnih procesa,

ili uže, kao konkretni sistem proizvodnje određenog proizvoda primenom utvrđenog postupka, uz upotrebu odgovarajućih materijala, oruđa za rad, stručne radne snage i znanja.^{1,2} Kao takva, tehnologija je u savremenim uslovima jedan od najznačajnijih faktora celokupnog društveno-ekonomskog razvoja. Bilo da se radi o opredmećenom (*hardware*) ili neopredmećenom (*software*) tehnološkom znanju, uticaj tehnologije na savremene privredne i poslovne procese veoma je veliki i značajan.

2.1. Uticaj tehnologije na razvoj nacionalne privrede

Nova, globalna naučno-tehnološka revolucija koju karakteriše burni razvoj i povezivanje naučnih disciplina (kao što su biotehnologija, nanotehnologije, tehnologije novih materijala i sl.), uz informatiku koja je integrisana u sve ove oblasti, uslovljava krupne promene i menja sve sfere ljudskog života i rada. Osnovu tehnološkog razvoja čini tehničko-tehnološki progres, kao proces uvođenja novih tehničko-tehnoloških rešenja u proces društvene reprodukcije. Privredni subjekti koji teže da unaprede svoje poslovanje i svoju konkurentnost moraju kontinuirano i sistematski da prate i primenjuju nova tehničko-tehnološka rešenja, u skladu sa svojim mogućnostima i u skladu sa zahtevima okruženja.³ Dijapazon rezultata tehnološkog progressa veoma je širok i može se ispoljavati kao nastanak novih ili poboljšanje postojećih procesa, proizvoda i usluga, ili kao novina u marketingu, organizaciji i upravljanju.^{4,5} Učešće tehnološkog u ukupnom privrednom razvoju veoma je visoko i može iznositi od 40% do čak 90 procenata.⁶ Usled toga, tehnološki razvoj danas predstavlja imperativ razvoja svake zemlje i njenih privrednih subjekata.

Tehnološki razvoj, kao pokretač savremenog privrednog rasta i razvoja, javlja se kao glavni faktor povećanja produktivnosti i čini osnovu konkurentnosti privreda na svetskom tržištu. Zahvaljujući razvoju tehnologije, neograničene potrebe stanovništva moguće je potpunije zadovoljiti i to uz racionalnije korišćenje ograničenih resursa. Istraživanja pokazuju da se konkurentna pozicija zemalja koje ne ostvaruju adekvatan

¹ Ekonomska enciklopedija, (1984), Savremena administracija, Beograd, str. 1561.

² Kukoleča, S., (1994), Organizaciono poslovni leksikon, Rad, Beograd, str.1513.

³ Stavrić, B., Kokeza, G., (2009), Upravljanje poslovnim sistemom, TMF, Beograd, str. 268.

⁴ Rosegger, G., 1980, The Economics of Production and Innovation, Pergamon Press, str. 15.

⁵ Ford, D., and Saren, M., (1996), Technology Strategy for Business, International Thompson Business Press, London, str. 57.

⁶ Clifton, D., (1989), Elements of an Effective Assistance Policy to Stimulate Economic Development, Economic Development Quarterly, t. 3, br. 1.

tehnološki razvoj permanentno pogoršava, čime je bitno usporen i njihov celokupan razvoj. U prilog ovoj tvrdnji govori i činjenica da savremena tehnološka dostignuća predstavljaju najmoćnije sredstvo konkurentnosti visokorazvijenih zemalja i osnovu njihovog monopolskog položaja u mnogim oblastima međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa.⁷

Ono što razlikuje savremeni tehnološki razvoj od razvoja tehnologije u ranijim periodima jeste njegova čvrsta povezanost sa razvojem nauke. Naime, tehnološka rešenja postala su suviše kompleksna da bi mogla da se razvijaju odvojeno od naučno-istraživačke aktivnosti. Dok nauka ima zadatak da proširi granice spoznaje, dotle je tehnologija usmerena na primenu naučnih otkrića u praksi. Usled toga, nauka, sa svojim istraživanjima i rezultatima, predstavlja osnovu savremenog tehnološkog razvoja, jer omogućava potpuno tehničiranje proizvodnje, kao i smanjenje učešća radne snage u neposrednom procesu proizvodnje, jačajući ulogu kreativnosti ljudskih resursa u stvaranju vrednosti.⁸ Može se zaključiti da čvrsto povezivanja nauke i tehnologije i primena njihovih zajedničkih rezultata, danas predstavljaju neophodan uslov bržeg razvoja svake nacionalne privrede i njenih subjekata.

Najveći broj savremenih tehnoloških otkrića potiče iz sfere naučno-istraživačkog i istraživačko-razvojnog rada. U sferi baznih naučnih istraživanja dolazi se do spoznaje opštih naučnih zakonitosti, principa i pravila, koja se dalje razvijaju u invenciju, kao ideju o novom rešenju. Daljim istraživanjima, unapređenjima i razvojem, invencija se razvija u inovaciju, koja predstavlja novinu koja može da se komercijalizuje ili upotrebi u određene namene.

Pored procesa tehničko-tehnološkog razvoja, veoma je bitno blagovremeno sprovoditi i druge aktivnosti kojima će se obezbediti tržišno pozicioniranje novog proizvoda ili procesa. Osim toga, uspešna primena, plasman i razvoj inovacije podrazumeva da ekonomski subjekti ispunjavaju neophodne preduslove za realizaciju datih procesa. Neophodni preduslovi mogu se definisati kao raspolaganje odgovarajućim finansijskim, materijalnim i ljudskim resursima, formiranje adekvatnih odnosa sa okruženjem, posedovanje odgovarajućeg znanja, iskustva, adekvatna organizacija, ali i dostignut kritični nivo tehnološke razvijenosti.

⁷ Kokeza, G., (1996), Transfer tehnologije kao komponenta razvojne strategije preduzeća, Doktorska teza, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 30.

⁸ Kokeza, G., (2016), Uloga inovacija menadžmenta u inovativnoj i kreativnoj ekonomiji, Ekonomski vidici, tematski broj, br. 2-3, Društvo ekonomista Beograd, Beograd, jun-oktobar 2016, str. 145-159., str. 151.

U jednoj nacionalnoj privredi tehničko-tehnološki progres trebalo bi da bude rezultanta zajedničkog delovanja države i njenih privrednih subjekata. Zadatak države jeste da obezbedi uslove za dugoročan održivi razvoj privrede, kao i koncentraciju resursa koji će se ulagati u ovaj proces. Navedeni naponi trebalo bi da doprinesu jačanju naučno-tehnološkog kapaciteta zemlje, koji nastaje kao rezultat adekvatnih investiranja u naučno-istraživački rad.⁹ Budući da naučno-tehnološki razvoj nije proces koji se spontano odvija, u ovoj oblasti neophodno je obezbediti sistematsku, dugoročnu podršku države i njenih institucija. Datu podršku mogu činiti izdvajanje i usmeravanje adekvatnih resursa u ove namene, zakonska regulativa, posebno u oblasti zaštite intelektualne svojine, zadržavanje mladih, školovanih kadrova koji su nosioci razvoja da ostanu u zemlji i da se kreativno uključe u njene privredne i druge aktivnosti, obezbeđenje uslova za nesmetani transfer savremenih tehnoloških rešenja, itd. Brzi razvoj nauke i tehnologije, kao i njihov uticaj na ubrzanje privrednog razvoja, doveli su do uspostavljanja veoma čvrste veze između nauke, tehnologije i ekonomije, tako da su ove tri oblasti danas međusobno neraskidivo povezane i uzajamno uslovljene.

Jedan od najznačajnijih faktora tehnološkog razvoja svake zemlje jeste uspostavljanje njenog adekvatnog nacionalnog inovacionog sistema. Nacionalni inovacioni sistem predstavlja mrežu međusobno povezanih subjekata, institucija u javnom i privatnom sektoru, čiji je cilj iniciranje, uvođenje, izmena i difuzija nove tehnologije. U sastav nacionalnog inovacionog sistema ulaze univerziteti, IR institucije, obrzovne institucije, preduzeća, finansijske institucije, državne agencije i javni resursi, koji na bilo koji način mogu da doprinesu stvaranju, širenju i primeni novih naučnih i tehnoloških znanja u jednoj zemlji. Jedan od najvažnijih zadataka nacionalnog inovacionog sistema jeste da integriše naučni i tehnološki razvoj sa privrednim razvojem i da privredni razvoj na taj način ubrza i učini ga dugoročno održivim. Nacionalni inovacioni sistemi različito su ustrojeni, u zavisnosti od nivoa i strukture razvijenosti pojedinih zemalja.¹⁰

⁹ Komazec, G., Živaljević, A., Trifunović, A., (2010), The Integrated EnterpriseExcellence System, Proceeding from 7th International Conference "Management and Technology in the Global Economy: Nurturing Innovations and National Heritage", Moscow: Global Business and Technology Association, str. 378.

¹⁰ Freeman, Ch., and Soete, L., (2009), Developing Science, technology and innovation indicatorsWhat we can learn from the past, *Research Policy*, 38, 2009, str. 583-589, str. 585.

Osnovni pravci delovanja nacionalnog inovacionog sistema u cilju ostvarenja adekvatnog tehnološkog i privrednog razvoja su sledeći:

- kreiranje i realizacija adekvatnog obrazovnog sistema zemlje, koji treba da bude u skladu sa savremenim tendencijama i zahtevima, kao i u skladu sa razvojnim pravcima zemlje;
- pospešivanje ulaganja u istraživanje i razvoj;
- usmeravanje naučno-tehnološkog razvoja ka oblastima u kojima inovacije mogu doprineti privrednom rastu;
- racionalan raspored ograničenih resursa i njihovo usmeravanje ka priroitetnim oblastima razvoja;
- pospešivanje inovativnosti u realnom sektoru, posebno u sektoru industrije.

U zavisnosti od dostignutog nivoa ekonomskog razvoja, raspoloživih resursa, pravnog sistema, kulturno-istorijskog nasleđa, nacionalni inovacioni sistemi mogu se formirati na različite načine, ali svakako moraju biti prilagođeni konkretnim uslovima i planiranim ciljevima razvoja.

2.2. Uticaj tehnološkog razvoja na promenu uslova poslovanja

Uticaj razvoja tehnologije na privredna kretanja veoma je veliki, ne samo na nivou nacionalne privrede kao celine, već i na nivou preduzeća kao osnovnih ekonomskih subjekata. Intenzivan tehnološki razvoj u znatnoj meri doprinosi promeni uslova poslovanja, jer date uslove čini u većoj meri promenljivim, neizvesnim i nepredvidivim. Izražena dinamičnost uslova poslovanja često te uslove čini diskontinuelnim, što ekonomskim subjektima dodatno komplikuje poslovanje.¹¹ Kao posledica toga intenzivira se zahtev za jačanjem fleksibilnosti i prilagodljivosti preduzeća, ali i za povećanjem brzine njihovog prilagođavanja nastalim promenama. Mnogi autori smatraju da će u promenljivim uslovima preživeti oni privredni subjekti koji budu sposobni da se promenama najbrže prilagođavaju.¹² Prilagođavanje preduzeća često se vrši putem diversifikacije i promene proizvodnih programa, pri čemu inovativnost u ovom procesu igra jednu od najznačajnijih uloga. Karakter promena

¹¹ Ford, D., Saren, M., (2001), *Managing and Marketing Technology*, Thomson, London, str. 74.

¹² Đuričin, D., Vuksanović, I., *The Future of Serbia and how to Survive it: Catching up and Convergence with the EU*, (2016) *Ekonomika preduzeća*, Godina LXIV, broj 1-2, Savez ekonomista Srbije, Beograd, str.15-36, str. 34.

uslova poslovanja izazvanih razvojem tehnologije je takav da se smatra da je nova tehnološka revolucija, sa informatičkom revolucijom kao njenim integralnim delom, dovela i do ekonomske revolucije. Tehnologija prožima sve aktivnosti preduzeća u lancu njegove vrednosti, počevši od ulazne logistike, svih operativnih aktivnosti, marketinga, prodaje, svih formi upravljanja, do izlazne logistike, tehnološkog razvoja i celokupne infrastrukture preduzeća.¹³

U postindustrijskoj eri, koja je počela još posle II Svetskog rata, promene u okruženju postaju turbulentne, a informacione tehnologije donose revolucionarne promene u svim fazama poslovanja. Promena uslova poslovanja izazvana tehnološkim progresom uslovljena je velikim promenama u okruženju preduzeća. Pred privrednim subjektima pojavili su se novi zahtevi od strane tržišta, konkurenata, potreba potrošača, tehnologije, organizacije, upravljanja i kontrole. Usled toga sve poslovne funkcije ekonomskih subjekata moraju da se međusobno integrišu, da bi preduzeće obezbedilo stratešku prednost na tržištu. Najuspešnija preduzeća marketinšku orijentaciju zamenjuju strateškim upravljanjem, kako bi se brzo i efikasno prilagodila novim uslovima poslovanja.¹⁴

Može se postaviti pitanje zašto su tehnologije sa stanovišta uticaja na poslovanje preduzeća danas važnije nego u prethodnim periodima. Odgovor leži u činjenici da se nove tehnologije razvijaju mnogo brže, dok stare tehnologije imaju ograničeni potencijal. Osim toga, nova poslovna ulaganja zasnivaju se najvećim delom na novim tehnologijama, a životni ciklus tehnologije ima tendenciju skraćivanja, dok troškovi tehnološkog razvoja pokazuju tendenciju povećanja i imaju sve veće učešće u strukturi cene koštanja. Takođe, stalno se povećava broj tehnoloških kompetencija firme.¹⁵ Usled toga, ukoliko preduzeće zanemaruje tehnološki razvoj, može doći do niz negativnih posledica u njegovom poslovanju, kao što su smanjenje konkurentnosti, pogoršanje tržišne pozicije, lošiji poslovni rezultati, pre svega profitabilnost, kao i prestanak poslovanja.

Uslovljenost poslovanja preduzeća tehnologijom i tehnološkim razvojem veoma je kompleksna i odnosi se kako na globalne aspekte poslovanja, tako i na konkretna pitanja kao što su šta, gde i kako proizvoditi i prodavati.¹⁶ Odgovori na data pitanja definisani su

¹³ Đuričin, D., i dr. (2015), *Menadžment i strategija*, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 682.

¹⁴ Komazec, G., (2012), *Nauka, nove tehnologije i inovacije menadžmenta u svetu*, Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, Beograd, str. 230.

¹⁵ Twiss, B., Goodbridge, M., (1989), *Managing Technology for Competitive Advantage*, Pitman, London, str. 2.

¹⁶ Kokeza, G., *Transfer tehnologije kao komponenta razvojne strategije preduzeća*, op. cit. str. 36.

tehnološkom strategijom preduzeća, koja predstavlja dugoročno opredeljenje preduzeća prema mestu i ulozi tehnologije u njegovom poslovanju.¹⁷ U svojoj tehnološkoj strategiji preduzeće se opredeljuje za jednu od tri glavne opcije tehnološkog razvoja: samostalan tehnološki razvoj, kupovinu gotovih tehnoloških rešenja putem transfera tehnologije, ili kombinaciju ova dva načina. Pravilno definisana tehnološka strategija omogućava preduzeću da na pravi način uvažava tehnološke promene i da ih integriše u svoje poslovanje. Tehnološki razvoj utiče na menjanje svih segmenata reprodukcije u preduzeću, uslovljavajući mnoge promene u sferi njegove organizacije i upravljanja. S druge strane, uticaj tehnološkog progressa na poslovanje zavisi i od privredne grane u kojoj preduzeće posluje. Kao tehnološki intenzivne grane javljaju se elektronska, farmaceutska, biotehnologija, novi materijali, dok se kao grane sa sporijim tehničko-tehnološkim progresom mogu navesti industrija gume, stakla, čelika i sl. Pripadnost određenoj grani definiše brzinu i obim tehnoloških promena koje preduzeće mora da integriše u svoje poslovne aktivnosti, ali nikako ne isključuje date promene iz njegovih dugoročnih i operativnih aktivnosti.

3. TRANSFER TEHNOLOGIJE KAO STRATEGIJSKA OPCIJA TEHNOLOŠKOG RAZVOJA

Do prve industrijske revolucije bogatstvo jedne zemlje zavisilo je pre svega od njenih prirodnih resursa, kao što su obradivo zemljište, rudno bogatstvo, prirodni energetski izvori i slično. Razvoj nauke koji je usledio, kao i primena naučnih dostignuća u procesu reprodukcije, omogućili su da čovek uz pomoć prirodnih resursa stvori kvalitativno nova sredstva za proizvodnju i nove proizvode, tj. počeo je sam da stvara društveno bogatstvo. Jedan od novih oblika društvenog bogatstva je upravo tehnologija.¹⁸ Savremena tehnološka rešenja rezultat su uglavnom dugoročnih, skupih i rizičnih istraživanja. Samo ekonomski jaki subjekti mogu da realizuju data ulaganja, kao i da podnesu rizik njihovih eventualnih neuspeha, usled čega su privredno najrazvijenije zemlje u svetu ujedno i lideri u oblasti tehnološke razvijenosti. Na nivou svetske privrede postoji velika neravnomernost kako u nivou društveno-ekonomske razvijenosti, tako i u nivou tehnološke razvijenosti. Budući da

¹⁷ Stavrić, B., Kokeza, G., (2009), *Upravljanje poslovnim sistemom*, Tmf, Beograd, str. 272.

¹⁸ Kokeza, G., *Transfer tehnologije kao komponenta razvojne strategije preduzeća*, op. cit. str. 117.

nizak nivo razvijenosti tehnologije danas predstavlja kočnicu za razvoj svih ostalih delatnosti, nerazvijene zemlje su primorane da do savremenih tehnologija dolaze kupovinom od razvijenih zemalja putem transfera tehnologije.¹⁹ Transfer tehnologije može šire da se definiše kao proces prenošenja tehnike i znanja iz jedne zemlje u drugu, ili iz jedne radne sredine u drugu, pri čemu se pod tehnologijom podrazumevaju kako proizvodna znanja, tako i informacije i metode koje se tiču razvoja proizvodnje, projektovanja, plasmana, upravljanja poslovanjem i sl, koje predstavljaju preduslove za kreiranje sopstvene tehnologije, kao i za njen razvoj i difuziju.²⁰ U zavisnosti od kriterijuma podele, transfer tehnologije može biti vertikalni ili horizontalni, komercijalni ili u vidu pomoći, nacionalni ili međunarodni. U svetskom prometu tehnologije najzastupljeniji su oblici horizontalnog, komercijalnog i međunarodnog transfera tehnologije. Kao najzastupljeniji oblici transfera tehnologije javljaju se: uvoz opreme, kupovina licenci, know-how, direktne investicije, zajednička ulaganja, proizvodna kooperacija, poslovno-tehnička saradnja, konsalting, školovanje kadrova i slično.

Transfer tehnologije omogućuje manje razvijenim zemljama da skrate vreme dolaženja do savremenih tehnoloških rešenja i da uštede na troškovima istraživanja i razvoja, za koje najčešće i nemaju dovoljno sopstvenih resursa. Usled toga, međunarodni transfer tehnologije ima veoma veliki značaj u svetskoj razmeni, jer i prodavac i kupac tehnologije tim putem žele da ostvare svoje ciljeve. Kupac teži da kupljenom tehnologijom proizvede više, kvalitetnije i efikasnije, uz racionalnije korišćenje raspoloživih resursa, a bez sopstvenih ulaganja u naučno-istraživačku aktivnost. S druge strane, prodavac svoju tehnologiju može da proda većem broju kupaca istovremeno, pri čemu može i sam da je koristi, da iz ostvarenog prihoda pokrije troškove istraživanja i razvoja, kao i da finansira buduća istraživanja, ostvari ekstra profit i izbori se za kratkoročnu monopolsku poziciju na tržištu.²¹

Tehnologija koja je predmet transfera može biti u vidu skupa nematerijalnih tvorevina ljudskog uma (tehnološko znanje), ili u obliku materijalnih činilaca (opredmećeno tehnološko znanje). Svi oblici

¹⁹ Transfer (lat. *trans*-preko, i *ferre*-nositi), u prevodu prenositi (nešto).

²⁰ Dubonjić, R., (1983), *Transfer tehnologije u industriji Jugoslavije*, Poslovna politika, Beograd, str. 15.

²¹ Stavrić, B., Kokeza, G., (2009), *Upravljanje poslovnim sistemom*, TMF, Beograd, str.263.

tehnološkog znanja mogu biti u slobodnoj cirkulaciji ili u vidu dokumenata i informacija koji su zbog svoje važnosti zaštićeni.²²

U međunarodnoj razmeni tehnologije na jednoj strani su razvijene zemlje, koje su lideri u sferi tehnološkog progresa i koje su stekle konkurentsku prednost, a često i monopolsku poziciju na svetskom tržištu tehnologije. Na drugoj strani su nerazvijene zemlje, koje karakteriše izrazita tehnološka nerazvijenost, a koju one teže da prevaziđu kupovinom gotovih tehnoloških rešenja i da na taj način ubrzaju svoje razvojne tokove. Transfer tehnologije javlja se kao jedan od instrumenata njihovog tehnološkog i privrednog razvoja, a često i kao jedini način dolaženja do savremenijih tehnoloških rešenja. Međutim, transfer tehnologije, pored nesumnjivih pozitivnih efekata, (kao što su skraćanje vremena dolaska do tehnoloških rešenja, upošljavanje domaćih resursa, oživljavanje domaće privrede, povećanje zaposlenosti i konkurentnosti i sl.), često ima i mnogobrojne negativne posledice, od kojih je zapadanje u trajnu tehnološku zavisnost jedna od najnepovoljnijih.²³

Jedan od problema koji se javlja prilikom međunarodnog transfera tehnologije jeste činjenica da je svetsko tržište tehnologije veoma teško definisati, budući da ono ne postoji u pravom smislu te reči. Naime, tržište tehnologije ne manifestuje kao vidljivo, već kao prikriveno, jer se najveći deo poslovnih transakcija u vezi sa kupovinom i prodajom tehnologije obavlja kroz prodaju opreme, izvođenje investicionih radova, vršenje konsalting usluga i slično. Osim toga, tržište tehnologije izrazito je imperfektno jer uslove na njemu diktiraju pretežno prodavci tehnologije, pa se za njega kaže da je tržište prodavca. Zato se formiranje cene tehnologije uglavnom ne vrši na osnovu odgovarajućih kalkulacija, već na osnovu procene prodavca, a glavni faktor formiranja tržišne cene nije stvarna vrednost tehnologije već "odnos snaga" između kupca i prodavca.²⁴

Posmatrano sa stanovišta strategije tehnološkog razvoja, privredni subjekti mogu da se odluče na samostalan tehnološki razvoj, na kupovinu gotovih tehnoloških rešenja putem transfera tehnologije, ili na kombinaciju ova dva načina, što je najčešći slučaj. Za samostalni tehnološki razvoj mogu da se opredele samo ekonomski jaki privredni subjekti, koji raspolažu odgovarajućim resursima i koji su sposobni da

²² Besarović, V., (1970), *Pravni aspekti prenošenja tehnološkog znanja u zemlje u razvoju*, Pravni fakultet, Beograd, str. 26.

²³ Stavrić, B., Stamatović, M., Kokeza, G., (2005), *Osnovi menadžmenta - za inženjere*, Akademska misao, Beograd, str. 73.

²⁴ Kokeza, G., *Transfer tehnologije kao komponenta razvojne strategije preduzeća*, op. cit. str. 281.

podnesu rizik neuspelih istraživanja. Glavne prednosti koje se stiču uspešnim istraživanjima jesu brži tehnološki razvoj, a samim tim i ekonomski rast i razvoj, kraća ili duža monopolska pozicija na tržištu, sticanje monopolskih profita, kao i jačanje konkurentske prednosti. Glavni nedostatak samostalnog tehnološkog razvoja jesu visoki troškovi istraživanja kao i gubici usled neuspelih istraživanja. S druge strane, privredni subjekti koji se opredele za kupovinu gotovih tehnoloških rešenja imaju kraće vreme razvoja, ne snose rizik istraživačko-razvojnog rada, ali se daleko sporije tehnološki, pa i ekonomski, razvijaju, a preti im i opasnost da postanu tehnološki potpuno zavisni od prodavaca tehnologije. Dostignuti nivo privredne i tehnološke razvijenosti, kao i raspoloživost potrebnih resursa predstavljaju glavne faktore koji utiču na način na koji će jedna privreda i njeni subjekti pribavljati savremena tehnološka rešenja. Najveći broj zemalja i privrednih subjekata kombinuju sopstveni tehnološki razvoj i kupovinu tehnologije putem procesa transfera.

Bez obzira da li se na svetskom tržištu javljaju kao kupci ili kao prodavci tehnologije, ili u obe uloge, savremena preduzeća moraju da se bore za svoju konkurentsku poziciju jačanjem svoje tehnološke osnove i inovacionog potencijala. Preduzeća moraju da ostvare neophodni nivo tehnološke razvijenosti, kao i da osposobe kadrove, izgrade odgovarajuću infrastrukturu, uspostave adekvatnu organizaciju i sl. da bi kupljenu tehnologiju mogla adekvatno da primene.

S druge strane, kreatori tehnologije, da bi svoju inovaciju uspešno plasirali na tržištu, moraju da učine odgovarajuće napore kako u oblasti razvoja tehnologije, tako i u oblasti inženjerstva i marketinga, koji podrazumevaju upravo primenu adekvatnog znanja. Da bi se odgovorilo datim zahtevima, neophodno je posedovati odgovarajuće ljudske, finansijske i materijalne resurse, razviti saradnju sa drugim subjektima, kao i izgraditi odgovarajuću organizacionu strukturu, da bi se uspostavila adekvatna veza između tehnološke i ekonomske sfere poslovanja.

Međutim, savremene tehnologije, u većini slučajeva, veoma su kompleksne. Usled toga većina privrednih subjekata u procesu svog tehnološkog razvoja opredeljuje se na saradnju sa drugima. Zato su na svetskom tržištu tehnologije najveći prodavci, ali i najveći kupci tehnologije najrazvijenije zemlje. Njihovi privredni subjekti se opredeljuju za proizvodnju onih tehnologija za koje su najkompetentniji i u čijem kreiranju i razvoju imaju komparativne prednosti, dok ostale tehnologije

kupuju. Preduzeća se opredeljuju za kooperaciju u sferi tehnološkog razvoja da bi ukupnili potrebne resurse, da bi međusobno podelili rizik, smanjili troškove i gubitke, ali i da bi razmenili neophodna znanja i iskustva. Savremene informacione tehnologije omogućavaju lakše umrežavanje preduzeća u različite forme zajedničkih aktivnosti, kao što su strateške alijanse, zajednička ulaganja, ugovori sa proizvođačima, zajednički istraživački centri i sl.²⁵ Umrežavanje omogućuje podsticanje inovativnosti preduzeća, koja je osnova njihovog tehnološkog i ukupnog rasta i razvoja. Osim toga, granica između preduzeća i njegovog okruženja danas postaje sve propustljivija, jer se intenzivira proces razmene informacija sa okruženjem, a pronalasci postaju rezultat kako internih istraživanja i razvoja i internog znanja, tako i znanja koje je stečeno razmenom sa spoljnim subjektima i partnerima.²⁶

Ono što je bitno napomenuti jeste da privredni subjekti ne bi trebalo da zanemaruju sopstveni tehnološki razvoj, bez obzira na to za koju opciju tehnološkog razvoja će se opredeliti. Za prihvatanje i primenu kupljenog gotovog tehnološkog rešenja neophodno je da postoje odgovarajući preduslovi za dati proces, od kojih je dostignuti nivo tehnološke razvijenosti jedan od najvažnijih. Osim toga, uslovi primene kupljene tehnologije veoma često se razlikuju od uslova primene kod davaoca tehnologije, pa kupac mora da izvrši određene adaptacije da bi primenjena tehnologija dala očekivane rezultate. Za dati proces je takođe neophodno raspolagati odgovarajućim znanjem, veštinom, iskustvom i drugim resursima. O daljem razvoju i usavršavanju kupljene tehnologije (ukoliko ugovor to dozvoljava) da se i ne govori. Prema tome, tehnološki razvoj predstavlja osnovu za kreiranje novih tehnologija, ali i za prihvatanje i primenu kupljenih gotovih tehnoloških rešenja, tako da se ne sme zanemariti ni u jednom momentu njegovog postojanja.

Pribavljanje tehnologije putem procesa transfera od drugih subjekata vrše svi oni subjekti koji nisu u mogućnosti da ostvare samostalan tehnološki razvoj. Zbog toga je transfer tehnologije veoma značajan, a nekada i nužan način pribavljanja savremenih tehnoloških rešenja. Budući da ovaj proces može da ima kako mnogobrojne pozitivne efekte, tako i dugoročne negativne posledice po razvoj privrede i njenih subjekata, opravdan je samo onaj transfer tehnologije koji doprinosi

²⁵ Komazec, G., (2012), *Nauka, nove tehnologije i inovacije menadžmenta u svetu*, Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, Beograd, str. 254.

²⁶ Cassiman & Vuegelers, (2006), In Search of Complementarity in Innovation Strategy: Internal R&D and External Knowledge Acquisition, *Management Science*.52 (1), 68-82, str. 74.

pospešivanju tehnološkog razvoja i ostvarivanju dugoročnih razvojnih ciljeva subjekata učesnika. Istraživanja i iskustva iz prakse pokazuju da su viši oblici transfera, kao što su zajednička ulaganja, dugoročna proizvodna kooperacija i sl, mnogo povoljniji sa stanovišta realizacije planiranih razvojnih ciljeva kupca tehnologije, nego niži oblici transfera, kao što su kupovina licence, kupovina "paketa" tehnologije itd. Zbog značaja koji transfer tehnologije ima za tehnološki i ukupni razvoj privrede i privrednih subjekata, prilikom donošenja odluka u ovoj oblasti neophodno je primeniti dugoročan stratejski pristup.

4. TEHNOLOŠKI RAZVOJ KAO PODSTIČUĆI I OGRANIČAVAJUĆI FAKTOR RAZVOJA DOMAĆE PRIVREDE

Privredni i tehnološki razvoj predstavljaju dva međusobno tesno povezana i uslovljena procesa. Zemlje čija privreda ne ostvaruje adekvatan tehnološki razvoj gube poziciju u međunarodnim ekonomskim odnosima, što dovodi do njihovog daljeg zaostajanja u odnosu na razvijene zemlje.²⁷ Za privredu Srbije tehnološki razvoj takođe ima veoma veliki značaj. Međutim, nivo i struktura razvijenosti privrede Srbije već decenijama nisu na zadovoljavajućem nivou, što je posledica kako burnih političkih i tranzicionih procesa koji su se dešavali na ovom području, tako i celokupne političko-ekonomske situacije u okruženju. Posebnu nepovoljnost za domaću privredu predstavlja nizak nivo njene tehnološke razvijenosti. Naime, ako se posmatraju faktori razvoja u savremenim uslovima, tehnologija spada u red onih faktora koji na razvoj mogu delovati i podsticajno i ograničavajuće. Adekvatno ulaganje u proces tehnološkog razvoja podstičuće deluje na razvoj privrednih aktivnosti, dok zanemarivanje ove oblasti utiče na usporavanje privrednih razvojnih tokova. U zavisnosti od pristupa, tehnološki razvoj može da bude ili osnova bržeg celokupnog društveno-ekonomskog razvoja ili kočnica ovog procesa.

Osnovu tehnološkog razvoja jedne privrede, pa i domaće privrede kao njenog integralnog dela, predstavlja njena naučno-istraživačka aktivnost. U tabeli 1 dat je prikaz organizacija koje se bave istraživanjem i razvojem u Srbiji u 2014. godini, prema sektorima i naučnim oblastima. U ukupnom broju naučno-istraživačkih organizacija, organizacije nefinansi-

²⁷ Kokeza, G.,(2008), Tehnološka zaostalost Srbije-stanje i mogućnosti prevazilaženja, *Ekonomski vidici*, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, br. 1, str. 1-13, str.3.

jskog sektora cine 41%, sektor države 18,7%, visoko obrazovanje 38,1%, a neprofitni sektor samo 2,2% ukupnog broja organizacija. Najveći broj organizacija je u sferi inženjeringa i tehnologija, koje su tehnološki intenzivne grane.

Tabela 1. Organizacije koje se bave istraživanjem i razvojem u RS prema sektorima i naučnim oblastima 2014.

Re. br.	Naziv	Ukupno 100%	Nefinansijski sektor (41,0%)	Sektor države (18,7%)	Visoko obrazovanje (38,1%)	Neprofitni sektor (2,2%)
1.	RS	273	112	51	104	6
2.	Prirodne nauke	44	18	11	14	1
3.	Inženjering i tehn.	105	73	8	22	2
4.	Medi. i nauke o zdr.	19	9	4	6	0
5.	Poljoprivr. nauke	20	4	9	6	1
6.	Društvene nauke	64	8	10	44	2
7.	Humanističke nauke	21	0	9	12	0

(Izvor: SG RS, (2016), Republički zavod za statistiku, Beograd.)

U domaćoj privredi već više decenija za oblast istraživanja i razvoja izdvaja se manje od 0,4 % bruto domaćeg proizvoda, dok razvijene zemlje za ovu namenu izdvajaju 3-4% BDP. Tako nizak procenat izdvajanja primenjen na nizak iznosi BDP ukazuje na oskudne resurse kojima ova oblast raspolaže, usled čega su i njeni rezultati vrlo skromni, a tehnološki razvoj spor i nedovoljan. Sredstava u oblasti istraživanja i razvoja pretežno potiču iz državne i lokalne uprave (53,5%), sopstvenih resursa (25,9%), od stranih naručilaca (12,5) i privatnih i javnih preduzeća (8,2 %).²⁸ Struktura izvora sredstava namenjenih naučno-istraživačkom radu ukazuje da je ova oblast i dalje pretežno locirana na fakultetima i institutima, a da preduzeća, kao osnovni subjekti poslovanja, veoma malo učestvuju u finansiranju naučno-istraživačkog i razvojnog rada, što je usprotno tendencijama u razvijenom zemljama.

U tabeli 2 dat je rang konkurentnosti RS i zemalja regiona prema inovativnosti i softificiranosti.

²⁸ Prema podacima SG RS, (2016), Republički zavod za statistiku, Beograd.

Tabela 2. Faktori inovativnosti i softificiranosti RS i zemalja regiona

Redni broj	Zemlja	Ukupnan rang	Poslovna softificiranost	Inovativnost
1.	Slovenija	37	48	33
2.	Makedonija	64	75	51
3.	Bugarska	71	79	65
4.	Hrvatska	92	80	103
5.	Crna Gora	98	103	94
6.	Rumunija	100	104	93
7.	Albanija	106	94	109
8.	Srbija	120	125	108
9.	BiH	122	115	125

(Izvor: *The Global Competitiveness Report 2016-2017*, (2016), World Economic Forum, Geneve.)

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 2 može se sagledati da prema pokazateljima inovativnosti i softificiranosti Srbija zauzima veoma nepovoljnu, 120. poziciju, a od nje je u regionu lošije pozicionirana samo BiH. Najlošiju poziciju Srbija zauzima prema pokazatelju poslovne softificiranosti, prema kojoj je poslednja u regionu. Prema pokazatelju inovativnosti, domaća privreda je zauzela 108. rang, a od nje su lošije pozicionirane samo BiH (125) i Albanija (109). Konkurentnost domaće privrede u analiziranim područjima ukazuje na veoma nizak nivo zastupljenosti informacionih tehnologija u procesu poslovanja, kao i na nizak stepen inovativnosti, što nepovoljno utiče na proces celokupnog privređivanja.

Razvoj i primena najnovijih tehnoloških dostignuća predstavljaju procese koji podrazumevaju stalno povećanje kvantuma znanja privrede i njenih subjekata. Usled toga se i savremene ekonomije nazivaju ekonomijama znanja, odnosno ekonomijama zasnovanim na znanju, jer svoj razvoj zasnivaju na proizvodnji, distribuciji i korišćenju znanja.²⁹ Da bi proces sticanja i razvoja znanja bio efikasan, neophodno je kvalitetno obrazovanje, koje predstavlja bazu razvoja nauke, inovativnosti i konkurentnosti jedne privrede. Visok nivo razvijenosti nauke, kao i obrazovano stanovništvo predstavljaju adekvatnu osnovu za brži tehnološki razvoj. U tabeli 3 dat je prikaz strukture zaposlenih u domaćoj privredi prema školskoj spremi.

²⁹ European Commission, (2004), *Innovation Management and the Knowledge-driven Economy*, ECSC-EC-EAEC, Brussels-Luxembourg, str. 22.

Tabela 3. Zaposlena lica u RS prema školskoj spremi (2015.)

Red.br.	Naziv	Broj u hiljadama	Učešće u %
1.	UKUPNO	2 574,2	100
2.	Bez škole	8,0	0,3
3.	Niže obrazovanje	444,9	17,3
4.	Srednje obrazov.	1 480,1	57,5
5.	Više obrazovanje	641,2	24,9

(Izvor: SG RS, (2016), Republički zavod za statistiku, Beograd)

Podaci tabele 3 ukazuju na to da čak 74,8 procenata zaposlenih u privredi Srbije ima niža ili srednje obrazovanje. Više obrazovanje ima 24,9% zaposlenih. Sa stanovišta zahteva savremenog poslovanja može se reći da je data struktura školske spreme zaposlenih relativno nepovoljna, jer kadrovi sa nižim i srednjim obrazovanjem nisu skloni stalnom inoviranju i razvoju svog znanja u skladu sa potrebama savremenog poslovanja. (Na primer, Singapur je zemlja u kojoj 38% stanovništva ima više obrazovanje, na 1000 radnika zastupljeno je 9,7 istraživača, a u istraživanje i razvoj kompanija investira se 1,4% BDP, dok se 0,9% BDP ulaže u javne institute)³⁰.

Podaci tabele 4 prikazuju rang konkurentnosti naše zemlje i zemalja regiona prema obrazovanju i veštinama.

Tabela 4. Rang konkurentnosti RS i zemalja regiona prema obrazovanju i veštinama (od 135)

Redni broj	Zemlja	Ukupno obrazovanje i veštine	Veštine za tekuće poslove	Veštine za budućnost
1.	Slovenija	19	20	17
2.	Albanija	45	62	29
3.	Crna Gora	48	45	51
4.	Hrvatska	53	48	55
5.	Rumunija	56	59	60
6.	Bugarska	57	68	53
7.	Srbija	58	53	70
8.	Makednija	80	77	77

(Izvor: *The Global Competitiveness Report 2016-2017*, (2016), World Economic Forum, Geneve.)

³⁰ Bennett, R., (2010), Innovation and the Internet Demand New Collaboration, *Ericson Business Review*, 2., 41-45, str. 43.

Na osnovu uvida u podatke tabele 4 može se sagledati da Srbija prema pokazatelju konkurentnosti prema ukupnom obrazovanju i veštinama zauzima 58. poziciju, koja je stavlja na pretposlednje mesto u regionu. Nešto povoljniji rang konkurentnosti domaća privreda zauzela je prema veštinama za tekuće poslovanja, jer su lošije od nje rangirane Makedonija, Bugarska i Albanija. Međutim, prema veštinama za budućnost koje poseduju domaći zaposleni, Srbija zauzima opet pretposlednje mesto u regionu, 70. rang, a lošije od nje rangirana je samo Makedonija. Ovi podaci nam ukazuju na činjenicu da domaća privreda nema odgovarajući pristup pripremi kadrova za poslove u budućnosti, čime njen budući razvoj može biti bitno ugrožen.

Broj i struktura prijavljenih patenata predstavljaju jedan od elemenata inovativnosti, koja je osnova tehnološkog razvoja. U tabeli 5 prikazani su podaci o broju prijavljenih patenata u RS u periodu od 2007. do 2016. godine.

Tabela 5. Prijave patenata u RS (2007-2016)

Godina	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Domaći podnosioci	388	386	299	290	180	191	201	201	178	191
Strani podnosioci	20	16	21	23	28	20	7	6	9	16
PCT prijave u nac. fazi	55	73	40	16	21	13	13	5	4	6
UKUPNO	463	475	360	329	229	224	221	212	191	213

(Izvor: Godišnji izveštaj Zavoda za intelektualnu svojinu,(2016), Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd, str. 20.)

Patent, kao dokument kojim se štiti određeni pronalazak, predstavlja jedan od osnovnih vidova prenosa tehnologije i ukazuje na stanje inovativnosti u jednoj privredi. Podaci tabele 5 pokazuju da je broj prijavljenih patenata u Srbiji u posmatranom desetogodišnjem periodu skoro konstantno opadao, tako da je 2016. godine bilo više nego dvostruko manje prijavljenih patenata nego 2007. Takođe se može sagledati da je relativno nisko učešće stranih podnosioca i PCT prijava u nacionalnoj fazi. Može se zaključiti da je stepen inovativnosti domaće privrede veoma nizak, što je znatnim delom posledica nedostatka podsticanja i odgovarajućih ulaganja u oblast inovatorstva.

Pored broja prijavljenih patenata, bitno je analizirati i strukturu njihovih podnosioca. U tabeli 6 data je struktura prijavljenih patenata po podnosiocima u periodu od 2012. do 2016. godine.

Tabela 6. Broj domaćih prijavljenih patenata prema vrsti prijavitelaca (2012-2016)

<i>Godina</i>	<i>2012.</i>	<i>2013.</i>	<i>2014.</i>	<i>2015.</i>	<i>2016.</i>
Fizička lica	143	151	145	123	144
Instituti i fakulteti	30	19	28	35	32
Privredna društva	18	31	28	20	15
UKUPNO	191	201	201	178	191

(Izvor: Godišnji izveštaj Zavoda za intelektualnu svojinu,(2016), Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd, str. 21.)

Podaci tabele 6 ukazuju na to da fizička lica čine najveći broj podnosilaca domaćih patenata, oko 75%, instituti i fakulteti činili su približno 15% ukupnog broja podnosilaca, a preduzeća su predstavljala samo oko 10% prijavitelaca. Dati podaci ukazuju na činjenicu da su pojedinci, koji raspolažu ograničenim resursima i mogućnostima, glavni nosioci pronalazaštva u Srbiji. Insitituti i fakulteti, koji bi trebalo da budu glavni subjekti naučnog i tehnološkog razvoja, učestvuju sa svega oko 15% u broju prijavljenih patenata, što je posledica njihovog dugogodišnjeg veoma lošeg materijalnog i finansijskog položaja i nedostatka potrebnih resursa i drugih uslova za ozbiljnija istraživanja.

Struktura registrovanih patenata, tj. pronalazaka koji su zaštićeni, prikazana je u tabeli 7.

Tabela 7. Registrovani patenti u RS prema vrsti prijavitelaca (2007-2016)

<i>Godina</i>	<i>2007.</i>	<i>2008.</i>	<i>2009.</i>	<i>2010.</i>	<i>2011.</i>	<i>2012.</i>	<i>2013.</i>	<i>2014.</i>	<i>2015.</i>	<i>2016.</i>
Fizička lica	64	59	80	83	47	68	59	40	28	31
Instituti i fakult.	1	1	1	7	3	5	11	19	26	15
Privr. društva	6	10	22	8	10	6	8	3	8	4
UKUPNO	71	70	103	98	60	79	78	62	62	52

(Izvor: Godišnji izveštaj Zavoda za intelektualnu svojinu, (2016), Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd, str. 24.)

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 7 može se zaključiti da fizička lica imaju najveće učešće i po broju registrovanih patenata. Instituti i fakulteti su do 2013. godine imali ekstremno mali broj registrovanih patenata, da bi se njihov broj od te godine bitno povećao. Privredna društva su registrovala najmanji broj patenata od analiziranih podnosioca i taj broj se kreće između 4 (2016.) i 22 registrovana patenta (2009.). Iz tabele 7 takođe se može sagledati da je ukupan broj registrovanih patenata u posmatranom periodu od 10 godina realtivno mali, a da je čak poslednje, 2016. godine, bio najmanji i iznosio je ukupno 52 registrovana patenta. Ovako nepovoljna situacija i opadajući trend prijavljivanja i registrovanja patenata u domaćoj privredi posledica je sa jedne strane veoma nepovoljnih uslova privređivanja. S druge strane, dugogodišnje nedovoljno ulaganje u nauku, istraživanje i razvoj, koje ni danas nije prešlo 0,4% bruto bruto proizvoda, imalo je negativan povratni uticaj, koji je rezultirao u usporenom razvoju tehnologije, kao i u kriznim poremećajima privrede, padu privredne aktivnosti i pogoršanju pokazatelja konkurentnosti.

Sve do sada analizirano ukazuje na nezadovoljavajući nivo tehnološke razvijenosti domaće privrede, koji je već decenijama praćen i niskim nivoom privrednog rasta i razvoja. U procesu oživljavanja i podsticanja privrednog razvoja Srbije, tehnološki razvoj bi trebalo da predstavlja njegovu osnovnu podršku. Da bi se to zaista realizovalo, neophodno je korenito promeniti stav prema sferi naučnog i tehnološkog razvoja i ograničene resurse usmeriti ka njegovom bržem razvoju. Srbija ima potencijale za ovakav pristup, o čemu govore i podaci da je prema kvalitetu matematičkog i naučnog obrazovanja zauzela 46. poziciju od 142 rangirane zemalja. Međutim, dati potencijal nije adekvatno iskorišćen, jer je prema kapacitetu da privuče i zadrži talente, naša zemlja na 137. poziciji.³¹ Povećanje "odliva mozgova" ukazuje na činjenicu da se do sada nije vodilo računa o neophodnosti kreiranja i razvoja sopstvenog znanja koje treba da rezultira u bržem tehnološkom i privrednom razvoju.

5. ZAKLJUČAK

Tehnološki razvoj, kao jedan od najznačajnijih faktora savremenog privrednog razvoja, igra ključnu ulogu u razvoju svih zemalja, pa i u razvoju domaće privrede i jačanju njene konkurentnosti na svetskom

³¹ *The Global Competitiveness Report 2016-2017*, (2016), World Economic Forum, Geneve.

tržištu. Međutim, na osnovu izvršenog proučavanja može se zaključiti da je nivo tehnološke razvijenosti domaće privrede relativno nizak i da predstavlja kako uzrok, tako i posledicu višedecenijskog niskog nivoa privrednog rasta i razvoja. Nizak nivo tehnološke razvijenosti posledica je i činjenice da se u domaćoj privredi decenijama za oblast istraživanja i razvoja izdvaja manje od 0,4% bruto domaćeg proizvoda, što je uslovalo oskudne resurse u ovoj oblasti, usled čega su i njeni rezultati vrlo skromni, a tehnološki razvoj spor i nedovoljan. Usled toga, Srbija spada u red zemalja koje pretežno uvoze tehnologiju kroz različite oblike transfera tehnologije.

Nizak nivo tehnološke razvijenosti uslovio je nisku konkurentnost RS. Najlošiju poziciju Srbija zauzima prema pokazatelju poslovne softificiranosti, po kojoj je poslednja u regionu. Prema pokazatelju konkurentnosti u ukupnom obrazovanju i veštinama, kao i prema veštinama za budućnost koje poseduju domaći zaposleni, Srbija zauzima 58. odnosno 70. rang, što je stavlja na pretposlednje mesto u regionu. Broj i struktura prijavljenih i registrovanih patenata, kao jedan od pokazatelja inovativnosti, ali i jedan od značajnih oblika transfera tehnologije, takođe su nepovoljni, jer su u 75% slučajeva fizička lica najbrojniji podnosioci domaćih patenata, instituti i fakulteti čine približno 15% svih prijavilaca, dok preduzeća učestvuju sa samo oko 10% u broju prijavilaca. Osim toga, broj registrovanih patenata u posmatranom periodu bio je veoma mali, a 2016. g. iznosio je svega 52 registrovana patenta.

Može se zaključiti da su dugogodišnja nedovoljna ulaganja u nauku, istraživanje i razvoj imala negativan povratni uticaj na tehnološki razvoj, kao i na pad privredne aktivnosti i pogoršanje pokazatelja konkurentnosti, tako da se tehnološki razvoj, od potencijalno podstičućeg, pretvorio u faktor ograničavanja domaćeg privrednog razvoja. Srbija ima potencijale za prevazilaženje ovakve situacije, posebno što se tiče ljudskih resursa. U prilog tome govore i podaci da je prema pokazatelju kvaliteta matematičkog i naučnog obrazovanja Srbija zauzela 46. poziciju od 142 rangirane zemalja. Međutim, raspoloživi potencijal nije adekvatno iskorišćen, jer je prema kapacitetu da privuče i zadrži talente, naša zemlja na 137. poziciji. Intenzitet "odliva mozgova" ukazuje na činjenicu da se do sada nije vodilo računa o neophodnosti kreiranja i razvoja sopstvenog znanja, koje je neophodno ne samo za samostalni tehnološki razvoj, već i za adekvatan prihvata i primenu kupljenih tehnologija putem procesa transfera.

LITERATURA

- [1] Bennett, R., (2010), Innovation and the Internet Demand New Collaboration, *Ericson Business Rewieu*, 2., 41-45.
- [2] Besarović, V., (1970), *Pravni aspekti prenošenja tehnološkog znanja u zemlje u razvoju*, Pravni fakultet, Beograd.
- [3] Cassiman&Vuegelers, (2006), In Search of Complementarily in Innovation Strategy: Internal R&D and External Knowledge Acqisition, *Management Science*.52 (1), 68-82.
- [4] Clifton, D., (1989), Elements of an Effective Assistance Policy to Stimulate Economic Development, *Economic Development Quarterly*, t. 3, br. 1.
- [5] Dubonjić, R., (1983), *Transfer tehnologije u industriji Jugoslavije*, Poslovna politika, Beograd.
- [6] Đurićin, D., i dr. (2015), *Menadžment i strategija*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [7] Đurićin, D., Vuksanović, I., The Future of Serbia and how to Survive it: Catching up and Convergence with the EU, (2016) *Ekonomika preduzeća*, Godina LXIV, broj 1-2, str. Savez ekonomista Srbije, Beograd, str.15-36.
- [8] *Ekonomska enciklopedija*, (1984), Savremena administracija, Beograd.
- [9] Ford, D., and Saren,M., (1996), *Technology Strategy for Business*, International Thompson Business Press, London.
- [10] European Commission, (2004), *Innovation Management and the Knowledg-driven Economy*, ECSC-EC-EAEC, Brussels-Luxembourg.
- [11] Ford, D., Saren, M., (2001), *Managing and Marketing Technologz*, Thomson, London.
- [12] Freeman, Ch., and Soete, L., (2009), Developing Science, technology and innovation indicators What we can learn from the past, *Research Policy*, 38, 2009, str. 583-589.
- [13] *Godišnji izveštaj Zavoda za intelektualnu svojinu*, (2016), Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd.
- [14] Kokeza, G., (2016), Uloga inovacija menadžmenta u inovativnoj i kreativnoj ekonomiji, *Ekonomski vidici*, tematski broj, br. 2-3, Društvo ekonomista Beograd, Beograd, jun-oktobar 2016, str. 145-159.
- [15] Kokeza, G.,(1996), *Transfer tehnologije kao komponenta razvojne strategije preduzeća*, Doktorska teza, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [16] Kokeza, G.,(2008), Tehnološka zaostalost Srbije-stanje i mogućnosti prevazilaženja, *Ekonomski vidici*, br. 1, str. 1-13, Društvo ekonomista Beograda, Beograd.
- [17] Kokeza, G., (2014), Uloga ekonomije znanja u rešavanju problema nezaposlenosti, *Ekonomski vidici*, Godina XIX, tematski broj, broj 2-3, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, str. 157-169.
- [18] Komazec, G., Živaljević, A., Trifunović, A.,(2010), The Integrated EnterpriseExcellence System, Procceding from 7th International Conference "Management and Technology in the Global Economy: Nurturing Innovations and National Hortage", Moscow: Global Business and Technology Association.
- [19] Komazec, G., (2012), *Nauka, nove tehnologije i inovacije menadžmenta u svetu*, Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, Beograd.

-
- [20] Kukoleča, S., (1994), *Organizaciono poslovni leksikon*, Rad, Beograd.
- [21] Kutlača, Đ., Semenčenko, D., (2015). *Nacionalni inovacioni sistem u Srbiji; prošlost, sadašnjost, budućnost*, Institut "Mihajlo Pupin", Beograd.
- [22] Rosegger, G., (1980), *The Economics of Production and Innovation*, Pergamon Press.
- [23] Statistički godišnjak, (2016), Republički zavod za statistiku, Beograd.
- [24] Stavrić, B., Stamatović, M., Kokeza, G.,(2005), *Osnovi menadžmenta - za inženjere*, Akademska misao, Beograd.
- [25] Stavrić, B., Kokeza, G., (2009), *Upravljanje poslovnim sistemom*, TMF, Beograd.
- [26] *The Global Competitiveness Report 2016-2017*, (2016), World Economic Forum, Geneve.
- [27] Twiss, B., Goodbridge, M., (1989), *Managing Technology for Competitive Advantage*, Pitman, London.

MEĐUNARODNI MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA I POTRAŽNJA ZA TALENTIMA *

INTERNATIONAL HUMAN RESOURCES MANAGEMENT AND TALENT DEMAND

Dr Marijana Maksimović, naučni saradnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Sažetak: Sa početkom XXI veka intenzivirano je istraživanje na polju međunarodnog menadžmenta ljudskih resursa i potražnje za talentima. Sa internalizacijom koja nosi gusto isprepletanu mrežu komunikacije i porasta informacija, ljudski resursi su postali autentičan resurs, u kojem se označavaju konkurentne prednosti preduzeća, a samim tim i jedne nacije. Sa širenjem i produbljivanjem procesa globalizacije, sve više preduzeća posluju na tržištima drugih zemalja. Tada se susreću sa velikim brojem modela poslovanja, moraju biti spremna da se nose sa tim kroz koncepte koji uključuju međunarodno upravljanje, međunarodnu organizaciju, međunarodni marketing, međunarodne ljudske resure, kao i kroz pravne, kulturne, društvene i ekonomske aspekte tih zemalja. Upravo u ovim kompleksnim uslovima, ljudski resursi su postali značajan i nezamenljiv resurs poslovanja preduzeća.

Ključne reči: ljudski resursi, međunarodno upravljanje ljudskim resursima, razvoj talenata, upravljanje talentima, liderstvo.

Summary: At the beginning of the 21st century, research in the field of international human resources management and talent demand was intensified. With internalization that carries a dense interconnected network of communication and information growth, human resources have become an authentic resource, in which they identify the competitive advantages of the enterprise, and hence the one nation. With the expansion and deepening of the globalization process, more and more companies operate in the markets of other countries. They then face a large number of business models and must be prepared to deal with them through concepts that include international governance, international organization, international marketing, international human resources, as well as through the legal, cultural, social and economic aspects of those countries. It is precisely in these complex conditions that human resources have become a significant and irreplaceable business enterprise resource.

Key words: human resources, international human resources management, talent development, talent management, leadership.

* Rad je rezultat projekta 179038 "Modeliranje razvoja i integracija Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja" koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, 2011-2017.

1. UVOD

Uprkos povremenim pobunama protiv globalizacije i ekonomskoj krizi nacionalnih ekonomija, integracija svetskih ekonomija i globalizacija kreću se nezaustavljivo napred. Smanjuju se barijere u međunarodnoj trgovini, povećavaju se strane direktne investicije, povećavaju se ekonomske integracije i sporazumi o međusobnoj saradnji. Preduzeća osnažuju svoje prisustvo na domaćim i međunarodnom tržištu koristeći ljudske resure za održanje konkurentne prednosti (Ivancevic, Konopaske, p. 96-97). Globalna korporacija je korporacija sa geocentričnim načinom upravljanja ljudskim resursima (HRM), nacionalne granice su ignorisane i HRM se razmatra kao način integracije poslovnih operacija širom sveta. Geocentrični pristup podrazumeva najbolje ljude na ključnim poslovima kroz celu organizaciju bez obzira na nacionalnost. Multinacionalna preduzeća razvijaju internacionalni izvršni tim i savladavaju strukture koje se nalaze u pozadini poligeničnog pristupa (Dowling, Welch, Schuler, 1999, Maksimović, 2004, s. 39). Stoga, internacionalni uticaj HRM se zasniva na čvrstoj sredini unutar preduzeća, radnih grupa koje obavljaju konkrentne zadatke i uticaju lidera čime se stvara organizacioni stil (Ivancevic, Konopaske, p. 584-585).

Kada se preduzeća odluče za iskorak na međunarodno tržište otvara im se čitav set strateških pitanja sa kojima moraju da se nose. Kod preduzeća koja posluju interancionalno, često se javlja nedostatak strategije i iskustva jer postoje mnogi faktori koji nisu prisutni u domaćem orkuženju, a to su pitanja složenost međunarodnih odnosa, repatrijacija, te je iz tih razloga pitanje međunarodnog osoblja od velikog značaja za multinacionalne kompanije. Jer bilo koji tip međunarodnog problema moraju rešavati ljudi. Samo pravi ljudi, na pravom mestu, u pravo vreme mogu biti ključni za međunarodni rast preduzeća. (Dowling, Welch, 1988, p. 43).

Preduzeća danas posluju u izrazito turbulentom i složenom poslovnom okruženju. Da bi opstala na tržištu, treba da imaju zaposlene od kojih se zahtevaju visoko razvijene veštine kako bi imali sposobnost prilagođavanja stalnim promenama, kako bi mogli da budu fleksibilni i mogli da reaguju brzo u pojedinim situacijama. Ovako složeno i zathevno tržišno poslovanje, zasnovano na znanju stvorilo je potrebu za darovitim specijalistima. Stoga, sticanje i zadržavanje talentovanog osoblja postao je strateški cilj preduzeća i njihovih službi ljudskih resursa (Niedźwiecka,

2016). Opšteprihvaćeno shvatanje u literaturi o ljudskim resursima je da su vrednost i značaj talenata u biznisu veoma veliki. Najvažniji resurs u današnjim preduzećima je radna snaga koja direktno doprinosi dobrobiti organizacije, njenom rastu, razvoju i konkurentnosti.

2. UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U MEĐUNARODNOM KONTEKSTU

Sam termin menadžment ljudskih reursra (*human resource management* - HRM) koristi se za opisivanje sistema kreiranih za upravljanje ljudima unutar organizacije. Odgovornost menadžera za ljudske resurse obuhvata sva pitanja vezana za zaposlene, njihove novčane nadoknade i definisanje posla. Svrha upravljanja ljudskim resursima je da maksimizira produktivnost organizacije putem efikasnosti svojih zaposlenih. Iz tih razloga se može reći da je „osnovna misija ljudskih resursa sticanje, razvoj i zadržavanje talenata, usklađivanje radne snage sa poslovanjem i doprinos poslovanju kroz odlične rezultate“.¹ Važnost HRM proširuje se i na mala preduzeća, koja nemaju isti nivo potreba za ljudskim resursima kao velika preduzeća, ali imaju potrebu za rastom poslovanja. Potrebe za osobljem i problemi sa osobljem vezani su za poslove organizacije i mogu imati odlučujući uticaj na „zdravlje organizacije“. Jednostavno, preduzeće ne može biti efektivno bez upravljanja ovim resursom. Osim toga, ukoliko su politike ljudskih resursa i procedure preduzeća blisko povezane, dolazi do postizanja korporativnih ciljeva i strateških planova. I najposle, odeljenje ljudskih resursa je odgovorno za pronalaženje, zadržavanje, vođenje i razvoj zaposlenih čiji su talenti i želje usklađene sa operativnim potrebama i ciljevima kompanije. Pored ovoga i korporativna kultura igra značajnu ulogu u poslovnom uspehu, a strateški pristup HRM podrazumeva i da su motivacija, razvoj i upravljanje ljudskim resursima u organizaciji, kao i podržavanje osnovnih vrednosti preduzeća usmereni na njegov uspeh. Pitanja koja se odnose na ljudske resurse mogu se podeliti na tri dela i to: na individualna pitanja (zaposleni identifikuju svoje snage i slabosti, ispravljaju sopstvene nedostatke, a to se vidi kroz merenje učinka, obuku i testiranje); organizaciona pitanja (fokus je na izgradnji uspešnog poslovnog sistema, kao odgovora na promene koje dolaze s polja i iznutra); i pitanja karijere (podudaranje želja

¹ <https://www.inc.com/encyclopedia/human-resource-management.html>

pojedinih sa poslovima vezanim za njihovu karijeru kroz potrebe organizacije).

Postoji mnogo definicija ljudskih resursa. Jedna pojednostavljena, je da se ljudski resursi definišu kao baza ljudskog kapitala pod kontrolom firme u direktnom radnom odnosu. Praksu ljudskih resursa čine one organizacione aktivnosti usmerene na upravljanje bazom ljudskog kapitala i osiguranje da se kapital koristi za ostvarivanje organizacionih ciljeva. Dakle ovde je fokus na znanju, veštinama i sposobnostima pojedinca koji čine organizaciju. Pojedinač je taj važan resurs, a ne praksa ili procedure koje koristi preduzeće. Ovde je takođe važno naglasiti, da pojedinac pruža vrednost preduzeću samo ako se koristi njegovo ponašanje kao zaposlenog. Strateško upravljanje ljudskim resursima fokusira se na veštine i kompetencije zaposlenih, a ne na ponašanje zaposlenih (Wright, McMahan, McWittam, 1994. p. 303-304). Međutim, strateški međunarodni menadžment ljudskih resursa je definisan kao pitanja funkcija politika i praksa koji su rezultat strateških aktivnosti MNEs i utiču na internacione interese i ciljeve ovih preduzeća (Schuler, 2000.251-252).

Iako pojedinci ili članovi grupe mogu stvoriti privremenu konkurentsku prednost, verovatnije je da izvor održive konkurentnske prednosti čini zbir ljudskog kapitala u organizaciji². Dakle, ideja da ljudski resursi mogu biti izvor održive konkurentnske prednosti nije nova, ali je uglavnom bila bazirana na ljudskoj praksi, a ne na zajedničkoj vrednosti zaposlenih. Postoje autori koji su zagovornici tvrdnje da su ljudski resursi izvor održive konkurentnske prednosti, ali da preduzeća treba da izrade strategije koje će dovesti do održive konkurentne prednosti kroz fokus na odnos strategije, ljudskih resursa i konkurentne prednosti. Upravo iz tih razloga ljudski resurs mora biti izuzetan (vredan i redak), zatim vidljiv, pogodan i neprenosiv resurs. Prakse ljudskih resursa igraju važnu ulogu u razvoju konkurentne prednosti, ali nisu dovoljne same po sebi, već baza ljudskog kapitala mora biti korišćena u tu svrhu i same ciljeve preduzeća.

Naime, menadžeri zahvaljujući praksi ljudskih resursa i procesu selekcije, procenjuju, obučavaju i odlučuju o kompenzaciji i time privlače identifikovane kandidate, zadržavaju ih i čine sve da oni postanu visokokvalitetni zaposleni. Preduzeća su ta, tj. njihove službe ljudskih

² Da bi resurs bio izvor održive konkurentnske prednosti, on mora biti izuzetan (socijalno složen – sastavljen od poverenja, dobrih radnih odnosa, jedinstven), zatim vidljiv jer održivu konkurentnsku prednost mogu pružiti svi zaposleni kao baza ljudskih resursa (Wright, McMahan, McWittam, 1994. p. 313-314).

resursa koje razlikuju osobe s visokim sposobnostima od osoba sa niskim sposobnostima. Dakle, ona preduzeća koja imaju dobar sistem selekcije i pružaju brojne razvojne mogućnosti zaposlenih, mogu privući i zadržati kvalitetne ljudske resurse. Kada preduzeće osigura kvalitetan ljudski kadar, njen sledeći cilj je da ohrabri pojedince da se ponašaju na onaj način koji podržava preduzeće. Ovo nije ni malo jednostavno postići jer su visoko kvalitetni ljudi za preduzeće retki, a njihove veštine i znanja su neponovljivi i neprenosivi. Njihov potencijal kao takav će doći do izražaja ako se koristi u preduzeću, a sistem nagrađivanja, programi obuke, tečan sistem komunikacije i sistem socijalizacije mogu ohrabrivati pojedince, tj zaposlene da svoje ponašanje i znanje usmere u interesu preduzeća. Međutim, mnoga preduzeća naprave grešku kada kopiraju prakse drugih uspešnih preduzeća, verujući da će na taj način postići iste rezultate. Uloga rukovodstva je da od sopstvenih ljudskih resursa stvori konkurentnu prednost kroz njihovu vrednost, retkost, nepogrešivost i neprenosivost, potvrđujući time da nije moguća kupovina tih karakteristika niti održive konkurentne prednosti. Dakle uloga upravljačkog tima preduzeća je da prepozna razvije i koristi unutrašnje resurse u cilju stvaranja održive konkurentne prednosti. Strategije nisu univerzalno primenljive, a i ljudski resursi su potrebni za njihovu implementaciju. (Wright, McMahan, McWilttam, 1994. p. 316-319).

3. UPRAVLJANJE TALENTIMA: IDENTIFIKACIJA I RAZVOJ

Internacionalni zahtevi u pogledu ljudskih resursa koji se stavljaju pred preduzeća su ljudi sa međunarodnim iskustvom i vizijom. Iz tih razloga prva stavka definicije međunarodnog menadžmenta ljudskih reursa jeste identifikacija i zadržavanje visokokvalitetnih ljudi, ljudi s talentom, ljudi koji su uspešni i spremni da svoje veštine stave u međunarodni kontekst, čime dolazi do povećanja talenata u strukturi zaposlenih, te oni povezuju strateške ciljeve i ciljeve IHRM (Maksimović, 2004. s. 17). Ova praksa ljudskih reursa nazvana je „strateška praksa ljudskih reursa“ ili „radna praksa visokog učinka“, a pokazala je blisku vezu s organizacionom efikasnošću i sa zadovoljstvom zaposlenih (Schuler, 2000, Maksimović, 2004. s. 24). Na globalnom tržištu su potrebni ljudi sa globalnim liderskim sposobnostima, jer se tu susreću ljudi s različitim interesovanjima, različitim tačkama gledišta, te je

potrebno usmeriti njihovu pažnju, motivaciju i emocionalnost ka ponašanju koje vodi ugledu preduzeća. Potrebno je izbegavati konflikte, jer su timovi tada efektivniji, a to ih vodi do liderske pozicije. Dok se drugi „guše“ u konfliktima, uspešni zaposleni demonstriraju sposobnost vođenja i agilnost. Iako se nose sa drugim setom problema, male i srednje kompanije identifikovale su zapošljavanje talentovanih ljudi, kao veoma važnu, ključnu stavku³. Međutim, i u velikim i u malim preduzećima, ono što može da ometa lidersku efektivnost talentovanih zaposlenih su loša motivacija podređenih, nesposobnosti ili nezainteresovanost istih da izvrše postavljeni zadatak, slaba kontrola stresa ili situacije (Maksimović, 2004. s. 56-59).

Istina, od kada je grupa konsultanata McKinsea skovala frazu „rat za talente 1997. godine, tema upravljanja talentom postala je izuzetno proučavana. Međutim, i dalje postoji puno praznina u tumačenju ovog pojma. Proučavanje talenata i upravljanje talentima, pravi svojevrsan pomak iz tradicionalnog tumačenja upravljanja ljudskim resursima koji je fokusiran na „organizacione elite“ i strateški HRM. Stoga se strategijsko upravljanje talentom može definisati kao aktivnosti i procesi koji uključuju sistematsku identifikaciju ključnih pozicija koji različito doprinose održivoj konkurentnoj prednosti organizacije, razvijaju bazu visoko talentovanih potencijalnih i visoko uspešnih izvršilaca da popune te uloge i razvoj diferencirane arhitekture ljudskih resursa, da bi olakšali popunjavanje ovih pozicija sa nadležnim funkcionerima i osigurali njihovu stalnu posvećenost organizaciji. Usled kompleksnosti, ali i nedostatka literature koja proučava ovu temu, upravljanje talentima je jedan od vodećih izazova u kontekstu upravljanja ljudskim resursima (Collings, Mellahi, 2009).

Sam termin talenat potiče od latinskog termina *talentum*, a latinski naziv potiče od grčke reči *talanton* [ταλαντον], što znači ravnoteža, težina, suma novca. Prvobitno talenat je označavo jedinicu težine koju su koristili Vavilonci, Asirci, Grci i Rimljani. Dakle značenje reči talenat se kretalo od novčića do mentalne sposobnosti osobe - božanskog dara koji se ne sme ostaviti da propada, već treba da se poboljšava (srednji vek). Ovo drugo tumačenje je osnova za posmatranje talenta kao urođenog dara ili prirodne sposobnosti. U anglosaksonskom govornom području talenat se

³ Njihovi problemi su izvršavanje više zadataka od strane jednog zaposlenog zbog nedostatka razgranatosti posla, prevazilaženje nedostataka međunarodnih iskustava i sl.

najčešće tumači kao urođena sposobnost iznad proseka koja se manifestuje u određenom polju, smatra se prosebnim (ne prosečnim, normalno uobičajenim), a oni koji ga poseduju razvijaju ga i koriste, više nego drugi vršnjaci. U skladu sa tim, talenat se često izjednačava sa odličnim učinkom u datom domenu performansi. Međutim postoji još jedno značenje talenta koji se odnosi na osobu koja je talentovana, u smislu da je talenat urođen, a osoba ima izvornu sposobnost, koja je autentična mešavina inteligencije, kreativnosti ili sposobnosti da se prevaziđu određeni stereotipi i pruže inovativna rešenja u datoj sredini. To obuhvata i lične osobine koje ga čine efikasnim u odnosu na druge vršnjake, usmerene na dalje učenje određene prakse i izgradnju iskustva. Tada se talenat operacionalizuje kroz stručne performanse koje su naučene, a ne urođene i rezultat je napora i iskustva. Razlika između „skromne nadarenosti“ do „ekspertskog“ ponašanja⁴ razlikuje talenta od prosečnih izvršitelja poslova. Osim ovoga, postoji i posmatranje talenta kroz posvećenost, kroz usmeravanje fokusa i pažnje koje se mere istrajnošću, a koje dovode do uspešnog završetka zadatka, koje druga većina nikada neće početi ili će napustiti. U ovom slučaju talenat je vezan za volju, istrajnost, motivaciju, interesovanje i strast. Ako se talenat posmatra kao sposobnost, uključuju se oba pristupa i talentovani zaposleni u organizaciji (inkluzivan pristup) i pojedinci ili mala grupa izvršilaca (ekskluzivan pristup). Ovo se primenjuje da određena grupa radnika koja se ne smatra „super zvezdama“ ne bi doživela pad radnog morala. Ekskluzivni pristup talentima zasnovan je na pretpostavci da pojedinci mogu pokazati najviše potencijale u organizaciji u dužem vremenskom roku. Tumačenje talenata kao „maestralnih“ izvođača zadatka podrazumeva da su visoke performanse najvažniji pokretač performansi organizacije jer doprinose više, više inoviraju, rade pametnije, poverljiviji su, pokazuju više inicijative i „briljantnosti“, razvijaju bolje poslovne strategije, predanije oblikuju svoju viziju, rade kvalitetnije, završe posao za manje vremena, imaju bolju sposobnost za rad u timu i efikasno sprovode promene. Ako se talenat posmatra kao visok potencijal to znači da postoje sposobnosti ili mogućnosti da se razviju još neformirane strukture i postanu stvarne. To podrazumeva da pojedinac ima kvalitete (motivaciju, karakteristike, veštine, sposobnosti i iskustva, napreduju brže od svojih vršnjaka), ali su potrebni dalji rast i

⁴ Obuhvata oko 10% izvođača u svom domenu.

razvoj kako bi se postigao željeni cilj⁵. Međutim, postoji pretpostavka da sama identifikacija nekoga kao talenta, dovodi do povećane podrške i poboljšanja performansi, da to dalje utiče na motivaciju i samopoštovanje (Pigmalion efekat), kao i da dovodi do prezira među vršnjacima (Gallardo-Gallardo, Dries, González-Cruz, 2013).

Šta je zapravo upravljanje talentom? Da li je to angažovanje i razvoj zaposlenih kroz pozicije do liderstva, upravljanje selektovanim talentovanim ljudima, ili pak njihovo identifikovanje za ključne pozicije? Da li se primenjuje na sve zaposlene i da li onda može da se razlikuje od konvencionalnog upravljanja ljudskim resursima?

Naime, kada se govori o upravljanju talentom u preduzećima, danas, neophodno je jasno ga definisati. Prema nekim autorima „talenat je kreativna preduzetnička osoba sa visokim razvojnim potencijalom, koja doprinosi rastu vrednosti akcija preduzeća. Definicija može da se odnosi na karakteristike talenta, a to su strateško razmišljanje, osobine liderstva, preduzetnički stav, pristup zasnovan na performansama, sposobnost ubeđivanja, timska emocionalna inteligencija, fleksibilnost, velika tolerancija na promene i visoko razvijene specijalističke tehnike i veštine. Drugi autor, posmatra talenat sa stanovišta tri faktora, a to su njegove karakteristike, glavne aktivnosti i ciljevi. Upravo ovi kriterijumi i čine da se talenat u organizaciji mnogo lakše otkrije. Talenat se uglavnom sastoji od vanrednih intelektualnih veština (oštrih i specijalističkih), kreativnog stava (originalnost, fleksibilno razmišljanje, rešavanje nekonvencionalnih problema, visoka tolerancija na rizik, prihvatanje promena, neizvesnost i dvosmislenost), i posvećenost radu (samodisciplinovanost, uprono u postizanju ciljeva kroz naporan rad). U ovom slučaju potrebno je detaljno poznavanje osoblja, ali i univerzalnu prirodu ljudskih resursa. Međutim, ne retko, u literaturi se može naći tumačenje talenata kao visoko potencijalnih zaposlenih, tj. ljudima sa razvojnim veštinama i sposobnostima koji su sposobni da prihvate zadatke i dužnosti koje karakterišu aktivnosti čiji obim je premašio sve što je postignuto do tada (Niedźwiecka, 2016).

⁵ U okviru toga, koncept autentičnosti (biti jedinstven) danas podrazumeva lidere koji odlučuju da preuzmu odgovornost za ličnu slobodu i organizacione obaveze, obaveze zajednice, i donose odluke koje ih deklariraju kao moralne pojedince. Pitanja autentičnosti lidera uvek su istaknuta kada se javljaju moralni šokovi u korporativnom svetu. U promenljivim vremenima, autentičnost lidera se ogleda u stabilnoj filozofiji posmatranja samog sebe, kako bi mogli tu stabilnost preneti na organizacije i zajednice. Filozofsko značenje autentičnosti podrazumeva individualne vrline i etičke izbore, dok psihološko značenje ima značenje povezano sa terminima osobine pojedinaca i njihovih identiteta (Novicevic, Harvey, Evans, 2006).

Upravljanje talentima je sistematičan i dinamičan proces kojima se ljudski resursi identifikuju, kako bi popunili ključne poslovne pozicije u budućnosti, spremaju se za širok spektar programa edukacije i obuke, vodi se računa o njihovoj daljoj promociji, zadržavanju i usmeravanju njihovih talenata kako bi postigli očekivane rezultate (Vajih, 2016). Iz gore navedenog se može zaključiti da se u kontekstu ljudskih resusa talenat posmatra kao kapital ljudskih resursa, a pretvaranje talenata zaposlenih u efikasnu radnu snagu je ključni zadatak menadžmenta preduzeća.

Ipak, prema nekim autorima polazna tačka je identifikacija ključnih pozicija, a ne talentovanih pojedinaca *per se*. To su aktivnosti i procesi koji „uključuju sistemsku identifikaciju ključnih pozicija koje različito doprinose održivoj konkurentskoj prednosti organizacije, razvoju talentovanog seta visokih potencijala i visokih performansi i razvoju diferencirane arhitekture ljudskih resursa kako bi se olakšalo popunjavanje ovih pozicija u i osigurala njihova stalna posvećenost organizaciji“ (Collings, Mellahi, 2009). Zahvaljujući povećanju mobilnosti zaposlenih, preduzeća se ne moraju oslanjati samo na unutrašnje izvore, već mogu angažovati talente sa različitih delova tržišta rada (eksterno zapošljavanje), te je tako moguće regrutovanje visokokvalitetnih kandidata⁶. Iz tih razloga, razlikuju se četiri načina zapošljavanja, i to zapošljavanje zasnovano na znanju (znanje doprinosi strateškim ciljevima preduzeća); zapošljavanje za izvršavanje unapred određenih zadataka, treće – ugovorni rad (ovi radnici nisu strateški značajni); i četvrto jedinstveni radnici - ne mogu biti angažovani interno jer nemaju dovoljnu stratešku vrednost. U svakom slučaju, efikasno upravljanje talentom ima pozitivan odnos sa organizacijskim performansama, motivacijom za rad, posvećenosti organizaciji, te iz toga proizlazi AMO model:

$$P = f(A, M, O)$$

U ovom modelu je P – performanse (učinak) zaposlenog, jednaka funkciji A, M i O, gde su A – sposobnosti zaposlenog, M - motivacija i O – mogućnosti. Izraženo kroz gornju jednačinu, sve tri varijable utiču na performanse zaposlenih. AMO model ukazuje da su viši nivoi

⁶ Osoba koja je angažovana u jednom preuzeću, može biti pre-specijalizovana i unapred obučena da obavlja slične zadatke u drugoj firmi (Collings, Mellahi 2009).

individualnog učinka očigledni ako se posmatraju ovi parametri (Collings, Mellahi 2009).

Poslednje dve decenije, interesovanje za upravljanje talentima je povećano usled nedostatka talentovanog liderstva. Iz tih razloga globalno upravljanje talentom se može definisati kao sve organizacione aktivnosti usmerene u cilju privlačenja, selekcije, razvoja i zadržavanje najboljih zaposlenih za vršenje najvažnijih strateških zadataka, koji su potrebni za ostvarenje strateških prioriteta organizacija na globalnoj skali. Talent menadžment se obično fokusira na zaposlene koji se nalaze na vrhu u pogledu performansi i kompetencija i stoga se smatraju liderima i ključnim stručnjacima trenutno ili u budućnosti. U multinacionalnim preduzećima upravljanje talentima je sve više globalno bez obzira da li su iz zemlje domaćina, iseljenici ili lokalni zaposleni. Uključivanje u bazu talentovanih, smata se ulaganje u budućnost sopstvene karijere, kao i obavezu da se postupa na način koji zadovoljava organizacione ciljeve i interese. Stoga, zaposelni pojedinci koji su identifikovani kao talenti, treba da budu više posvećeni pitanjima važnim za poslodavca. Dakle, organizacije su postale svesne da su talentovani ljudski resursi dragoceni resurs i ukoliko se sa njima strateški upravlja, oni će biti sposobni da maksimalno povrate investicije (Makela, Smale, Sumelius, 2013). Kao što je rečeno, prvobitno je talent menadžment bio shvaćen kao odabir pojedinaca koji imaju najviše potencijala, naročito na nivou rukovodstva, i identifikovanje njegovih osobina koje ga čine uspešnim menadžerom. U tom smislu bile su prihvaćene i dve teorije i to prvo ona koja se odnosi na isključivo vrhunsku elitu zaposlenih (ekskluzivna teorija) i druga koja se odnosi na sve zaposlene (inkluzivna teorija). Svaka organizacija treba da ima odgovarajuće prakse talent menadžmenta zasnovane na sopstvenim vrednostima i ciljevima, a ne da dolazi u situaciju da pokušava da usvaja i ponavlja uspešne prakse koje su koristile druge organizacije. Stoga se kaže da upravljanje talent menadžmentom treba da se rukovodi „najboljim pristupom“, a ne „najboljom praksom“ (Al Ariss, Sidani, 2016).

Preduzeća koja žele da opstanu na tržištu, da se nose sa konkurencijom i povećaju svoj rast, moraju privlačiti i zadržavati svoje talentovane zaposlene. Ovakav tip zaposlenih je uvek ograničen, te samo otežava ionako složeno pitanje. Najjednostavnija definicija talentovanog pojedinca je da je to osoba koja ima veliki potencija i koji ima visoke performanse. Upravljanje talentima je pak pronalaženje, zadržavanje i razvoj talenata, motivisanje kako bi preduzeća mogla da ostvare svoje

poslovne ciljeve. Prednosti sistema gde se primenjuje upravljanje talentima su sledeće: talentovani radnici ispunjavaju strategije organizacije i ekonomske ciljeve, troškovi fluktuacije i stalne fluktuacije zaposlenih opadaju, takvi ljudi na ključnim pozicijama su efikasniji, motivacija zaposlenih je osigurana, radna mesta su popunili pouzdani ljudi i njihov potencijal može bolje da se iskoristi (Horváthová, Petra, 2011). To se može ostvariti ponudom vrednovanog rada, daljim obrazovanjem i razvojem, profesionalnim napretkom, poštovanjem ravnoteže između profesionalnog i privatnog života, fleksibilnom radnom ulogom, ponudom kvalitetnih radnih uslova i opreme, pružanjem osećaja priznanja i poštovanja. Sa ovakvom naklonošću talentovani zaposleni mogu da očekuju dobro liderstvo, slobodu i autonomiju, stimulativni rad, ali i adekvatnu novčanu nadoknadu za svoje angažovanje. Međutim, kako su talentovane osobe uglavnom individualci, veoma je teško uskladiti njihov rad s ostalim u preduzeću, neophodno je razmotriti razvojne ciljeve i iskustvo zaposlenih, izvršiti rotaciju kako bi se uskladili i nedostaci i stručnost (Niedźwiecka, 2016).

Primer 1. Upravljanje talentima u Lufthansi

Talenat zaposlenih, kompetencije i njihov *know-how* su osnova za uspeh Lufthansa Grupe. Ona koristi korporativnu kulturu zasnovanu na partnerstvu koju karakteriše transparentnost, tolerancija, različitost i poštovanje u međusobnom radu kako bi se osiguralo zaposlenima da mogu da iskažu svoje sposobnosti. Upravljanje talentima je centralna oblast delovanja ljudskim resursima, a veoma važnu ulogu imaju kontinuirana obuka i obrazovanje. Sve vrste obuke imaju visok prioritet, jer samo zaposleni koji su kvalifikovani i obučeni mogu održati leadersku poziciju u oblasti kvaliteta i inovacija na tržištu avijacije. Poštuje se princip „Svaki zaposleni ima talenat“, a primenjuje se pristup različitosti.

Izvor:<https://www.lufthansagroup.com/en/responsibility/social-responsibility/talent-management.html>.

Primer 2. Tošiba i razvoj talenata

Tošiba Grupa (Toshiba Group) japanska multinacionalna kompanija, permanentno radi na stvaranju otvorene korporativne kulture kako bi se postiglo fer upravljanje grupama. Da bi ohrabrila zaposlene da koriste svoje sposobnosti, uspostavili su sistem procene koji je jasan svima i

nastoje da razviju i iskoriste talente. Srednjoročna i dugoročna vizija poslovanja pored ostalih obuhvata i stavku da se stvori otvorena korporativna kultura koja će omogućiti raznolikoj radnoj snazi koja deli vrednosti kompanije, da razvija i izvršava posao na najbolji mogući način. Da bi Tošiba Grupa mogla da zadrži svoju pouzdanost, unapredi finansijsku bazu, neophodno je da inspiriše osobe sa širokom perspektivom da prihvate uspeh kao normalnu stvar. Iz tih razloga ovo preduzeće nastavlja da podržava zaposlene u razvoju sopstvenih veština i karijere kroz njihove raznovrsne programe za razvoj talenata.

Izvor: <http://www.toshiba.co.jp/csr/en/performance/social/hrd.htm>.

Smatra se da je „segmentacija talenata „važna isto koliko i „segmentacija potrošača“. Deo ove segmentacije smatra da ljudske resurse kao navažniji ljudski kapital strateškog uspeha čine „ključni talenti“. Osim toga, poslovni lideri sve više definišu organizacionu efikasnost izvan tradicionalne održivosti kroz finansijske resurse i deoničare, već upravo kroz ključne talente vide strateški uspeh (Boudreau, Ramstad, 2005).

Susretanje sa upravljanjem talentima na globalnim je složeno i kompleksno i predstavlja svojevrstne izazovime, mnogo veće nego one s kojima se susreću preduzeća koja posluju u nacionalnom okruženju. Iz tih razloga pojavilo se i nekoliko mitova o upravljanju ljudskim talentima. Prvi mit je, da upravljanje talentima nije odgovoran za poštovanje ljudskih prava. Međutim, ovo pitanje je pitanje linijskog upravljanja, a ne pitanja ljudskih resursa. Ovde su potrebne kompetancije za globalno upravljanje preduzećem, radi se o strateški poslovnom procesu kao delu globalne strategije preduzeća. Drugi mit je, tvrdnja da je sve povezano sa ljudima. Suština je u tome da se ovde koriste strateške pozicije kao ključna tačka, kvalitet rada ljudi, a zahteva se jedinstveno, pa i prećutno znanje i iskustvo specifično za određeno preduzeće u industriji. Treći mit je, da je potrebno sve pozicije popuniti najboljim „igračima“. Suština je da se samo oko 20% zaposlenih može smatrati vrhunskim, postavljenim na strateške pozicije, jer kompanije ne mogu priuštiti talentovane zaposlene na svim pozicijama. Četvrti mit je, da je talenat prenosiv. Naime, ako u sedištu kompanije postoji nedostatak talenata, oni tu jednostavno mogu biti premešteni iz drugih delova kompanije. Međutim, tu postoje barijere, na primer pojedinci ne žele da se presele jer im se narušava porodični život, problemi sa prilagođavanjem, kompetencije koje su dovele do uspeha u matičnoj zemlji, nisu garancija uspeha u međunarodnom okruženju. Ovo samo govori koliko su važni sistemi selekcije i koliko je važna njihova

efikasnost i opreznost kod odabira kandidata. Ovde se mogućnost vidi u težnji upravljanja globalnim talentima uz ponudu društvenim i poslovnim kontekstima koji su slični onima iz kojih talenti dolaze. Peti mit se, odnosi na promet talenata za koji se smatra da je loš za organizaciju. Međutim, stvarnost koja je krajem XX veka postala jasna je, da je upravo mobilnost realnost i da se povećava zbog globalizacije, demografskih smena, niva obrazovanja. Svojevremeno je Bil Gejsts tvrdio, da ako bi najboljih dvadeset talenata napustilo Majkrosoft kompaniju, ona bi ubrzo postala „obična“. Stoga je ključno pitanje zadržavanje talenata, na razne načine, kao i održavanjem pozitivnih odnosa ukoliko „talentovana osoba“ odluči da ode. Šesti mit je, mit po kojem postoji jasna linija između globalnog talent menadžmenta i organizacionih performansi. Pokušaj merenja povraćaja ulaganja u ljudske resurse i talente je veliko pitanje odeljenja ljudskih resursa i njihovih konsultanata. Stoga je potrebno kombiovati kvalitativne i kvantitativne mere, subjektivne percepcije zaposlenih i objektivne pokazatelje performansi zaposlenih. Sedmi mit glasi, da su odluke o talentima „fer“. Može se desiti da vrhunski menadžeri nemaju tačne informacije, dovoljno vremena za njihovo prikupljanje, te ne izaberu baš najbolje zaposlene kao talente. Osim toga, postoje i strukturna, geografska i socijalna udaljenost od zaposlenih, ali uvek je važno nastojati doneti „dobre odluke“, a ne „idealne“. Pojedini talenti mogu ostati neiskorišćeni. Stoga je važno da se odluke o talentima zasnivaju na više različitih inputa, kao što su pregledi performansi, povratne informacije, centri za procenu i razvoj, rad sa svim zaposlenim, balansiranje između globalnih i lokalnih talenata i brendiranje na osnovu diferencijacije (Minbaeva, Collings, 2013).

Osim već pomenutog, za upravljanje talentima, važni su liderstvo i timski rad. Liderstvo je nešto čemu teže talentovani zaposleni. Lideri se nalaze na vrhu hijerarhijske lestvice, i osposobljeni su da predvode određenu grupu ljudi. Kako je Dejvid Urlik rekao “Efektivni lideri ultimativno prave druge više efektivnijim“ (Urlich, 2008, p.107). Dakle, od angažovanja „današnjih“ talenata, „sutra“ će postati talent menadžeri. To se postiže tako što se: 1. poboljša komunikacija kroz povezivanje sa njima, slušanjem šta žele da kažu, kome i kada treba da kažu; 2. povezivajem njihovih pojedinačnih usmerenja u sinhronizaciju sa organizacijama i timskim ciljevima, gde se stvara osećaj svrhe i zajednice. To takođe pomaže svakome da bude odgovoran za svakog drugog; 3. kroz ojačavanje ljudi, izgrađivanjem sopstvenih kompetencija za uloge koje oni mogu ili

žele da igraju; 4. osiguravanjem ljudima da mogu da uzmu svoje dane odmora, da imaju vremena, da se fokusiraju na život van rada ili podržavaju ljude da poboljšavaju svoje fizičko zdravlje i ishranu i stvaraju ljude koji mogu da se nose sa njihovim zahtevima; 5. kreiranjem pozitivnog radnog okruženje. Jedan način je da lideri pomažu drugima da uče i razvijaju se kroz profesionalni razvoj i napredak, a drugi da odvažno odvoje dobre od loših odluka koje treba da budu donete. Treći način je čovečnost, tj tretiranje ljudi sa ljubaznošću i poštovanjem, kao i uvažavanje njihove zabrinutosti oko posla; 6. da bi pokazao da je dobre volje na poslu, lider mora da pronađe vreme za humor, proslave, događaje koji se odnose na nagrade i priznanja, kao i šalu na svoj račun (Urlich, 2008). Postoji šest koraka izgradnje liderstva, a to su: 1. izgrađivanje poslovnih slučajeva jer liderstvo mora biti povezano na kraći i duži rok sa biznis rezultatima, 2. definisanje leaderskog brenda, koji podrazumeva očekivanja potrošača u leaderskom ponašanju i setove standarda koji lidere obavezuju 3. ocenjivanje lidera unutar organizacije. 4 investiranje u lidere kroz rad, obuku i životno iskustvo, 5. merenje investiranja u liderstvo i napredak evaluacijom, kako se rukovodstvo kreće napred, i 6. podela reputacija lidera sa onima izvan organizacije, kao što su zajednica, potrošači i investitori (Urlich, Smallwood, 2011). Pored ovoga, poslednjih godina liderstvo je postalo značajno zbog toga što preduzeća moraju kreirati uspeh u dužem vremenskom okviru. Liderstvo je zanačajan resurs koji mora sa zaposlenima, potrošačima i investitorima stvarati novu vrednost za kompaniju. Liderstvo se fokusira na rezultate (Results Based Leadership) kao i identifikaciju rezultata koje liderstvo stvara (Leadership Brand). Lider može kreirati samopouzdanje kod drugih samo ako i sam ima fizičku i emotivnu stabilnost koja mu daje sopstveno samopouzdanje (Urlich, Smallwood, 2011). Leaderski kod ili kodeks o liderstvu obuhvata nekoliko pravila i to: - da lideri oblikuju budućnosti svojim vizijama i delovanjem; - lideri kao izvršiocu pretvaraju strategiju u akciju, obezbeđuju da timovi dobro funkcionišu, pružaju tehničku stručnost i disciplinu kod obavljanja posla; - lideri uključuju sve taletovane s kojima obavljaju posao, jer oni identifikuju potrebne veštine, angažuju talente, komuniciraju s njima i čine ih efikasnim; - lideri izgrađuju sledeće generacije, one koji ostaju da nastave strateške uspehe tako što razvijaju ljudski kapital i time izgrađuju nove generacije talentata; - lideri investiraju u sebe jer se oni ne zadovoljavaju onim što znaju, oni i dalje uče od uspeha, od neuspeha, iz knjiga, od zadataka, od ljudi i samog

života. Efektivni lideri deluju inspirativno u pogledu lojalnosti, svojim integritetom i poverenjem. Oni su smeli i hrabri, odlučni, suočavaju se sa konfliktima. Lideri su odgovorni za eksterni identitet preduzeća, a taj identitet treba da bude baziran na internoj kulturi i kompetencijama. (Urlich, Smallwood, 2011, Urlich, Smallwood, Sweetgman, 2008). Ovako naznačena uloga lidera, dogodila se paralelno sa pojavama kao što su potražnja za talentima, brze promene, kulturne promene i potražnja za inovacijama. Na primer, zaposlene žene mogu biti uključene u programe liderstva, čak i one koje rade sa skraćenim radnim vremenom, imaju fleksibilne rasporede, tako da mogu uskladiti poslovne sa porodičnim obavezama, a imaju iste mogućnosti za razvoj, pristup obukama i napredovanje. Takođe, starija radna snaga koja je spremna da se obučava i usvaja nova znanja takođe može imati kraće radno vreme. Mora se naglasiti da ne postoji idealna lista sposobnosti koje odgovaraju svakoj kompaniji (Noe, Hollenback, Gerhart, Wright, 2011).

Drugo važno pitanje vezano za talente, ili teoriju dara ljudskog kapitala, naziv koji je ponekad moguće naći u literaturi, je timski rad. Kada se pomenu talenti predpostavlja se da su to individualci, teško uklopivi u radne sredine. Međutim, realnost je nešto drugačija. Timski rad je veoma značajan za zaposlene u multinacionalnim preduzećima, a za timove je značajno da komuniciraju kako bi napravili kvalitetan proizvod ili pružili uslugu. U tome im pomažu savremene tehnologije, putem kojih razmenjuju informacije potrebne za ostvarenje tih ciljeva na mestu proizvodnje ili prodaje. To zaposlenima daje autoritet da mogu sami donositi odluke. Jedan od najpopularnijih načina povećanja odgovornosti i kontrole je dodeljivanje radnih zadataka timovima, a oni koriste razne veštine kako bi bili uspešni u sprovođenju zadataka i poslu, čak i kada su u pitanju razne relacije i različito vreme rada. Mogu se formirati i virtuelni timovi koji se oslanjaju na komunikacione tehnologije, a zaposleni obavljaju više zadataka, koriste mnoge veštine, kontrolišu tempo rada sastavljaju ceo krajnji proizvod. U timskom radu uvek je moguće kompenzirati rad nekoga drugoga (Noe, Hollenbeck, Gerhart, Wright, 2011, p.37).

Iz ovoga se jasno vidi da je izmenjen kontekst u kojem međunarodne firme posluju, jer je okruženje sve složenije, a nivo izazova je promenljiv. Tako uzroci uspeha na domaćem tržištu mogu biti razlozi neuspeha, nedostataka i frustracije na međunarodnom tržištu, čega međunarodni timovi moraju biti svesni. Neophodno je razvijanje

međunarodnih timova koji se mogu formirati od onih koji imaju međunarodno iskustvo, a njihova korist je vidljiva u multinacionalnim kompanijama koje su povezane u mrežne sisteme i „operacije“. Tada su međunarodni timovi zgodan mehanizam podsticanja inovacija, organizacionog učenja i prenosa znanja. Timovi su svojevrsno sredstvo za prevazilaženje funkcionalnih i nacionalnih granica, pogoljšanje horizontalne komunikacije i toka informacija. Oni traže metod za podsticanje različitih odluka i rešavanje problema i pravljenje strateških procena, traže prilike za razvoj globalne perspektive; pronalaze tehnike razvijanja zajedničkih vrednosti i neformalnih normi, razvijaju međunarodne istraživačke i razvojne projekte, izgrađuju virtualne timove čiji članovi su geografski raspršeni (Dowling, Welch, 1988). Radom u međunarodnim timovima, individualne karakteristike, kao što su uverenja, verovatno neće biti promenjene ali pojedinci mogu postati svesniji različitih kultura drugih zemalja. Takođe, prethodno iskustvo na radu međunarodnih zadataka i timova doprineće boljoj pozicioniranosti onih koji ih imaju (Urlich, Smallwood, 2011).

Za Srbiju je jedan od mogućih načina povećanja konkurentosti ulaganje u talente i njihovo zadržavanje i dalje praćenje njihovog rada. „Za Srbiju je posebno značajno da objedini obrazovanje, istraživanje i inovacije. Povećanje ulaganja Srbije u istraživanje u obrazovnim i naučnim institucijama i kompanijama je ključni element stava po kome je investiranje u „znanje“ najbolji i možda jedini način da Srbija ubrza ekonomski rast“. Kada Srbija bude zrela da formira društvo zasnovano na znanju, to znači da će biti društvo zasnovano na radnoj etici i posvećenom radu. Prethodno je neophodno da se iskorene korupcija i kriminal, postavljanje preduzeća na „zdrave osnove“ i usklađivanje školskog sistema sa potrebama privrede i standardima Evropske unije (Grk, Snežana, 2017. s. 25-27). U Srbiji trenutno postoji Fond za mlade talente Republike Srbije, a i grad Beograd ima svoj Fond za talente, za studente koji su osvojili nagrade na takmičenjima u zemlji i inostranstvu⁷. Međutim, mnoge međunarodne kompanije u našoj zemlji traže ljude koje mogu zaposliti, te osim mladih, traže se zaposleni iz oblasti kao što su IT tehnologije, programeri i uopšte iz oblasti inženjerstva.

⁷ <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html%3A591884-Diplomate-vrbuju-nase-genijalce>.

4. ZAKLJUČAK

Potražnja za talentima na globalnom nivou je velika, a neophodni su talenti u informacionim tehnologijama (elektrotehnički talenti, tehnološki talenti, matematički i inženjerski talenti), talenti u oblasti energetike, biotehnologije, medicinski talenti, talenti u oblasti finansija, umetnički talenti (glumački i muzički talenti - vokalni, instrumentalni) sportski talenti, talenti za adaptaciju turbulentnoj globalizaciji, menadžerski talenti sa iskustvom. Traže se talenti u svim zemljama, bilo da budu zaposleni u nekoj od multinacionalnih kompanija ili kao individualni talenti. Kada se govori o upravljanju talentima uvek se prvo pomisli na proces selekcije, zadržavanja i obuke potencijalnih talenata u organizaciji. Produblјivanje procesa globalizacije ovo pitanje je stavilo u kontekst međunarodnog menadžmenta ljudskih resursa. Ekonomije zasnovne na znanju su konkurentnije, ali sve nacionalne ili regionalne ekonomije ne prihvataju razvoj zasnovan na znanju istim tempom, te se ne pridaje tome isti značaj u svakoj zemlji. Osim toga, sve veću potrebu za talentima imaju pored multinacionalnih preduzeća i mala i srednja preduzeća. Još je u poslednjoj deceniji XX veka intenzivirana potreba za talentima, jer je njihov značaj i njihova vrednost u biznisu veoma velika. Tome se može dodati i poslovna kultura koja kao imperativ stavlja odgovornost za rezultate i smanjenje investiranja u ljudske resurse koje nije funkcionalno. Mogućnost odabira kandidata iz veće mase ljudi, pomaže identifikovanju većeg broja talentata, a talentovani zaposleni, postaju najšće lideri zbog sposobnosti koje poseduju i zbog sposobnosti da efektivno iskoriste tržišne prilike. Internet i Web poslovanje povećavaju efikasnost poslovanja, lakše se dolazi do informacija, a digitalizacija u mnogome menja postojeću poslovnu stvarnost.

LITERATURA

- [1] Al Ariss, Akram, Sidani, Yusuf. (2016), Comparative international human resource management: Future research directions, *Human Resource Management Review*, 26, Elsevier, p.352-358;
- [2] Boudreau, W. John, Ramstad, M. Peter, (2005), Talentship, Talent Segmentation, and Sustainability: A New HR Decision Science Paradigm for a New Strategy Definition, *Human Resource Management*, Vol, 44, No.2, Wiley, p. 128-136;
- [3] Collings G. David, Mellahi, Kamel, (2009), Strategic talent management: A review and research agenda, *Human Resource Management Review*, 19, Elsevier Inc. p. 304–313;

- [4] Dowling, P.J. Welch, D.E. Schuler, R.S. (1999), *International Human Resource Management, Managing People in Multinational Context*, Ohayo, South Western Collage Publishing;
- [5] Dowling, J. Peter, Welch E. Denice, (1988), *International Human Resource Management: An Australian Perspective*, *Asia Pacific Journal of Management*, Vol. 6, No. 1: Springer, p. 39-65;
- [6] Gallardo-Gallardo, Eva , Dries, Nicky, González-Cruz, F. Tomás, (2013) What is the meaning of ‘talent’ in the world of work? *Human Resource Management Review*, 23, Elsevier, p.290-300.
- [7] Grk, Snežana, *Obrazovanje – QUO VADIS*, (2017), *Problemi na tržištu rada, siromaštvo i ekonomske nejednakosti, Knjiga sažetaka, Okrugli sto*, 04. oktobar 2017., Beograd, Institut društvenih nauk, p. 15-17;
- [8] Horváthová, Petra. (2011), *The Application of Talent Management at Human Resource Management in Organization*, 3rd International Conference on Information and Financial Engineering, IPEDR vol.12, Singapore, IACSIT Press, p. 50- 54;
- [9] Ivanchevic, M. John, Konopaske, Robert, (2013), *Human Resource Management*, New York, McGRAW – HILL INTERNATIONAL EDITION;
- [10] Maksimović, Marijana, (2004), *Upravljanje ljudskim resursima u međunarodnom poslovanju*, Beograd, IEN;
- [11] Makela, Kristina, Smale, Adam, Sumelius, Jennie, (2013), Talent or not? Employee Reactions to Talent Identification, *Human Resource Management*, March–April, Vol. 52, No. 2. Wiley Periodicals, Inc. (wileyonlinelibrary.com). p. 195–214;
- [12] Minbaeva, Dana, Collings, G. David. (2013), Seven myths of global talent management, *The International Journal of Human Resource Management*, Vol. 24, No. 9, Routledge, p. 1762–1776;
- [13] Niedźwiecka, Katarzyna, (2016), Talent Management as a Key Aspect of Human Resource Management Strategy in Contemporary Enterprise, *Management, Knowledge and Learning Joint International Conference: Managing Inovation and Diversity in Knowledge Society Troughrt Turbulet Time*, 25-27 May, Timisoara, Romania, p.803-809;
- [14] Noe, A. Reymond, Hollenbeck, R. John, Gerhart, Barry, Wright, M. Patrick, (2011), *The Fundamentals of Human Resource Management*, New York, McGraw-Hill, Irwin;
- [15] Novicevic, M. Milorad, Harvey, G. Michael, Evans, Randy, (2006), Authentic Leadership: A Historical Perspective, *Journal of Leadership and Organizational Studies*, Vol. 13, No. 1, p. 64-75;
- [16] Schuler, S. Randall, (2000.), The Internationalization of Human Resource Management, *Journal of International Management*, 6. Elsevier Science Inc, p. 239-260;
- [17] Urlich Dave, Smallwood, Norm., (2011), What is Leadership? HR e-book, HR Magazin, A&D Media;
- [18] Urlich, David, Smallwood, Norm, Sweetgman, Kate, (2008), *The Leadership Code*, Boston, MA: Harvard Business Press;

- [19] Vajih, Saadat, (2016), Talent management: the great challenge of leading organizations, *International Journal of Organizational Leadership*, No. 5. Industrial Management Institut, p.103-109;
- [20] Wright. M. Patrick, McMahan, C. Gary, McWiltam, Abigail, (1994), Human resources and sustained competitive advantage: a resource-based perspective, *International Journal of Human Resource Management*, 5:2 May, p. 301-326;
- [21] <https://www.inc.com/encyclopedia/human-resource-management.html>;
- [22] <https://www.lufthansagroup.com/en/responsibility/social-responsibility/talent-management.html>, datum dostupnosti 8.11. 2017;
- [23] <https://www.toshiba.co.jp/csr/en/performance/social/hrd.htm>, datum dostupnosti 8.11. 2017;
- [24] [http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html% 3A591884-Diplomate-vrbuju-nase-genijalce](http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html%3A591884-Diplomate-vrbuju-nase-genijalce), 13.11.2017.

SUOČAVANJE SRBIJE SA INDUSTRIJOM 4.0 *

FACING SERBIA WITH INDUSTRIE 4.0

Dr Marijana Vidas-Bubanja, profesor, naučni savetnik

Beogradska poslovna škola-visoka škola strukovnih studija, Beograd i
Fakultet za finansije, bankarstvo i reviziju, Alfa univerzitet, Beograd

Sažetak: *U radu se analizira promena savremenog poslovnog okruženja pod uticajem drugog talasa „uznemirujućih“ digitalnih tehnologija kao što su mobilne aplikacije, društvene mreže, računarstvo u oblaku, big data analitika i internet stvari. Specifičnost ovih digitalnih inovacija je ta šta one donose promenu kompletnih industrija i postaju uslovom daljeg konkurentnog poslovanja na globalnom tržištu. Uvažavajući moći novih digitalnih tehnologija Evropa definiše koncept industrija 4.0, kao osnovu razvoja svog proizvodnog sektora koji treba da joj obezbedi ekonomski razvoj i konkurentski nivo potreban za pariranje SAD, Japanu i brzorastućim zemljama BRIKS-a. Kroz prikaz prednosti i rizika promena savremenog digitalno povezanog poslovnog sveta ukazano je na izazove koji stoje pred Srbijom kao zemljom koja je tek zakoračila u proces digitalne transformacije svoje privrede.*

Ključne reči: *infromaciono-komuniacione tehnologije, razvoj, konkurentnost, inovacije, znanje.*

Summary: *This paper analyzes the modern business environment changes under the influence of the second wave of disruptive digital technologies such as mobile applications, social networks, cloud computing, big data analytics and internet of things. The specificity of these digital innovations is that they bring about changes in the complete industry sectors becoming in this way a key condition for further competitive business operations in the global market. Recognizing the power of new digital technologies, Europe defines the concept of Industry 4.0, as the basis for the development of its manufacturing sector, which was intended to provide economic development and competitive level required to compete with the US, Japan and fast-growing BRICS countries. Through the presentation of the advantages and risks caused by the changes in the modern digital-connected business world, paper points to the challenges that Serbia is faced with as a country at the beggning of the process of digital transformation of its economy.*

Key words: *information-communication technologies, development, competitiveness, innovations, knowledge.*

1. UVOD

Analitičari savremenog razvoja naglašavaju da je tokom 19. i 20. veka svet prošao kroz tri industrijske revolucije – mehanizaciju,

* Tekst je rezultat rada na projektu 179038 "Modeliranje razvoja i integracije Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja" koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

elektrifikaciju i automatizaciju. U 21. veku sveodoci smo četvrte industrijske revolucije digitalizacije. Suština ove nove revolucije u bilo kojoj oblasti rada i delovanja (proizvodnja, transport, energetika, zdravstvo) leži u pametnom funkcionisanju sveprisutnih mreža, pojavi pametnih uređaja, pametnih aplikacija baziranih na tehnologiji velikih podataka i drugim osnovnim sistemima. Ove promene zapravo vode čovečanstvo dublje u informatičku eru, u fazu pametnog digitalno povezanog sveta¹.

Tehnološke mogućnosti koje nudi pametan digitalno povezan svet menjaju način na koji industrijske grane proizvode i način na koji posluju. Sa širenjem obuhvata širokopoljnih konekcija i procesom "opametnjavanja" svega kreira se novi industrijski ekosistem koji menja poslovno okruženje kako bi ono što više odgovaralo potrebama informacione ere.

Tabela 1. Koliko je svet prisutan na mreži 2017. godine

<ul style="list-style-type: none"> - 3,578 milijardi ljudi u svetu koristi Internet, što je 48% svetskog stanovništva - Broj pretplatnika mobilne telefonije iznosi 7,740 milijardi, i on prelazi ukupan broj stanovnika sveta (103,5%) - 53,6 % domaćinstava u svetu ima pristup Internetu od kuće - Ima 4,220 milijardi mobilnih širokopoljnih konekcija u svetu, što je stopa penetracije od 56,4%.
--

Izvor: ITU (2017) ICT Facts and Figures, The World in 2017, Geneva.

Uspeh u ovom svetu može biti ostvaren samo prihvatanjem promena i masovnim investiranjem u tehnologije orijentisane budućnosti, nova rešenja i nove poslovne modele. Suština investiranja u novu tehnološku revoluciju polazi od integracije različitih disciplina i oblasti nauke i time interdisciplinarnosti inovacija. Tako na primer, u oblasti novih materijala veliki progres je ostvaren u grafenu i nanotehnologiji, a ovi pomaci će ozbiljno promeniti svet i njegovu strukturu slično kao što je to uradio silikon².

U oblasti energetike, obnovljiva energija i tehnologije skladištenja energije postaju važan izvor za obezbeđivanje energetske stabilnosti u

¹ Huawei, *Embracing the Revolution: Success in the better connected world*, preuzeto sa: <http://www.huawei.com/en/special-release/Embracing-the-Revolution-Success-in-a-Better-Connected-World>

² Isto.

budućnosti. U genetici i biologiji stalno približavanje biotehnologije i računarstva otvara nove mogućnosti analize i interpretacije genetskog koda. Proučavanje genoma, genetska medicina, predviđanje bolesti, dijagnostika i lečenje će značajno promeniti moći i delovanja u oblasti medicine.

U robotici povećanje mogućnosti računara zajedno sa novim sensorima i alatima razvoja softvera učiniće robote pametnijim i primenljivijim. Veštačka inteligencija u kombinaciji sa klauđ računarstvom i tehnologijom velikih podataka će moći da parira ili će čak prevazilaziti potencijale ljudske inteligencije u nekim oblastima.

Međutim, nijedan od ovih kvantnih skokova ne bi bio moguć da nema osnovu koju čini konvergencija informacionih tehnologija i komunikacija. Zapravo informaciono-komunikacione tehnologije su osnovna infrastruktura za inovacije u svim oblastima i time ključna determinanta konkurentnosti nacija i država u budućnosti.

2. UZNEMIRUJUĆI TEHNOLOŠKI POMACI

Sadašnji trenutak procesa digitalizacije ekonomije i društva odvija se pod uticajem tzv. drugog talasa “uznemirujućih” (*disruptive-disruptivnih*) tehnoloških iskoraka zahvaljujućim kojima je izuzetno porasla primena informatičkih usluga i zbog kojih je došlo do korenitih promena u načinu na koji se infromatika pruža i koristi. Nakon *mainframe* i *client-server* faze, govori se o trećoj informatičkoj platformi koju karakteriše mobilnost, model isporuka informatičkih usluga iz oblaka, prodor društvenih mreža i pojava big data aplikacija, a ono što se očekuje u neposrednoj budućnosti je eksplozija povezanih uređaja (*internet of things* i *machine to machine* komunikacija)³.

O „uznemirujućim“ digitalnim tehnologijama koje remete prirodni tok stvari u nauci i inovacijama i ukupno tehnološki orijentisanog industriji prvi su pisali Clayton Christensen profesor sa Harvard Business School-a i Jospeh Brower⁴. Ovi autori tvrde da iako inovacije same po sebi moraju doneti neku promenu, specifičnost ovih digitalnih inovacija je ta šta one donose promenu u cele industrijske grane i kod velikih grupa potrošača. Neke od tih promena menjaju postojeća ili stvaraju potpuno nova tržišta. Uznemirujuće (*disruptive*) tehnologije se pojavljuju i razvijaju

³ Mutavdžić, R.(2015), Digitalno gospodarstvo, *OPEN InfoTrend*, br.198, str.52-54.

⁴ Smokvina, R. (2015), „Sve je digitalno“, *OPEN Info Trend*, br. 199, str. 69-71.

u relativno kratkom vremenu i donose radikalne promene u odnosu na predhodno stanje. Odličan primer za ovu tvrdnju je pojava i primena mobilnih telefona, a pogotovo pametnih telefona.

Statistika, sa svoje strane, ukazuje da zemlje koje su više orijentisane inovacijama i primeni ovih uznemirujućih tehnologija brže napreduju (mereno povećanjem GDP-a), što daje odgovor na pitanje da li su te promene poželjne i kako utiču na blagostanje ljudi. Ekonomski rast, sa druge strane, ne isključuje pojavu socijalnih i razvojnih problema u tim brže rastućim digitalno podržanim ekonomijama.

U poslovnom smislu, mnogi smatraju da kompanije koje razumeju i koriste ove nove aplikacije i tehnologije mogu značajno da unaprede svoje unutrašnje poslovne procese. Najveću prednost predstavlja otvorena mogućnost bolje saradnje sa kupcima, snabdevačima, partnerima i kolegama iz same kompanije.

Svakako da su podjednako i velika i srednja i mala preduzeća suočena sa izazovima uvođenja i primene novih "uznemiravajućih" digitalnih tehnologija u svom poslovanju. Prvi izazov je suočenje sa novim ponuđačima na tržištu koji su sve više digitalni. Time se direktno otvara pitanje i potreba kreiranja nove poslovne strategije kojom bi preduzeće brzo ušlo u digitalno poslovanje. U ovim procesima mala i srednja preduzeća su često brža i fleksibilnija od onih velikih i ako oni imaju jake službe za istraživanje i razvoj. No, rešenje koje uvek ostaje onim bogatijima jeste kupovina malog inovativnog preduzeća čime se nadoknađuje eventualno tržišno zaostajanje.

3. MOBILNOST I MOBILNE APLIKACIJE

Godine 1999. je bilo dvostruko više fiksnih linija nego mobilnih pretplatnika. Deset godina kasnije 2009. godine broj fiksnih linija ostaje na istom nivou od 18% svetske populacije, dok broj mobilnih pretplatnika raste na 67% svetske populacije. Do kraja 2017. godine preko 7,7 milijardi ljudi u svetu će posedovati mobilni telefon što odgovara stopi penetracije na globalnom nivou od 103,5%⁵.

Bežična tehnologija svojim napredkom omogućava brz prenos podataka, niske troškove (kako uređaja tako i servisa) i širenje geografskog pristupa (ruralna i nerazvijena područja mogu relativno lako i brzo doći do mobilnih konekcija). Prelazak na mobilno komunikaciono

⁵ ITU (2015) ICT Facts and Figures, The World in 2015, Geneva.

okruženje vodi ka značajnim promenama u poslovnim modelima operatera, u dizajniranju mobilnih uređaja, websajtova i aplikacija. Javlja se potreba značajnih promena načina na koji pojedinci i zajednice koriste mrežu i uređaje, potreba za redizajnom državnih strategija za isporuku online javnih servisa i komunikaciju sa građanima, kao i novo osmišljavanje mogućih primena komunikacione mreže za ostvarivanje poslovnih i razvojnih ciljeva.

Tabela 2. Pretplatnici mobilne telefonije 2005-2017. godina, milioni (u italiku stope penetracije-broj korisnika na 100 stanovnika)

	2005.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.*
RZ	992 <i>82,1</i>	1.404 <i>113,3</i>	1.411 <i>113,5</i>	1.447 <i>116,0</i>	1.481 <i>118,4</i>	1.504 <i>119,9</i>	1.5171 <i>20,6</i>	1600 <i>126,7</i>	1.607 <i>127,3</i>
ZUR	1.213 <i>22,9</i>	3.887 <i>68,5</i>	4.453 <i>77,4</i>	4.784 <i>82,1</i>	5.185 <i>87,8</i>	5.450 <i>91,1</i>	5.568 <i>91,8</i>	5.777 <i>94,9</i>	6.133 <i>98,7</i>
svet	2.205 <i>33,9</i>	5.290 <i>76,6</i>	5.863 <i>83,8</i>	6.232 <i>88,1</i>	6.666 <i>93,1</i>	6.954 <i>96,1</i>	7.085 <i>96,8</i>	7.377 <i>99,7</i>	7.740 <i>103,5</i>

*Izvor: ITU (2017) Key ICT indicators for developed and developing countries and the world (totals and penetration rates), <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>; *Procene*

Saturacija je uglavnom dostignuta u razvijenim zemljama gde penetracija dostiže 127,3% u 2017. godini (tabela 2). Interesantno je pomenuti da je na početku veka 2000-te godine bilo svega 738 miliona korisnika mobilnih telefona u svetu⁶.

U mnogim razvijenim zemljama, zemljama u razvoju ili zemljama u tranziciji stopa penetracije u mobilnoj telefoniji prelazi 100. Zemlje u razvoju obuhvataju dve trećine pretplatnika mobilne telefonije u svetu (preko 6 milijardi korisnika), a stopa penetracije iznosi (94,9%) u 2016. godini, a procenjuje se na (98,7%) u 2017. godini⁷.

Procene rasta m-transakcija baziraju na sagledavanju uticaja sledećih tehnoloških, poslovnih, socijalnih i ekonomskih faktora na njenu dinamiku⁸:

- Široka rasprostranjenost sve moćnijih mobilnih uređaja - razvoj mobilnih telefona ide u pravcu njihove rastuće snage, funkcionalnosti, kvalitetnijih karaktersitika (kolor ekran, GPS

⁶ ITU (2015) ICT Facts and Figures, The World in 2015, Geneva and ITU (2017) ICT Facts and Figures, The World in 2017, Geneva.

⁷ ITU (2017) ICT Facts and Figures, The World in 2017, Geneva.

⁸ Turban, E., et al (2008) Electronic Commerce 2008 A Managerial perspective, Principles of Information Systems for Management, Prentice Hall.

lokator, pristup Internetu), što sve podržava veću primenu m-transakcija;

- Nova kultura upotrebe mobilnih telefona u mladoj generaciji 15-25 godina, koja će predstavljati glavni segment m-tržišta kada stasaju u kupce koji mogu potrošiti određene količine novca na mreži;
- Tranzicija iz proizvodne u servisnu ekonomiju takođe podržava razvoj mobilnih usluga posebno u uslovima kada usluge kupcima postaju faktor koji diferencira proizvod u visoko konkurentnim industrijama. Kupci koji imaju finansijske mogućnosti, ali ne i vremena, rado pribegavaju mobilnim uslugama koje im omogućavaju da u svako doba i sa svakog mesta obave određene obaveze;
- Promotivna podrška od strane kako mobilnih telekom operatera, tako i proizvođača mobilnih uređaja ide u pravcu reklamiranja mnogih potencijalnih aplikacija m-transakcija kako bi njihove kompanije mogle da plasiraju novu tehnologiju, proizvode i usluge na tržište. Izdvajanja za reklame ovih kompanija predstavljaju restući postotak njihovih prihoda;
- Rastuća mobilnost radne snage takođe stavlja u fokus mogućnosti mobilnog komuniciranja bilo da se radi o prodavcima na terenu, mobilnim pružaocima drugih usluga ili radnicima koji svoje obaveze obavljaju od kuće;
- Rastuća mobilnost otvara nove mogućnosti produktivne upotrebe vremena koje putnici provode u avionima, autobusima i drugim prevoznim sredstvima dok putuju sa/na posao ili često poslovno dosta vremena provode u putu;
- Stalno unapređenje odnosa kvaliteta mobilnih usluga/i cena mobilnih usluga. Naime, sa jedne strane, cene mobilnih uređaja i mobilnih usluga padaju, dok funkcionalnost uređaja i raznovrsnost i kvalitet mobilnih usluga rastu.

Mobilnost i mogućnost širokog pristupa su dve karakteristike koje apsolutno ruše geografske i vremenske granice života i poslovanja i osnova

su kreiranja atributa dodatnih vrednosti koji se mogu pripisati m-transakcijama. To su sledeće vrednosti⁹:

- Sveprisutnost (*ubiquity*) – znači mogućnost pristupa sa svakog mesta u svako vreme. Korisnik je u poziciji da dobije informacije u realnom vremenu (*real-time*) i da komunicira nezavisno od lokacije na kojoj se nalazi;
- Pogodnost koju u komunikacionom smislu korisniku nudi bežično okruženje uz unapređenje mogućnosti mobilnih uređaja doprinosi da ovaj vid kontakta postaje najlakši i najudobniji za korisnike;
- Trenutna konekcija omogućava korisnicima da se brzo i lako priključe na Internet, intranetove, kontaktiraju druge mobilne uređaje ili pristupe bazama podataka;
- Personalizacija – Mobilno okruženje i uređaji šire mogućnosti personalizacije proizvoda i usluga prema ukusima i željama korisnika mobilnog telefona;
- Lokalizacija proizvoda ili usluga – Saznanje gde se korisnik nalazi u svakom momentu je ključno za ponudu odgovarajućih proizvoda i usluga koji mogu biti potrebni korisniku na tom mestu i u tom momentu.

U sklopu analize mogućih ekonomskih efekata mobilnog Interneta¹⁰ kompanija McKinsey procenjuje da on može generisati godišnji efekat vrednosnog nivoa od 3,7 biliona do 10,8 biliona \$ do 2025. godine¹¹. Novokreirana vrednost će u najvećem delu poticati od tri ključna izvora: unapređenja isporuke usluga, rasta produktivnosti u određenim ekonomskim segmentima, i vrednosti koju će na Internetu realizovati novi korisnici ove globalne mreže čiji broj se procenjuje na dodatnih 3,5 milijardi korisnika iz zemalja u razvoju od kojih će 2 milijarde pristupiti mreži preko mobilnih internet servisa¹².

Novih 3 milijardi potrošača na mreži svakako da predstavljaju značajnu razvojnu mogućnost svetske globalne ekonomije. Preko mobilnog interneta korisnici i potrošači iz ZUR koji do sada nisu imali mogućnost lakog i brzog pristupanja obrazovanju, zdravstvenim uslugama, vladinim servisima sada dobijaju tu šansu. Takođe, sa jedne

⁹ Turban, E. et. al. (2004) *Electronic Commerce-A Managerial Perspective*, Prentice Hall, New Jersey.

¹⁰ Mobilni internet se definiše kao kombinacija mobilnih računarskih uređaja, bežične konekcije velikih brzina i aplikacija.

¹¹ McKinsey Global Institute (2013) *Disruptive technologies: Advances that will transform life, business, and the global economy*, May.

¹² Isto.

strane preduzetnici iz ZUR dobijaju veliku mogućnost da sa svojim proizvodima i uslugama konkurišu na svetskom tržištu, a sa druge strane, velikim globalnim igračima se otvara mogućnost pristupa tržištima brzo rastućih ekonomija u razvoju. Široka ponuda proizvoda po nižim cenama sigurno da predstavlja prednost za sve potrošače bilo da oni dolaze iz razvijenih, ili zemalja u razvoju. Brojni su sektori u kojima je moguće identifikovati prednosti primene m-transakcija od proizvodnje do uslužnih delatnosti.

4. DRUŠTVENE MREŽE

Prema tvrdnji nekih teoretičara najmoćniji faktor uticaja na razvoj savremenog društva od 2007. godine je fenomen poznat pod imenom Web 2.0, ili *person-to-person* (osoba do osobe) računarska komunikacija. Web 2.0 se odnosi na drugu generaciju interaktivnih Internet baziranih servisa kao što su mushups, blogovi, wiki, RSS čija je osnova široka upotreba participacijom korisnika koji putem jednostavnih i često besplatnih načina kreiraju sopstvene web stranice, dodaju slike, video materijal, komentare i ostale vrste sadržaja i tako aktivno participiraju na mreži. Web 2.0 softverske aplikacije rade na samom Webu, umesto na desktopu i viziju Web baziranog računarstva dovode blisko realnosti¹³.

Kompanije koje tehnologije Weba 2.0 primene tako da svojim novim poslovnim modelom promene delovanje celokupne grane često se definišu kao lideri/inovatori-koji "uznemiravaju" (*disrupters*). Prema prognozama, najuspešnije kompanije u budućnosti biće upravo one koje će kreirati inovativne, nove načine da podrže saradnju miliona pojedinaca koje mogu obuhvatiti arhitekturom participacije i koje će ohrabriti da preuzmu kontrolu, da doprinesu, oblikuju, dizajniraju proizvod ili uslugu koju bi koristili/kupili.

Da bi se objasnio širok uticaj društvenog umrežavanja na poslovanje uveden je i pojam *društvenog poslovanja (social businesses)* koji se odnosi na organizacije koje Web 2.0 tehnologije koriste paralelno sa organizacionim, kulturnim i procesnim promenama u svojim poslovnim okvirima, a sve u cilju ostvarivanja boljih poslovnih performansi i rezultata u izuzetno međusobno povezanom ekonomskom okruženju¹⁴.

¹³ Vidas-Bubanja, M., (2014) *Modeli i tehnologije e-poslovanja*, Beogradska poslovna škola-visoka škola strukovnih studija, Beograd.

¹⁴ IDC (2011) *IDC's Social Business Taxonomy*, 2011, USA.

Termin društveno poslovanje odražava širok spektar efekata koje društveno umrežavanje ima na različite uloge i poslovne procese preduzeća i koje obuhvata kroz proces umrežavanja iskustava svih učesnika, od zaposlenih u preduzeću, preko njenih kupaca, partnera i snabdevača. Iz organizacione perspektive, marketing i PR profesionalci u preduzeću su vodeći kadrovi koji koriste društveno umrežavanje i alate društvenih medija za realizaciju eksternih aktivnosti na planu izgradnje brend identiteta kompanije. Međutim, koncept društvenog poslovanja uključuje i interni aspekt delovanja društvenog umrežavanja na poslovnu transformaciju niza odeljenja i sektora kompanije, a što mogu biti, na primer, odeljenje za upravljanje kadrovima, finansije, prodaja, razvoj proizvoda, servisi podrške kupcima, inženjering, IT, pravno odeljenje, istraživanje i razvo¹⁵.

Prema istraživanjima kompanije IDC, bez obzira na to koje odeljenje analiziramo ključne prednosti koje primena društvenog poslovanja donosi su i sledeće¹⁶:

- Dublji odnosi sa internim i eksternim partnerima (stakeholderima),
- Veća organizaciona transparentnost i agilnost,
- Viši nivo produktivnosti i zadovoljstva radnika,
- Veća angažovanost snabdevača, partnera i samih kupaca,
- Ubrzanje procesa inoviranja proizvoda i usluga na osnovu feedback informacija od kupaca, partnera i zaposlenih u kompaniji.

Zadovoljavanje promenljivih očekivanja zaposlenih, kupaca i partnera postaje poslovni imperativ za savremena preduzeća, što pred njih stavlja i izazov rastuće primene radnih procesa zasnovanih na društvenom umrežavanju ("*social*" *workflow*). Sa rastom pritiska konkurencije, preduzeća će tražiti inovativne načine da zadovolje ova promenljiva očekivanja, kao i da unaprede procese operativnog i strateškog odlučivanje. Vremenom inicijative društvenog poslovanja sazrevaju i grupišu se oko menadžmenta u okviru tri kategorije iskustava – menadžment iskustvima kupaca, menadžment iskustvima zaposlenih i menadžment iskustvima partnera. U okviru svake od navednih kategorija deluju procesi "social"

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

workflow-a bilo da govorimo o korisničkoj ili tehnološkoj perspektivi. Na kraju, sociolitika može biti iskorišćena u svakom od navedenih iskustvenih scenarija kako bi se izmerio uticaj društvenog umrežavanja na ponašanje kupaca, kreiranje sadržaja i rad mreže.

Transformacija preduzeća u pravcu primene društvenog poslovanja je na različitim nivoima zrelosti kod različitih kategorija preduzeća, ali u svakom slučaju ono predstavlja važan činilac nove razvojne platforme.

5. RAČUNARSTVO U OBLAKU

Virtuelizacija predstavlja svetski trend u razvoju informacionih tehnologija čije pojavljivanje je izazvalo najveću revoluciju u IT industriji u poslednjih 30 godina. Za razliku od standardne tehnologije koja zahteva da za skoro svaki program u poslovanju postoji jedan server, tehnologija virtuelizacije omogućava da se 15 puta smanji broj servera. Samim tim postižu se značajne uštede u energiji, prostoru, opremi, ljudima. Koristi od virtuelizaciji ostvaruju se i u domenu jednostavnijeg administriranja, održavanja IT sistema i veće sigurnosti.

Uz virtuelizaciju vezuje se i servis računarstva u oblaku (*Cloud computing-CC*) koji predstavlja način primene virtualizovane IT infrastrukture, gde se IT resursi iznajmljuju i naplaćuju baš kao kod električne energije ili telefonije, na osnovu obračuna potrošenih impulsa. Na taj način, korisnici dolaze u poziciju da plaćaju samo one usluge koje su im potrebne i kada su im potrebne.

Američki nacionalni institut za standarde (*The US National Institute of Standards - NIST*) računarstvo u oblaku opisuje na sledeći način¹⁷: Računarstvo u oblaku (*cloud computing*) je model za omogućavanje sveprisutnog (*ubiquitous*), prikladnog, na zahtev (*on-demand*) mrežnog pristupa zajedničkom prostoru (*shared pool*) podesivih računarskih resursa (na primer, mreže, pružaoci, čuvanje, aplikacije i usluge) koji mogu biti brzo alocirani (*rapidly provisioned*) i korišteni sa minimalnom upravljačkom aktivnošću ili interakcijom pružaoca usluge (*service provider*). NIST je definisao i tri osnovna modela isporuke usluga računarstva u oblaku¹⁸:

¹⁷ Mell, P. and Grance, T., (2011) The NIST Definition of Cloud Computing, Recommendations of the National Institute of Standards and Technology, *NIST Special Publication 800-145*, National Institute of Standards and Technology, US Department of Commerce, September.

¹⁸ Isto.

IaaS - *Infrastruktura kao usluga* (*Infrastructure as a Service*) znači da organizacija rentira prostor na računarskoj opremi koji joj je potrebna da bi podržala svoje operacije, uključujući pohranjivanje podataka, hardver, servere i mrežne komponente. Korisnik onda koristi sopstvene aplikacije na virtualnim serverima koje je rentirao. Servisi mogu biti upotrebljeni preko privatnog oblaka (korisnik poseduje sopstvene interne servere), preko javnog oblaka (pristupa preko interneta), ili preko hibridnog oblaka. Potrošač ne upravlja i ne kontroliše baznu infrastrukturu oblaka, ali ima kontrolu nad operacionim sistemima, čuvanjem, implementacijom aplikacija, a možda i ograničenu kontrolu odabira mrežnih komponenata kao npr. vatrenih zidova (*host firewall*).

PaaS - *Platforma kao usluga* (*Platform as a Service*) ide korak dalje i uz rentiranje opreme, korisnik takođe rentira i operativni sistem. Korisnik kreira poseban softver koji mu je potreban sa alatima koje mu je obezbedio operater klauđ sistema. Odnosno, u pitanju je mogućnost da potrošač na infrastrukturi oblaka implementira sopstvene ili stečene aplikacije generisane pomoću programskih jezika i alata podržanih od pružaoca usluge. Potrošač ne upravlja i ne kontroliše baznu infrastrukturu oblaka uključujući mrežu, operacione sisteme ili čuvanje, ali ima kontrolu nad implementacijom aplikacija i možda nad konfiguracijom okruženja smeštene aplikacije (*application hosting environment configurations*).

SaaS - *Softver kao usluga* (*Software as a Service*) je model distribucije softvera koji omogućava korisnicima da pristupe aplikacijama ili programima preko Interneta. Krajnji korisnik ne upravlja niti kontroliše klauđ infrastrukturu ili aplikativne mogućnosti, niti je nadležan za nadogradnju i unapređenje postojećih sistema i softvera. Radi se o mogućnosti da potrošač koristi aplikacije pružaoca usluga pokrenutih na infrastrukturi oblaka, a aplikacije su dostupne sa različitih klijentskih uređaja, kao što je web-pretraživač ili npr. elektronska pošta bazirana na internetu (*web-based e-mail*). Potrošač ne upravlja i ne kontroliše baznu infrastrukturu oblaka uključujući mrežu, operacione sisteme, čuvanje, kao ni individualne aplikacije, uz mogućnost postojanja izuzetaka¹⁹.

Uštede se ostvaruju i na zajedničkom administriranju, instalaciji i održavanju sistema u pogonu. Korisnik samo treba da osigura pouzdanu

¹⁹ Olujić, V., (2016) "Udrani val računarstva u oblaku", Open InfoTrend, br.202, str. 52-56 i PWC (2015) Making sense of a complex world: Cloud computing-the impact on revenue recognition, May.

vezu prema pružaocu usluge u oblaku. Preko oblaka kompanije od svojih provajdera mogu dobiti puno više od uobičajene računarske snage i kapaciteta, što predstavlja značajan nivo elastičnosti sistema za samog korisnika²⁰. Oblak, takođe, omogućava kompaniji da se relativno brzo osposobi za rad koji zahteva primenu određenog višeg nivoa softvera.

Istraživanja kompanije Gartner²¹ ukazuju da potrošači smatraju poboljšanje poslovne agilnosti organizacije najkvalitetnijom pokretačkom odlikom i prednošću računarstva u oblaku. Nakon toga, do izražaja dolaze pogodnosti smanjenja kapitalnih ulaganja i redukcije operativnih troškova. Uočava se takođe, da razvijene zemlje u odnosu na zemlje u razvoju daju veću važnost agilnosti pristupa tržištu kao prednosti koje donosi primena računarstvo u oblaku, nego finansijskoj uštedi koje ono pruža.

Sa druge strane, kod primene oblaka otvaraju se i neki rizici. Jedno od generalnih pitanja je i ono vezano za poverenja kupca u usluge, u svog provajdera u pogledu zaštite i sigurnosti podatka. Treba imati u vidu i činjenicu da svet još uvek nije dobro pravno uređen, tako da oblaci koji ne poznaju fizičke granice ne mogu korisniku pružiti potpunu pravnu zaštitu od raznih zloupotreba. Zato neke zemlje i ograničavaju mogućnost da se podaci mogu prenositi u čuvati preko granice, pa njihove vlade ili velike kompanije pribegavaju izgradnji privatnih ili nacionalnih oblaka kako bi ostvarili prednosti centralizovane obrade podataka²².

Upotreba CC raste i prema predviđanjima kompanije Gartner, od 2016. godine izdvajanja za CC postaju najznačajniji deo IT potrošnje. Naime, prema procenama ove kompanije, IT budžeti će da rastu prosečno 2% godišnje u periodu 2015-2020. godina, s tim što će od 2016. godine doći do evidentne tranzicije tradicionalnih IT ulaganja ka ulaganjima u CC, koja bi do 2020. godine mogla da dostignu \$216 billiona. Ukupna vrednost ulaganja koja će biti usmerena ka klad servisima u analiziranih pet godina dostigla bi 1 bilion dolara²³.

Proponenti CC očekuju da će ovaj trend imati značajan uticaj i izvan IT sektora u granama kao što je proizvodnja, mediji, zdravstvo, obrazovanje, javni servisi. CC može promeniti i način na koji se IKT kao tehnologije opšte namene stavljaju u funkciju ukupnih društvenih i

²⁰ Smokvina, R. (2016) *Industrie 4.0 primjena internet stvari u industriji*, *Open InfoTrend*, br. 202, str. 30-34.

²¹ Gartner (2016) *Making Insight: Cloud Shift – The Transition of IT Spending from Traditional Systems to Cloud*, May.

²² Smokvina, R. (2016) *Industrie 4.0 primjena internet stvari u industriji*, *Open InfoTrend*, br. 202, str. 30-34.

²³ Gartner (2016) *Making Insight: Cloud Shift – The Transition of IT Spending from Traditional Systems to Cloud*, May.

ekonomskih razvojnih ciljeva. U svom izveštaju „Uznemirujuće tehnologije: Unapređenja koja će transformirati život, poslovanje i globalnu ekonomiju“ McKinsey predviđa²⁴ da će ukupan ekonomski uticaj klauz tehnologije dostići između \$1.7 biliona i \$6.2 biliona godišnje u 2025. godini. Od ovog totala, vrednost od \$1.2 - \$5.5 biliona bi mogla da bude u formi viškova ostvarenih po osnovu upotrebe cloud-omogućenih Internet servisa, dok \$500 - \$700 milijardi bi moglo biti ostvareno zahvaljujući rastu produktivnosti kompanija.

6. INTERNET STVARI I SRODNA PODRUČJA

Internet stvari ima mnogo različitih definicija, a jedna od najkraćih je da je to globalna mreža koja povezuje pametne stvari. Reč stvari govori da ne komuniciraju ljudi, nego isključivo uređaji koji samostalno generišu i koriste podatke, kao na primer, termometar, automobili, ili garažna vrata. Dok jedne stvari generišu podatke, druge stvari mogu te podatke iskoristiti. Na primer, elektromotor može otvoriti prozore ako vrednost koju je dobio od termometra prelazi neki temeparturni prag.

Evropska komisija u dokumentu “Akcioni plana Evrope za IoT” iz 2009. godine koristi jednostavnu, ali pragmatičnu definiciju identifikujući IoT kao “seriju novih nezavisnih sistema koji funkcionišu u okviru sopstvene infrastrukture koja je delimično bazirana na postojećoj Internet infrastrukturi, uključujući tri osnovna tipa komunikacije: komunikacija od stvari do osobe (*things-to-person-T2P*), komunikacija od stvari do stvari (*things-to-things-T2T*), i komunikacija od mašine do mašine (*machine-to-machine-M2M*). Ovo je bila jedna od prvih definicija koja je ukazala da je komunikacija na relaciji M2M podskup u konceptu IoT (a ne isti koncept pod drugim imenom). Međutim, danas se ova definicije smatra preuskom i prevaziđenom²⁵.

Istraživanja IDC-a su se više usmerila na razvoj taksonomije za IoT ekosistem, nego na kreiranje sintetičke definicije. IDC za sada koristi jednu definiciju, koja glasi: “Internet stvari omogućava objektima da dele informacije sa drugim objektima/članovima u mreži, prepoznajući događaje i promene u okruženje kako bi na njih autonomno reagovali na odgovarajući način. Tako IoT gradi komunikaciju između stvari (mašina, objekata-zgrada, automobila, životinja i dr.) koja vodi do akcije i kreiranja

²⁴ McKinsey Global Institute (2013) Disruptive technologies: Advances that will transform life, business, and the global economy, May.

²⁵ EC (2009) The 2009 Report on R&D in ICT in the European Union, Luxembourg.

vrednosti". Ova definicija pokriva sve bazične elemente IoT-a: povezanost, uređaje, analize i akciju²⁶.

Pojam IoT je postao aktuelan zato što broj povezanih stvari na Internet eksponencijalno raste i uskoro bi mogao premašiti broj ljudi uključenih na ovu globalnu mrežu. Procene se takođe razlikuju. Prema podacima PWC-a u 2015. godini je bilo 25 milijardi povezanih uređaja na populaciju od 7,2 milijarde ljudi, a 2020. godine se očekuje 50 milijardi povezanih uređaja na 7,6 milijardi stanovnika zemlje²⁷. IDC predviđa da će do 2020. godine u svetu biti oko 212 milijardi povezanih uređaja, što predstavlja pravi ekosistem tako da nijedan vendor samostalno ne može obezbediti sve komponente neophodne za IoT. IoT rešenje obuhvata pored konekcije, prenos podataka, uređaje (senzore), analitiku, softverske platforme i menadžment njima, konsalting, podršku kao i obezbeđenje sigurnosti²⁸. Agencija BI Intelligence predviđa rast broja uređaja na Internetu godišnje od 35% u periodu 2014-2019. godina, što bi značilo blizu 35 milijardi uređaja na mreži do 2019. godine (slika 1)²⁹.

Neki od srodnih termina IoT su sveprisutno računarstvo, mreže inteligentnih čula, internet svega. Pojam povazan sa IoT je komunikacija mašina-mašina. Pri tome, M2M je deo koncepta IoT. M2M se odnosi na samu komunikaciju među uređajima ili između uređaja i aplikacija. IoT je širi koncept koji uz komunikaciju podrazumeva i uređaje, infrastrukturu i aplikacije. Termin Web stvari je podskup terima Internet stvari i objašnjava ne samo da su uređaji spojeni na Internet (kao IoT), već i da su ti uređaji spojeni na Web u smislu aplikacionog sloja. Dakle, može se upravljati informacijama i one se mogu uzimati pomoću Web protokola prvenstveno HTTP-a³⁰.

²⁶ IDC (2014) ICT TRENDS 2020, Main Trends for Information and Communication Technologies (ICT) and their Implications for e-LEADERSHIP SKILLS, August (Prepared for the European Commission DG Enterprise & Industry).

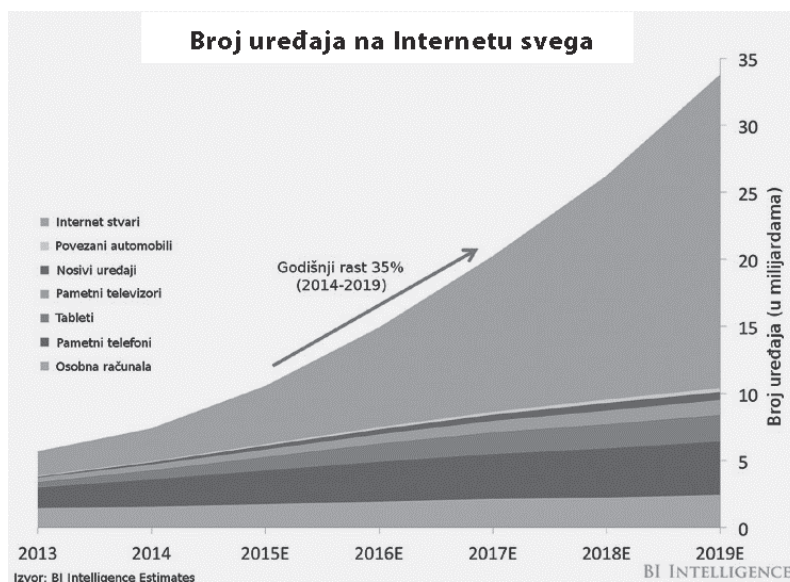
²⁷ www.pwc.com

²⁸ www.idc.com/research/Predictions14/index.jsp

²⁹ Žagar, M. i Mišura, K., (2015) Nevidljivi internet, *Open InfoTrend*, br. 198, str. 44-47.

³⁰ Isto.

Slika br. 1. Broj uređaja na Internetu svega, 2013-2019. godina

Izvor: Žagar, M. i Mišura, K., (2015) "Nevidljivi internet", *Open InfoTrend*, br. 198, str. 45.

IoT postoji u okviru novog tehnološkog ekosistema čiji su neophodni elementi oblak i data analitika. Interakcije nastaju između ljudi i objekata u računarski podržanom okruženju koje može omogućiti nove inovativne servise isporučene preko oblaka i podržane sve moćnijim analitičkim alatima. Sofisticirane tehnike data analitike omogućavaju aplikacijama da agregiraju i deluju prema velikom setu podataka koji su generisani od strane uređaja u kućama, sa javnih mesta, iz industrije, i iz same prirode. Ovi agregirani podaci mogu pokrenuti inovacije istraživanja i marketing, kao što mogu i doprineti daljoj optimizaciji servisa koji su ih generisali. Ovakav ekosistem treba posmatrati kao kontinuitet tehnologija koje se međusobno preklapaju i gde uticaj jedne tehnologije ne možete biti izdvojen od uticaja one druge³¹.

Ovako postavljen IoT ekosistem će imati fundamentalnu ulogu u ekonomskom i društvenom razvoju u budućnosti. Značajne aplikacije IoT-a mogu se naći u svim ekonomskim sektorima: zdravstvo, obrazovanje, poljoprivreda, transport, proizvodnja, električne mreže, i mnoge druge

³¹ OECD (2016) *The Internet of things, seizing the benefits and addressing the challenges*, 2016 Ministerial Meeting on Digital Economy, background report, OECD digital economy papers no 252.

oblasti. Proponenti IoT tehnika vide njihovu primenu na način da one mogu obezbediti svet u kome je moguće premostiti strukturne slabosti i detektovati ih pre nego što se one dogode. Tako na primer, inteligentni transportni sistemi i elastične električne mreže mogu ponuditi ljudima takve gradske sredine koje postaju efikasne i ugodne za život, a sa druge strane, IoT aplikacije potpuno će transformisati oblasti kao što su medicina, obrazovanje i poslovanje. IoT će u velikoj meri promeniti način na koji ljudi žive i rade u pravcu unapređenja uslova i kvaliteta života. Jasno je da će IoT biti okruženje koje karakterišu brze komercijalne, tehnološke i socijalne promene, pa je u tom smislu neophodno da se usvoje principi fleksibilnosti, transparentnosti, jednakosti, koliko je to moguće dalekovidosti, pošto su oni kritični za savladavanja barijera za širenja IoT aplikacija.

IoT sistem postavlja različite zahteve pred komunikacionom infrastrukturom i servisima koji se odnose na promovisanje njihove dostupnosti, kvaliteta i upotrebe. Neke projekcije predviđaju rast globalnih M2M komunikacija sa 4,9 milijardi u 2015. godini na 12,2 milijarde do 2020. godine³². U tom smislu, neophodne su međunarodne norme i međunarodno upravljanje da bi se obezbedilo funkcionisanje i sigurnost komunikacionih mreža i servisa čime bi se doprinelo porastu poverenja u IoT.

IoT se istovremeno posmatra i kao tehnologija u razvoju i kao katalizator inovacija. Međutim, važno je sagledati da forma inovacija, sektor u kome se ona primenjuje i potencijalne prednosti koje će se ostvariti od te inovacije zavise u velikoj meri od kapaciteta inovatora da shvati i primeni sve novine IoT pristupa, kao i od kapaciteta vlade da kreira odgovarajuću politiku i regulatorni okvir u ključnim oblastima važnim za IoT, uključujući telekomunikacije, privatnost, sigurnost i politiku zaštite potrošača.

Prema nekim autorima, IoT može podržati tzv. "sledeću proizvodnu revoluciju (*next production revolution* - NPR). Tri ključna trenda koja sprovode ovu revoluciju su: 1) širenje globalnih lanaca vrednosti (GVCs), 2) rastući značaj i usmerenost primene na znanje kao kapital – softver, podaci, intelektualna svojina, korporativno specifična ljudska znanja i organizacioni kapital, i 3) rast digitalne ekonomije³³. Ovo uključuje

³² Videti trend 3 o M2M komunikacijama u Cisco (2016).

³³ OECD (2015a) *Enabling the next production revolution: Issue paper*, Background document prepared for the Danish Production Council conference "Shaping the Strategy for Tomorrow's Production" Paris, 26-27 March.

potencijalne korak-napred promene u načinu na koji se proizvode robe i usluge na globalnom nivou sa primenom mnogih “uznemiravajućih” IoT tehnologija koje obećavaju višu produktivnost, zeleniju proizvodnju, nove proizvode, usluge i poslovne mode koji će odgovoriti globalnim izazovima. U isto vreme, ove tehničke promene mogu doprineti u pomicanju globalnih lanaca vrednosti tako da će povratak (re-shoring) pogona u razvijene zemlje postati privlačniji kako prednosti nižih troškova rada drugih lokacije budu opadale.

Prednosti koje se očekuju od primene IoT sistema mogu se prepoznati u sledećem:

1. Prosečne uštede troškova za industriju generalno na nivou od 18%, a skoro 10% kompanija koje su usvojile M2M komunikaciju su snizile svoje troškove za više od 25%³⁴.
2. U sledećim oblastima mogu se sagledati unapređenja nakon usvajanja IoT mera: procesi i produktivnost; usluge kupcima; brzina i agilnost u procesu donošenja odluka; konkurentska prednost; inovacije; konzistentna isporuka na svim tržištima; održivost; transparentnost/previdljivost troškova; prihodi; nastupanje na novim tržištima³⁵.
3. Izveštaj mnogih organizacija govore da do 2020. godine prednosti od upotrebe IoT mogu se proceniti na USD 2 biliona, u čemu USD 1 bilion će biti vezan za sniženje troškova (na pr. povećanje energetske efikasnosti upotrebom pametnog merenja), a drugi bilion dolara ušteda bi bio ostvaren po osnovu unapređenja usluga zahvaljujući monitoringu na daljinu³⁶.
4. Samo za automobilsku industriju globalne godišnje uštede mogu dostići i do USD 5.6 biliona po osnovu automobila koji koriste naprednu tehnologiju povezivanja kao što je tehnologija polu-autonomnih i autonomnih automobila³⁷.

³⁴ Vodafone (2015) “The 2015 Vodafone M2M Barometer report”, <http://m2mmktg.vodafone.com/barometer2015>

³⁵ Isto.

³⁶ GSMA (2014) “Understanding the Internet of Things (IoT)”, *GSMA Association*, July 2014, http://www.gsma.com/connectedliving/wp-content/uploads/2014/08/cl_iot_wp_07_14.pdf

³⁷ Morgan Stanley (2015), “Autonomous Cars: The Future Is Now”, *Morgan Stanley website*, January 2015, <http://www.morganstanley.com/articles/autonomous-cars-the-future-is-now/>

Nasuprot prednosti, nalaze se izazovi primene IoT³⁸: digitalna sigurnost i rizici vezani za privatnost, obimne kolekcije podataka, zaključak i gubitak kontrole, transparentnost i namena za koju se prikupljaju podaci, porast individualne svesti i promovisanje racionalne upotrebe podataka od strane kompanija, odgovornost u upravljanju rizicima, interoperabilnost tehnologija i politika, investicije, poslovi i sposobnosti za njihovo obavljanje.

7. BIG DATA ANALITIKA

Ulaskom u fazu Interneta svega (*Internet of everything*) ljudi, procesi, podaci i stvari na globalnom nivou postaju sve povezaniji i više međusobno uslovljeni. Sa jedne strane, podaci su uvek imali stratešku vrednost, ali sa druge strane, ono što je novo i drugačije je količina podataka koja je danas raspoloživa u svetu i tehnološki potencijali koju omogućavaju njihovo čuvanje, obradu i selektovanje u cilju donošenja dobrih i tačnih poslovnih odluka. U tom kontekstu, podacima pokrenute inovacije obuhvataju potencijale koje ovako velika količina podataka poznata kao „*Big data problem*“ (BD-problem velikih podataka) donosi u smislu kreiranja novih vrednosti, otvaranja novih tržišta, redefinisanja procesa i poslova.

McKinsey Global Institute „*Big data*“ tumači kao „podatke čija veličina prevazilazi mogućnost tipičnih softverskih alata za obradu baza podataka koji bi mogli da ih zadrže, sačuvaju, njima da upravljaju ili da ih analiziraju“³⁹. Većina teoretičara, smatra da bi ukazivanje samo na obim bilo preusko sagledavanje problema i sklona je prihvatanju tzv. 3V definicije „*Big data*“ koja ukazuje na tri dimenzije koje karakterišu savremene podatke u svetu: obim (*volume*), različitost (*variety*) i brzina obrade (*velocity*).

Procene govore da je samo u 2012. godini kreirano 2.5 zetta-bajta⁴⁰ podataka, a da će se njihovo generisanje nastaviti i u budućnosti sličnom dinamikom. Proizvodnja podataka je 2010. godine bila 44 puta veća od one ostvarene 2009. godine. McKinsey nedavno procenjuje da će količina

³⁸ OECD (2016) *The Internet of things, seizing the benefits and addressing the challenges*, 2016 Ministerial Meeting on Digital Economy, background report, OECD digital economy papers no 252.

³⁹ McKinsey Global Institute (2011), „*Big data: The next frontier for innovation, competition and productivity*“, McKinsey & Company, June.

⁴⁰ Jedan zetta-bajt je približno jednak 1000 exa-bajta ili milijardi tera- bajta.

podataka koji se prikupljaju globalno da poraste sa oko 2.700 exabajta u 2012. godini na 40.000 exabajta do 2020. godine⁴¹.

Većina teoretičara prihvata stav da „*Big data*“ koncept predstavlja osnovu kreiranja nove vrednosti na sledeća četiri načina⁴²: 1) BD kreira viši nivo transparentnosti tako što više kvalitetnijih podataka čini dostupnim u kraćem vremenu; 2) BD pomaže organizacijama da izvrše visoko specijalizovanu segmentaciju tržišta i za svaki segment posebno prilagode proizvode i usluge ukusima kupaca tog segmenta; 4) BD pomaže unapređivanju procesa donošenja odluka omogućavajući bolje analitičke alate; 5) BD podžava inovacije u formi kreiranja novih proizvoda i usluga na osnovu prikupljenih podataka.

Da BD može kreirati značajnu vrednost za celu nacionalnu ekonomiju potvrđuje istraživanje McKinsey Global instituta koje pokazuje da kompanije koje koriste BD ostvaruju viši nivo produktivnosti i profita za 5-6% u odnosu na svoje konkurente. Efekti BD podjednako su prisutni i u javnom i u privatnom sektoru⁴³.

Napredak u IT okruženju (raspoloživost širokopojsnih konekcija, „*Big data*“ alati, računarstvo u oblaku) danas omogućava bolju upotrebu podataka kako bi se generisali novi proizvodi i usluge, podigao nivo produktivnosti svih sektora ekonomije upotrebom napredne poslovne inteligencije, ili bolje savladali društveni izazovi. U javnom sektoru nove BD tehnologije treba da donesu sniženje troškova, veću efikasnost i bolje i personalizovane usluge za sve građane. Inteligentna upotreba podataka omogućava takođe keriranje novih proizvoda, optimizaciju procesa proizvodnje ili isporuke, unapređenje delovanja tržišta, novu organizaciju kompanija i nove menadžerske pristupe, kao i efikasniji proces istraživanja i razvoja⁴⁴.

Upotreba podataka i analitičkih tehnologija i alata nosi i određene izazove i rizike sa kojima se nacionalne ekonomije i preduzeća moraju suočiti da bi ostvarili maksimalno pozitivne efekte od primene „*Big data*“ tehnologija i ograničile one negativne. Na strani ponude podataka, nalaze se izazovi kao što su: investiranje u mobilne širokopojsne konekcije i

⁴¹ ATKearney (2013) *Big Data and Creative Destruction of Today's Business Models*.

⁴² Beardsley, S. et al. (2014) "Building Trust: The Role of Regulation in Unlocking the Value of Big Data", WEF, *The Global Information Technology Report 2014*.

⁴³ Manyika, J., et al. (2011) "Big Data: The Next Frontier for Innovation, Competition and Productivity." *McKinsey Global Institute Report*.

⁴⁴ Vidas-Bubanja, M., (2015) "Digitalna ekonomija kao nova razvojna šansa Srbije", poglavlje u monografiji *Svet i Srbija izazovi razvoja i integracija*, (urednik dr Grk.S), Institut društvenih nauka, Beograd, str. 89-116.

ograničavanje barijera slobodnog protoka informacija, regulisanje pristupa računarstvu u oblaku i analitičkim tehnikama obrade podataka.

Na strani tražnje, postaju važna znanja i sposobnosti vezane za upravljanje i analizu podacima, gde se javljaju nove profesije i otvaraju nova radna mesta, aktuelizuje se pitanje organizacionih promena u skladu sa raspoloživom količinom podataka, a za preduzetnike nove poslovne mogućnosti se otvaraju u oblastima ponude na podacima zasnovanih proizvoda i usluga. Gubitak autonomije i pitanje slobode i privatnosti svakako ostaju najveći socijalni izazovi savremenog razvojnog konteksta koji utiču na ključne vrednosti demokratskih tržišnih ekonomija i kvalitet života svih građana.

8. KONCEPT INDUSTRIJA 4.0

Primena novog talasa uznemirujućih digitalnih tehnologija ima potencijala da potpuno promeni industrijsku sliku savremenog sveta što je definisano kroz koncept industrija 4.0. EU u konceptu industrija 4.0 vide svoju šansu da povрати i unapredi svoju konkurentsku poziciju u odnosu na svoje globalne konkurente kao što su SAD, Japan i brzo rastuće zemlje BRIKA-a. To potvrđuje i postavljeni cilj Komisije da se učešće industrijske proizvodnje u GDP-u EU do 2030. godine poveća na 20%^{45 46}.

Inicijativa je nastala na sajmu u Hanoveru 2011. godine, gde je pokrenuta platforma Industrie 4.0 kao rezultat nove nemačke vizije napredne industrijske proizvodnje u čijem fokusu je primena savremenih tehnologija za automatizaciju proizvodnje, obradu i razmenu podataka. Već 2012. godine posebni industrijsko-naučni konzorcijum osmislio je strategiju uvođenja, sa preporukama nemačkoj vladi koja je koncept Industrie 4.0 ugradila u svoju High-tech strategiju 2020. Svetski ekonomski forum (WEF) na zasedanju u Davosu 2016. godine je ovaj problematici poklonio punu pažnju i navedene promene definisao kao četvrtu industrijsku revoluciju.

Potreba za kreiranjem jedne ovakve platforme savremene industrije rezultat je činjenice da je u poslednje dve dekade slika industrijske proizvodnje u svetu značajno promenjena. U ranim 90-tim godinama ostvarena vrednost u svetskoj industrijskoj proizvodnji bila je na nivou

⁴⁵ Ronald Berger Think Act (2014) *Industru 4.0 The new industrial revolution*, How Europe will succeed, March.

⁴⁶ Da bi ostvarile ovaj cilj evropske kompanije treba godišnje da ulažu 90 milijardi evra u industriju, odnosno to znači da bi evropska privreda kreirala 500 milijardi evra novostvorene vrednosti i otvorila 6 miliona novih radnih mesta (pod pretpostavkom da se zadrži sadašnja stopa GDP rasta i inflacije). (Ronald Berger, 2014, str 15).

3.451 milijardi evra, a 60% te vrednosti ostvarivano je u šest vodećih razvijenih zemalja, kao što su SAD, Japan, Nemačka, Italija, Velika Britanija i Francuska. U to vreme brzo rastuće ZUR su ostvarivale 21% svetske vrednosti industrijske proizvodnje⁴⁷.

Između 1900. i 2011. godine novostvorena vrednost industrijske proizvodnje ostvarila je značajan rast i povećana je na nivo od 6.577 milijardi eura. Međutim, učešće u toj proizvodnji pojedinih zemalja i regiona značajno je promenjeno. U tom periodu, tradicionalne industrijske sile beleže rast proizvodnje u ovom sektoru za svega 17%, dok brzo-rastuće novoindustrijalizovane zemlje ostvaruju rast od 179%, tako da se danas 40% novostvorene vrednosti u industriji ostvaruje u dinamičnim ZUR. Ovo je imalo direktnog efekta i na stanje zaposlenosti u industriji, pa podaci govore o rastu industrijske zaposlenosti u Kini za 39% i Brazilu za 23%, a padu broja radnih mesta u industriji Nemačke za 8%, Francuske za 20% i V. Britanije za 29%⁴⁸.

Vizija nove industrijske Evrope transformisane kroz koncept industrija 4.0 polazi od stava da i pored procesa deindustrijalizacije u poslednjoj dekadi i konkurencije dinamičnih ZUR, Evropa još uvek ima značajnu industrijsku bazu. Danas industrijski sektor ostvaruje 15% novokreirane vrednosti u privredi Evrope (u poređenju sa SAD gde učešće industrije iznosi 12%), generiše 80% evropskih inovacija i čini 74% izvoza Unije. Prema stavu Unije, industrija predstavlja ključnog pokretača istraživanja, inoviranja, produktivnosti, kreiranja poslova i izvoza u privredi Evrope, i uz dodatni efekat na sektor usluga⁴⁹ može se tretirati kao socijalni i ekonomski pokretač evropske budućnosti. Zato za Evropu postaje od kritične važnosti da kroz koncept industrija 4.0 ostvari visoko kvalitetne usluge i inovativni, kreativni proizvodni sektor.

U konceptu industrija 4.0 možemo identifikovati 3 glavna igrača: snabdevači tehnologijom za industriju 4.0, provajderi infrastrukture i industrijski korisnici⁵⁰. Snabdevači tehnologijom (kao što su Siemens, Kuka, Dassault) obezbeđuju ključne proizvodne tehnologije tipa

⁴⁷ Ronald Berger Think Act (2014) *Industru 4.0 The new industrial revolution*, How Europe will succeed, March.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Industrija i sektor usluga predstavljaju „dve strane istog novca“. Iako neki autori zagovaraju da usluge mogu zameniti efekte industrijskog sektora, ove dve delatnosti su visoko međusobno uslovljene i povezane. Proizvodnja kreira vrednost u servisnom sektoru (usluge vezane za proizvode i njihov servis i održavanje, poslovne usluge kao što je računovodstvo, ugostiteljstvo i sl.), tako da je 40% poslova u evropskom industrijskom sektoru servisno orijentisano. Sa druge strane, usluge čine četvrtinu svih inputa u industriji Unije. Takođe, nove usluge kao što je cloud ekonomija menjaju industrijsku proizvodnju i dodaju novu vrednost sektoru (Ronald Berger, 2014).

⁵⁰ Isto.

kolaborativnih robota ili sistema za održavanje na daljinu (telemaintenance systems). Provajderi infrastrukture kao što su telekomi, SAP-ovi obezbeđuju infrastrukturnu osnovu i servisnu podršku: na primer cloud računarstvo, big data pohranjivanje i obrada podataka i sl. Industrijski korisnici su tradicionalne globalne industrijske kompanije (VW, BASF) koje koriste tehnologije kao što su brz proces izrade prototipa ili energetske-pametne zgrade kako bi optimizovali svoje proizvodne procese.

Koncept industrija 4.0 donosi nove funkcionalnosti koje menjaju sliku industrijske proizvodnje u smislu proizvoda, procesa, i poslovnog modela⁵¹. Proizvod postaje personalizovan, lokalno proizveden, realizovan kroz masovnu kastamizaciju. U pogledu proizvodnih procesa zastupljena je mrežna proizvodnja koju podržava naglašena dinamika proizvodnih klastera. Ključni uslovi za realizaciju koncepta industrija 4.0 su upravo outsorsovane visoko-kvalitetne usluge i sigurna digitalna infrastruktura. Dolazi do daljeg povezivanja između IT kompanija, telekom operatera i tradicionalnih industrijskih proizvođača. Tradicionalne granice u industriji se brišu, a jedna od vodećih prilika je tzv. fenomen „industrijske demokratije“ koji znači da se brišu granice između fizičkog i informacionog sveta što snižava barijere ulaska u posao malim i specijalizovanim firmama. Pomeru se distribucija moći između multinacionalnih kompanija, SME ili vrlo fokusiranih tržišnih igrača.

Industrija 4.0 bazira na novom radikalno promenjenom konceptu proizvodnih preduzeća: fabrika 4.0. U fabrici 4.0 podaci se skupljaju od snabdevača, kupaca i iz same kompanije. Ti podaci se vrednuju i obrađuju pre nego što se vezuju i realizuju kroz sam proces proizvodnje. Proizvodnja se ostvaruje upotrebom novih tehnologija kao što su senzori, 3D štampa i nova generacija robota. Rezultat ovih promena i ovako uspostavljenih procesa je proizvodnja dobro usklađena i sinhronizovana, prilagođena ili različito uspostavljena (definisana) u realnom vremenu⁵².

Suština “Industrije 4.0” je u novom pristupu – umrežavanje pametnih digitalnih uređaja s proizvodima, mašinama, alatima, robotima i ljudima... Roboti i ljudi postaju ravnopravni partneri, s tim što roboti sada u umreženoj fabrici imaju veći stepen veštačke inteligencije i mogu da komuniciraju preko pametnih uređaja sa mašinama i radnicima. Sve je povezano sa svim, mašine komuniciraju s poluproizvodima, a pojedini

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

delovi mašina međusobno. Robotima su ugrađeni senzori osećaja, svaki zglob opremljen je sensorima i robot reaguje na najmanji signal. Pomoću tog prepoznavanja omogućena je saradnja radnika i robota koji su do sada u proizvodnim halama bili odvojeni ogradama. Roboti i ljudi postaju kolege. A roboti se, dok čekaju materijale za obradu, mogu isključiti, što donosi uštedu najmanje 15 odsto energije⁵³. Pametne fabrike su prilagodljive i efikasne i one integrišu klijente i poslovne partnere u jedinstveni proces da bi se povećala produktivnost i efikasnost i time obezbedila konkurentnost na globalnom tržištu. Takođe, pametne fabrike su vrlo fleksibilne u pogledu proizvodnog programa i podrške proizvodnji malih serija, a vrlo elastične i kada su u pitanju poremećaji u kontinuiranoj masovnoj proizvodnji. Njihove bitne karakteristike su: samodijagnosticiranje, samo-optimiziranje, samo-konfiguracija.

Prema prognozama, koncept nove pametne fabrike promeniće iz osnove industrijsku proizvodnju, a očekuje se i mogućnost da se proizvodni pogoni sada vrata (*reshoring*) iz zemalja sa niskim nadnicama u okruženje razvijenih zemalja i visoke potrošnje. Ovo nužno ne mora da znači da će proizvod koji se sada pravi u Kini biti pravljen od strane evropskog radnika. To samo znači da će biti pravljen uz pomoć evropskog robota ili mašine, koju je programirao evropski inženjer. Šanse za nova radna mesta sada se otvaraju za radnike u inženjerskim centrima, IT centrima, virtuelnim laboratorijama, big data centrima ili u kontrolnim kulama fabričke mreže, koji nisu u okviru same fabrike (lokacijski)⁵⁴.

Koncept industrija 4.0 od radne snage zahteva različite društvena i tehnička znanja, a dominantne tehnologije postaju IT, elektronika, robotika, biotehnologija i nanotehnologija. Dolazi do pomeranja sa „proizvodnog razmišljanja“ na „kreativno razmišljanje“. Korporativna kultura se bazira na kontinuiranoj obuci i razvoju radne snage na radnom mestu i LLL učenju, što postaje ključna konkurentna prednost za radnu snagu. Da bi radnik mogao da odgovori na poslovne zahteve u novom mrežnom okruženju mora posedovati sposobnosti za saradnjom i kros-kulturna znanja. Tehnička specijalnost radnika više postaje interdisciplinarna nego usko specijalizovana.

⁵³ Brkić, M., (2016) „Industry 4.0“ ili reindustrijalizacija Evrope“, preuzeto sa: <http://www.novimagazin.rs/ekonomija/industry-40-ili-reindustrijalizacija-evrope>

⁵⁴ Ronald Berger Think Act (2014) *Industru 4.0 The new industrial revolution*, How Europe will succeed, March.

9. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA ILI ŠTA SVE TO ZNAČI ZA SRBIJU

Savremeni poslovni ambijent je promenjen, a novi razvojni koncepti kao što je industrija 4.0 profilisaće globalnu privredu na novi i drugačiji način. Potencijali novog talasa uznemirujućih digitalnih tehnologija će iz temelja redefinisati način industrijske proizvodnje u svetu i pokušaće ponovno da preslože stanje na rang-lestvici industrijskih proizvođača. Malo koji stručnjak osporava činjenicu da će u razvoju i primeni "Industrije 4.0" biti dobitnika i gubitnika i da se svi zajedno moramo suočiti sa brojnim rizicima dinamičnog tehnološkog rasta kao što je onaj na koji ukazuje jedna anketa WEF-a koja je utvrdila da bi primenom digitalizacije u industriji modernih zemalja do 2020. godine moglo biti ukinuto – pet miliona radnih mesta⁵⁵. Svet zato čeka veliki izazov – zaštita poslovanja i radnih mesta uz mudro korišćenje prednosti koje donose veštačka inteligencija i robotika u pravcu ublažavanje ekonomskih stagnacija i globalnih neravnoteža.

Isto tako, zemlje koje se ne uključe na vreme imaće problema sa ekonomskim dinamizmom, zaposlenošću i realizacijom viših nivoa GDP-a. Tehnologija će se, kao i obično, razvijati u skladu s potrebama, ali su sve indikacije da bi najavljeni razvojni scenarijo u novom digitalnom ambijentu mogao da izazove i dodatne socijalne i političke probleme, jer bi smer vraćanja industrije prema glavnim potrošačkim kontinentima (Severna Amerika i Evropa) mogao izazvati dublje posledice.

Da bi Evropa uspešno realizovala koncept industrija 4.0 potrebno je da kreatori politike, političari, javni i privatni eksperti, akademija, industrijske asocijacije, dakle sve zainteresovane strane, zajednički deluju usmereni ka istom cilju. Uspostavljanje industrijskog ekosistema 4.0 više ne podržava top-down saradnju, već zahteva botom-up pristup jer je kompleksnost sada velika, a tržište vrlo promenljivo. Potreban je zajednički otvoreni pristup, promovisanje preduzetništva, spremnost za preuzimanje rizika, inovativnost i poslovna agilnost.

Za Srbiju kao malu zemlju na početku digitalizacije privrede ovako radikalne promene u poslovnom ambijentu predstavljaju posebno veliki izazov i nose brojne neizvesnosti. Srbija još nije svesna brzine ove industrijske revolucije, nužnosti promena koje ona zahteva i posledica

⁵⁵ Brkić, M., (2016) „Industry 4.0“ ili reindustrijalizacija Evrope“, preuzeto sa: <http://www.novimagazin.rs/ekonomija/industry-40-ili-reindustrijalizacija-evrope>

koje ona donosi. Ko ovog puta zakasni, osuđen je na duboku industrijsku provinciju nevidljivu na radarima globalnih privrednih kretanja. Indikacije su da će vrlo brzo na tržištu prestati tražnja za proizvodima stvorenim zastarelim tehnologijama zbog nedovoljnog kvaliteta, a takve proizvodnje moraće da se ugase zbog visokih troškova ili neefikasnosti.

Podizanje svesti o novoj digitalnoj ekonomiji na domaćim prostorima je potrebno realizovati na svim nivoima, od nivoa donosioca odluka – političara (koji će pokrenuti proces reformi), do nivoa lokalne zajednice i posebno preduzeća (kako bi im se pružila podrška u prepoznavanju novih mogućnosti).

Pristup i infrastruktura su ključan preduslov digitalizacije srpske privrede i razvoja digitalnih preduzeća koja primenjuju e-poslovanje. Efikasna reforma domaćeg telekomunikacionog sektora mora uključiti tri ključna elementa: učešće privatnog – sektora, otvaranje tržišne utakmice i aktivno delovanje nezavisnog regulatornog tela. Digitalno podržano poslovanje se ne može razviti u dovoljnoj meri dok kritična masa korisnika nije u poziciji da menja način na koji posluje i način funkcionisanja javne administracije.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku u Srbiji u 2017. godini 100,0% preduzeća koristi računar u svom poslovanju, a 99,7% preduzeća ima internet priključak. Kada je u pitanju posedovanje veb sajta procenat pada, tako da 80,4% preduzeća poseduje veb-sajt pri čemu su razlike evidentne u smislu regiona gde se preduzeće nalazi ili njegove veličine (Tabela 3). Velika preduzeća i urbane sredine odlikuje viši procenat privrednih subjekata koji su veb aktivni⁵⁶.

Zaostatak Srbije za Evropom postaje evidentan kada se analiziraju indikatori implementacije digitalnih konekcija za realizaciju e-trgovinskih transakcija ili korišćenje servisa e-uprave. Tokom 2017. godine 41,4% preduzeća naručivalo proizvode/usluge online, a svega 23,8% preduzeća je primalo porudžbine putem Interneta (Tabela 3)⁵⁷. Da domaća preduzeća nastoje da obezbede brze konekcije dobre propusne moći potvrđuje i podatak da u 2016. godini 99,1% preduzeća ima širokopoljasnu (*broadband*) internet konekciju, što je osnova koja omogućava i da 98,6% preduzeća koristi elektronske servise javne uprave. Domaća preduzeća tek počinju da koriste prednosti servisa koncepta WEB 2.0, tako da 39,2%

⁵⁶ RZS (2017), Upotreba infomaciono komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, Beograd.

⁵⁷ Isto.

preduzeća koristi neku od društvenih mreža za potrebe svog poslovanja. Zaostajanje postoji i kada je u pitanju menadžment u lancu snabdevanja jer nizak procenat preduzeća u Srbiji koristi ERP i CRM softvere (11,8% i 22% respektivno). Usluge klaud (*cloud*) servisa putem Interneta plaća u 2017. godini samo 9,3% preduzeća što čini povećanje od 0,1% u odnosu na 2015. godinu. U analiziranim parametrima primene IKT za realizaciju poslovnih transakcija srpski privredni sektor uglavnom zaostaje za prosecima implementacije na nivou Unije⁵⁸.

Tabela 3. Primena IKT u preduzećima Srbije, poslednji raspoloživ podatak

S R B I J A	
% Preduzeća sa Internet konekcijom	
2017.	99,7
% Preduzeća sa web sajtom	
2017.	80,4
% Preduzeća koja koriste internet za interakciju sa državnim organima	
2016.	98,6
% Preduzeća koja primaju porudžbine online (najmanje 1%)	
2016.	23,8
% Preduzeća koja kupuju online (najmanje 1%)	
2016.	41,4
% Preduzeća koja koriste ERP	
2014.	16,2
% Preduzeća koja koriste CRM	
2014.	14,9
% Preduzeća koja koriste cloud servise	
2017.	9,3

Izvor: RZS (2017) *Upotreba infomaciono komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, Beograd.*

Da bi i domaća preduzeća implementacijom digitalnih tehnologija ostvarila veću orijentaciju ka inovacijama poslovnih procesa, a time i viši nivo kvaliteta proizvoda i usluga neophodna je obrazovana radna snaga. Odnosno, obuka i obrazovanje su neophodni da bi potrošači i kompanije posedovali neohodna znanja i sposobnosti da koriste novu tehnologiju efikasno⁵⁹.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Vidas-Bubanja, M. i Bubanja, I., (2017) „Konkurentno poslovanje digitalnog preduzeća“, *14th International Convention on Quality USAQ 2017, Belgarde, 5-7 Jun 2017, proceedings*, str. 119-124.

U ovakvim uslovima, u nacionalnoj ekonomiji postaje prioritet pitanje unapređenja i prilagođavanja sistema obrazovanja i obuke u oblasti IKT znanja i pitanje obezbeđenja mogućnosti učenja tokom celog života (LLL). Naime, u društvu znanja koje pokreću tehnološke promene od ključnog značaja je obuka i obrazovanje radne snage koja će time biti osposobljena da te savremene tehnike i alate koristi u poslovanju. Specifične sposobnosti radne snage u jednoj kompaniji su preduslov kreiranja IKT podržanih inovacija.

Odsustvo lokalnih znanja i sposobnosti može ograničiti interaktivni odnos između preduzeća iz Srbije i ostatka sveta, ograničavajući na taj način domaćoj privredi adekvatno praćenje tehnološkog napredka i mogućnost dostizanja potrebnih nivoa konkurentnosti. Nacionalne inovativne sposobnosti podržane IKT-om domaćih preduzeća u velikoj meri opredeljuju našu mogućnost saradnje i uključivanja u svetske globalne mreže vrednosti i e-poslovanja. Da u tom smislu, preduzeća u Srbiji moraju mnogo toga promeniti potvrđuje i podatak po kome u 2013. godini srpska preduzeća investiraju samo 0,5-0,7% u IT od ukupnih prihoda, a broj IT uposlenika u odnosu na ukupan broj zaposlenih u proseku je vrlo skroman i iznosi svega 1,8%⁶⁰.

Vlada Srbije usvojila je 30. juna 2011. Predlog strategije i politike razvoja industrije Republike Srbije za period od 2011. do 2020, u kojoj se zalaže za revitalizaciju i obnovu, resrtukturisanje i reinženjering, modernizaciju izvoznih oblasti i razvoj konkurentnosti srpske industrije⁶¹. Koncept nove industrijske politike je orijentisan ka izvoznog konkurentnosti industrijskih proizvoda, usmeren na proces konzistentnog sprovođenja strukturnih reformi i usklađivanja. Prema strategiji, sam proces će se odvijati u tri faze: 1) revitalizacija i obnova, 2) restrukturiranje i reinženjering, koji podrazumeva tehnološku modernizaciju izvoznih oblasti, 3) razvoj i konkurentnost, promena tehnološkog profila industrije, odnosno, promena težišta industrijske proizvodnje iz dominantno niskotehnološke oblasti ka oblasti visokih tehnologija. I ako je Strategija usaglašena sa industrijskom politikom EU i ciljevima Nove evropske strategije Evropa 2020. ona nije dovoljno jasna u pogledu primene proizvodnih tehnologija, a s obzirom na godinu njenog kreiranja u istoj nisu uvažene ni metode koje koristi Industrie 4.0, što

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Vlada RS (2011) Strategije i politike razvoja industrije Republike Srbije od 2011 do 2020. godine, Službeni glasnik RS br.55/11, Beograd.

svakako nameće potrebu njenog ažuriranja i uskladjivanja sa promenama globalnog poslovnog okruženja. U zemlji koja još nije dobro zakoračila ni u treću industrijsku revoluciju i gde se industrijskoj proizvodnji ni do sada nije pridavao veći značaj, teško je očekivati da će takva strategija značajnije pokrenuti proizvodnju. Ipak, optimistično je očekivati da će uskoro na temelju inicijative Industrie 4.0 i kod nas biti pokrenute nove aktivnosti kako ne bi ostali na marginama svetske i evropske privrede.

LITERATURA

- [1] Beardsley, S. et al. (2014), "Building Trust: The Role of Regulation in Unlocking the Value of Big Data", WEF, *The Global Information Technology Report 2014*.
- [2] Brkić. M., (2016), „Industry 4.0“ ili reindustrijalizacija Evrope“, preuzeto sa: <http://www.novimagazin.rs/ekonomija/industry-40-ili-reindustrijalizacija-evrope>
- [3] EC (2009), *The 2009 Report on R&D in ICT in the European Union*, Luxemburg.
- [4] GSMA (2014), "Understanding the Internet of Things (IoT)", *GSM Association*, July 2014.
- [5] Vlada RS (2011), *Strategije i politike razvoja industrije Republike Srbije od 2011 do 2020. godine*, Službeni glasnik RS br.55/11, Beograd.
- [6] Huawei, *Embarcing the Revolution: Success in the better connected world*, preuzeto sa: <http://www.huawei.com/en/special-release/Embracing-the-Revolution-Success-in-a-Better-Connected-World>
- [7] IDC (2011), *IDC's Social Business Taxonomy*, 2011, USA.
- [8] IDC (2014), *ICT TRENDS 2020, Main Trends for Information and Communication Technologies (ICT) and their Implications for e-LEADERSHIP SKILLS*, August (Prepared for the European Commission DG Enterprise & Industry).
- [9] ITU (2015), *ICT Facts and Figures, The World in 2015*, Geneva.
- [10] ITU (2017), *ICT Facts and Figures, The World in 2017*, Geneva.
- [11] ITU (2017), *Key ICT indicators for developed and developing countries and the world* (totals and penetration rates), Geneva. Available at: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>
- [12] Manyika, J., et al. (2011), "Big Data: The Next Frontier for Innovation, Competition and Productivity." *McKinsey Global Institute Report*.
- [13] McKinsey Global Institute (2013), *Disruptive technologies: Advances that will transform life, business, and the global economy*, May.
- [14] Mell, P. and Grance, T., (2011), *The NIST Definition of Cloud Computing, Recommendations of the National Institute of Standards and Technology, NIST Special Publication 800-145*, National Institute of Standards and Technology, US Department of Commerce, September.
- [15] Mutavdžić, R.(2015), Digitalno gospodarstvo, *OPEN InfoTrend*, br.198, str.52-54.

- [16] OECD (2015), Enabling the next production revolution: Issue paper, Background document prepared for the Danish Production Council conference "Shaping the Strategy for Tomorrow's Production" Paris, 26-27 March.
- [17] OECD (2016), *The Interent of things, seizing the benefits and addressing the challenges*, 2016 Ministerial Meeting on Digital Economy, background report, OECD digital economy papers no 252.
- [18] Olujić, V., (2016), "Udrani val računarstva u oblaku", *Open InfoTrend*, br.202, str. 52-56.
- [19] PWC (2015), *Making sense of a complex world: Cloud computing-the impact on revenue recognition*, May.
- [20] Ronald Berger Think Act (2014), *Industru 4.0 The new industrial revolution*, How Europe will succeed, March.
- [21] RZS (2017), *Uпотреba infomaciono komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*, Beograd.
- [22] Smokvina, R. (2015), „Sve je digitalno“, *OPEN Info Trend*, br. 199, str. 69-71.
- [23] Smokvina, R. (2016), Industrie 4.0 primjena internet stvari u industriji, *Open InfoTrend*, br. 202, str. 30-34.
- [24] Turban, E., et al (2008), *Electronic Commerce 2008 A Managerial perspective, Principles of Information Systems for Management*, Prentice Hall.
- [25] Turban, E. et. al. (2004), *Electronic Commerce-A Managerial Perspective*, Prentice Hall, New Jersey.
- [26] Vidas-Bubanja, M., (2014), *Modeli i tehnologije e-poslovanja*, Beogradska poslovna škola-visoka škola strukovnih studija, Beograd.
- [27] Vidas-Bubanja, M. i Bubanja, I., (2017), Konkurentno poslovanje digitalnog preduzeća, *14th International Convention on Quolity USAQ 2017*, Belgarde, 5-7 Jun 2017, proceedings, str. 119-124.
- [28] Vidas-Bubanja, M., (2015), "Digitalna ekonomija kao nova razvojna šansa Srbije", poglavlje u monografiji *Svet i Srbija izazovi razvoja i integracija*, (urednik dr Grk.S), Institut društvenih nauka, Beograd, str 89-116.
- [29] Vodafone (2015), "The 2015 Vodafone M2M Barometer Report", <http://m2mmktg.vodafone.com/barometer2015>
- [30] Žagar, M. i Mišura, K., (2015), Nevidljivi internet, *Open InfoTrend*, br. 198, str. 44-47.
- [31] www.pwc.com
- [32] www.idc.com/research/Predictions14/index.jsp

IZAZOVI I RAZVOJNI IZGLEDI SOLARNE INDUSTRIJE

CHALLENGES AND DEVELOPMENTAL PERSPECTIVES OF SOLAR INDUSTRY

Dr Gojko Rikalović, redovni profesor

Ekonomski fakultet, Univerziteta u Beogradu

Dr Dejan Molnar, docent

Ekonomski fakultet, Univerziteta u Beogradu

Sažetak: *Solarna industrija predstavlja granu sa perspektivnim razvojem i iz tog razloga je predmet interesovanja mnogobrojnih investitora. Pre donošenja odluke o ulaganju, neophodno je sagledati sve potencijalne koristi i rizike sa kojima se ona suočava i upoznati se sa procesima i osnovama na kojima ona počiva. Tu se pre svega misli na specifičnost materijala, proizvodnih procesa, vrstu i visinu neophodnih ulaganja, ulogu koju ona ima u zaštiti životne sredine i održivom razvoju, kao i na odnos sa državama i različitim međunarodnim organizacijama koje proističu iz toga. Navode se problemi i izazovi sa kojima će se solarne kompanije suočavati u nameri da u budućnosti obezbede vodeće pozicije u nastajućem konkurentskom okruženju.*

Predmet ovog rada jeste studiozno razmatranje izazova i razvojnih izgleda solarne industrije. U prvom delu rada se analiziraju osnovna obeležja solarne industrije. Ukazuje se na to da solarna industrija predstavlja sektor industrije koja obuhvata dva podsektora: proizvodnju opreme za dobijanje solarne energije i dobijanje solarne energije. Predmet drugog dela rada je sagledavanje ključnih pretpostavki održivosti solarne industrije. U tom smislu se ističe da su determinante budućnosti solarne industrije: okruženje, poslovni model i inovacije i upravljanje izvorima snabdevanja. Treći deo rada se bavi izgledima profitabilnosti ulaganja u solarnu industriju i u njemu se ukazuje na potencijalne prednosti i rizike koje investiranje u ovu delatnost nosi sa sobom.

Ključne reči: *solarna industrija, izazovi, izgledi, održivost, GHG, obnovljivi izvori energije, solarni paneli, investicije.*

Summary: *The solar industry represents a branch with a promising development and for this reason the field of interest of many investors. Before making an investment decision, it is necessary to look at all the potential benefits and risks that it faces and be familiar with the processes and the underlying issues on which it is based. It primarily refers to the specificity of the material, of the production processes, of the type and amount of necessary investments, of the role it plays in environmental protection and sustainable development, as well as the relationship with the countries and various international organizations arising*

from it. The problems and challenges that solar companies will face in order to provide the leading positions in the emerging competitive environment in the future are listed.

The subject of this paper is a studious consideration of the challenges and developmental aspects of the solar industry. The first part of the paper analyzes the basic features of the solar industry. It is pointed out that the solar industry is a sector that includes two subsectors: the production of equipment for obtaining solar energy and the production of solar energy. The subject of the second part of the paper is to look at the key assumptions of the sustainability of the solar industry. In this regard, it is emphasized that the determinants of the future of solar industry: environment, business model and innovation and management of supply sources. The third part deals with prospects of profitability of investment in the solar industry and it points out the potential advantages and risks that investment in this activity carries with them.

Key words: *solar industry, challenges, perspectives, sustainability, GHG, renewable energy sources, solar panels, investments.*

1. UVOD

Današnji svet se sve više karakteriše potrebom stvaranja bezbednog ambijenta za životnu sredinu i planetu u celini. Većina značajnih međunarodnih organizacija se uključuje u aktivnosti razvijanja svesti kod ljudi, privrede i država o posledicama koje njihove akcije imaju po okruženje. Preterana upotreba energetske resursa štetnih za okruženje i nepovoljne posledice njihovog korišćenja u pogledu sve većeg stepena emisije štetnih gasova i stvaranja efekta staklene bašte, dovode do potrebe da se ozbiljno razmotre raspoložive mogućnosti za smanjenje negativnih eksternalija i da se predlože mere koje će dovesti do oblikovanja „prijateljskog“ okruženja životne sredine. Dok se imaju u vidu štetni efekti korišćenja ovih resursa, razmatraju se i ekonomski aspekti ovog stanja, koji svedoče o tome da resursi koji se troše postaju sve oskudniji i da njihova eksploatacija ima granicu.

Sve više se stiče uverenje da se resursi koje danas koristimo za dobijanje energije sve brže približavaju svojim limitima, te se postavlja pitanje održivosti razvoja pošto ovi resursi i energija koja se dobija iz njih predstavljaju neophodne pretpostavke funkcionisanja svih industrijskih sektora. Stoga, od njihove raspoloživosti zavisi opstanak današnjeg sveta, u kome mi živimo. Zbog retkosti, ograničenosti i oskudnosti ovih resursa, može se očekivati i sve dinamičniji rast njihovih cena koji se može preneti i na ostale proizvode, te je od velike važnosti blagovremeni prelazak na obnovljive izvore energije, kako za stanovništvo, tako i za privredu. (videti Tabelu 1).

Tabela 1. Neobnovljivi u poređenju sa obnovljivim izvorima energije

Vrsta postrojenja	Kapitalni troškovi po 1kW (troškovi materijala – čelik, beton, silikon)	Efektive veličine (efikasnost)	Troškovi goriva	Troškovi održavanja i operativni troškovi MWh	Životni vek
Solarna fotovoltazna postrojenja (kristalna)	5.529,26€	18%	-	7,32€	25
Solarna fotovoltazna postrojenja (tanki film)	4.114,85€	18%	-	9,14€	25
Gorivne ćelije	2.971,84€	90%	41,15€	29,26€	20
Solarna i termalna	3.567,64€	25%	-	7,32€	20
Prirodni gas	914,41€	85%	39,32€	5,49€	40
Ugalj	2.514,63€	85%	27,43€	9,14€	45
Nuklearna postrojenja	5.486,47€	92%	6,4€	15,54€	40
Vetroparkovi	2.286,03€	35%	-	9,14€	25
Geotermalna postrojenja	3.200,44€	95%	-	22,86€	20

Izvor: Sims R. et al., (2003), *Carbon emission and mitigation cost comparisons between fossil fuel, nuclear and renewable energy resources for electricity generation*, Centre of energy research, Massey University, New Zeland, str. 1322.

Sve je više investitora koji ulažu novac u elektrane za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora. Ranije se najviše ulagalo u hidroelektrane, pre svega velike hidroelektrane, a danas su najpopularnije solarne i vetroelektrane. Sunce je izvor energije sa najviše potencijala, a energija sunčevih zraka može biti iskorišćena uz pomoć solarnih panela za proizvodnju električne energije.

Ovakav scenario dovodi do naglog povećanja tražnje za solarnom energijom i komponentama za njeno dobijanje, što može biti značajan potencijal za ulagače. Kao rezultat politika usmerenih na podsticanje i promovisanje izvora energije koji su „prijateljski“ prema životnoj sredini i čiji izvori su neograničeni, došlo je do naglog razvijanja i rasta atraktivnosti solarne industrije. Njena ekspanzija dužuje se brojnim

podsticajima koji dolaze od različitih uticajnih organizacija koje garantuju uspeh poslovanja u ovoj oblasti.

Pošto se radi o razvoju relativno nove industrije, koncept njenog funkcionisanja je još uvek nedovoljno izučen. U našoj zemlji je u tom pogledu još veća nepoznanica, pošto je razvoj solarne industrije tek u povoju. Naša zemlja nudi različite podsticaje u skladu sa propisima koje propisuju međunarodne organizacije i iz više razloga predstavlja zemlju koja je atraktivna za ulaganja u ovu oblast. Međutim, da bi jedan investitor doneo odluku o ulasku u ovu industriju kao i o započinjanju poslovne aktivnosti u Srbiji, potrebno je da prethodno razmotri veliki broj pitanja kako bi ocenio svoju sposobnost da projekat realizuje do kraja.

Poznato je da više od 1,2 milijarde ljudi nema pristup električnoj energiji, dok još milijarda ima samo ograničen pristup, a oko tri milijarde ljudi koristi fosilna goriva (ugalj i drva) za grejanje i kuvanje¹. Tražnja za energijom je u stalnom porastu, te imajući u vidu gotovo opštu podršku proizvodnji energije iz obnovljivih izvora, sve je dinamičniji razvoj solarne industrije.

Mada solarna industrija beleži brz rast, ona još uvek nailazi na značajne prepreke na putu da postane primarni proizvođač energije. Ovaj energetski industrijski sektor uživa veliku podršku javnih politika brojnih zemalja zbog toga što ne produkuje gasove koji doprinose stvaranju efekta staklene bašte (GHG) ili zagađenju vazduha tokom procesa proizvodnje. Međutim, solarna industrija nailazi na značajnu konkurenciju drugih oblika proizvodnje energije iz obnovljivih izvora i stoga se očekuje da će u budućnosti (ali već i sada) morati da se bavi rešavanjem značajnih pitanja kako bi sačuvala državnu podršku i velike povlastice koje idu uz nju. Tu je, pre svega, reč o rešavanju pitanja vezanih za eksterne efekte povezane sa proizvodnjom energije kao i sveukupnim uticajem na društvenu i ekološku zajednicu preko izbora izvora materijala.

Upravljanje u oblasti rešavanja ovih pitanja održivosti u bitnoj meri može uslovljavati buduće tokove profita, te visinu obaveza, uslove kreditiranja i troškove kapitala solarnih kompanija. Radi obezbeđivanja vodeće pozicije u nastajućem konkurentskom okruženju, solarne kompanije će se suočavati sa sledećim problemima i izazovima:

- potrošnjom energije u procesu proizvodnje,

¹ Global Tracking Framework, vol.3 (2013), World Bank and the International Energy Agency, str. 37.

- povećanjem efikasnosti potrošnje vode u proizvodnji solarnih panela,
- upravljanjem otpadnim (i/ili štetnim) materijama i njihovim bezbednim odlaganjem,
- saradnjom sa društvenom zajednicom i regulativnim telima,
- rešavanjem problema odlaganja solarnih panela nakon isteka njihovog veka trajanja,
- upravljanjem izvorima snadbevanja i vrstama materijala radi izbegavanja nepovoljnih posledica upotrebe „konfliktnih“ i materijala koji imaju negativan imidž².

Valja primetiti da svako od ovih pitanja podrazumeva uklanjanje uzroka, kao i definisanje odgovarajućih preduslova za stvaranje željene slike solarne industrije u skorijoj budućnosti.

2. OSNOVNA OBELEŽJA SOLARNE INDUSTRIJE

Solarna industrija predstavlja sektor industrije koja obuhvata dva podsektora: proizvodnju opreme za dobijanje solarne energije (solarne PV ćelije, polisilikonske sirovine, solarna oprema, termalna električna energija, solarni invertori i dr.) i dobijanje solarne energije (razvoj, izgradnja i upravljanje solarnim projektima i dr.). Dok se neke kompanije bave čisto proizvodnjom opreme za proizvodnju, druge su vertikalno integrisane i njihova delatnost obuhvata i proizvodnju same energije koja se dobija putem sunčevog zračenja. Osim toga, pojedine kompanije pružaju usluge iz oblasti finansiranja i održavanja projekata.

U industriji su prisutne dve vodeće tehnologije dobijanja solarne energije u pogledu vrste korišćene opreme i načina transformacije sunčeve energije u električnu:

1. Solarna PV (*photovoltaic*) tehnologija – zasniva se na upotrebi solarnih ćelija koje se smeštaju na lokaciji gde mogu da apsorbuju veliku količinu sunčevih zraka, transformišući solarnu energiju u električnu.
2. CSP (*concentrated solar thermal*) tehnologija – pomoću ogledala, sunčevi zraci se usmeravaju na vodu i na taj način se stvara para koja pokreće turbine i generiše energiju.

² Solar energy research brief (2015), SASB

U svetu dominira PV tehnologija, a očekuje se da se situacija neće značajnije promeniti u korist CSP tehnologije zbog toga što cena silicijuma (glavne komponente PV ćelija) beleži konstantan pad (u prvom kvartalu 2008. godine, cena je bila 459\$/kg, da bi se do trećeg kvartala 2015. godine spustila na čak 15,9\$/kg³).

Proizvodnja solarnih panela se pojavljuje na tri glavna tržišta: na stambenom, na komercijalnom i industrijskom, te na tržištu *utility-scale* projekata (projekti snage obično preko 10 MW).

Prisustvo na stambenom tržištu podrazumeva da su solarni paneli dostupni i običnom stanovništvu kao fizičkim licima i odnosi se na instaliranje solarnih panela na krovove objekata u privatnom vlasništvu (kuća, zgrada i sl.). Komercijalno i industrijsko tržište solarnih panela su veoma slični stambenom, osim što je reč o pokrivanju većih površina i namenjeni su obezbeđivanju električne energije za veći, komercijalni prostor ili fabriku. Na primer, Walmart (jedan od najvećih trgovinskih lanaca u svetu) je kompanija koja koristi ovaj način snabdevanja električnom energijom i koja je u 2015. godini imala instalirane solarne ćelije od 142 MW snage u svojim prodavnicama⁴. *Utility-scale* projekti su namenjeni obezbeđivanju energije za veliki broj potrošača putem mrežnog snabdevanja. Najveće mreže ovakve vrste energetskog snabdevanja se nalaze u Kini, Nemačkoj, SAD-u, Italiji i Španiji.

Solarni paneli se sastoje od većeg broja ćelija, gde se kao tipovi PV ćelija javljaju sledeće vrste:

- solarne ćelije zasnovane na silikonu – monokristalne i polikristalne i
- bakar-indijum-galijum-selenid (CIGS) ćelije i kadmijum telurove ćelije (CdTe) (tzv. „thin film“ ćelije).

Monokristalne ćelije su okruglog ili kvadratnog oblika, debljine oko 0,3 mm i njihova efikasnost (procenat sunčeve energije koji se konvertuje u električnu) se kreće od 16-20%. Polikristalne ćelije su ćelije kvadratnog oblika, debljine 0,25-0,4 mm sa procentom efikasnosti od 19-20%. Sa druge strane, CIGS ćelije imaju visoku fleksibilnost u proizvodnji i mogu biti bilo kog oblika, i zbog činjenice da su znatno jeftinije sa debljinom od 0,001 mm, njihov procenat efikasnosti je znatno niži i kreće se od 5-8%.

³ Isto.

⁴ "Top Companies Using Solar Energy In America", Southern Current, 2015, <http://southerncurrentllc.com/top-companies-using-solar-energy-in-america/>

Sličan slučaj je i sa kadmijum-telurovim ćelijama (CdTe ćelije) debljine 0,0008 mm i efikasnošću od 6-9%.

Istraživači New South West Univerziteta u Australiji su 2014. godine uspeli da dostignu koeficijent konverzije od 40% kao najveću dosadašnju zabeleženu vrednost konverzije⁵. Iako je ovo bio rezultat novog načina preusmeravanja sunčevih zraka na panele, a ne novog tipa panela, ipak ukazuje na mogućnosti koje postoje na planu napretka u eksploataciji sunčeve energije.

Solarna industrija, globalno posmatrano, beleži značajan rast. Do 2014. godine njen prihod je dostigao 66,2 milijarde \$ i 177 GW snage (pri čemu na Evropu otpada 88,6 GW, a na Kinu 10,6 GW) instaliranih solarnih PV kapaciteta, od čega je blizu 25% instalirano tokom te godine⁶. Dok su neki solarni paneli proizvedeni u SAD-u, većinska proizvodnja je locirana u Kini, a zatim na Filipinima, u Maleziji, i u Tajvanu. Nabavna vrednost materijala za solarne ćelije čini najveći deo troškova proizvodnog sektora ove industrije, sa učešćem od 46% u ukupnim prihodima (u SAD-u)⁷. U zavisnosti od tipa PV ćelija (silikonske, CdTe ili CIGS ćelije), varira i cena materijala. S obzirom na navedeni pad cene silicijuma, poslednjih godina zabeležen je i pad učešća troškova materijala u ukupnom prihodu. Druga najveća stavka troškova su plate zaposlenih. Dok proizvodnja solarne energije ne zahteva velike izdatke za zaposlene, s obzirom na malu potrebu za održavanjem, stručnost radnika je veoma bitna kod proizvodnje solarnih ćelija, imajući u vidu da se radi o kompleksnom procesu, pa ne čudi činjenica da su plate zaposlenih u ovom sektoru i do tri puta veće od prosečnih plata radnika u drugim industrijama. Ukupan trošak instalisanja solarnog sistema pored troškova samih panela, uključuje i troškove razvoja projekta i instalacije, kao i tzv. „meke troškove“. Zbog visokih predulaganja u proizvodna postrojenja i visoko obučene radnike, barijere ulaska na tržište proizvodnje solarnih panela su veoma visoke. Zbog toga se u ovoj industriji pojavljuje trend objedinjavanja svih procesa kroz vertikalnu integraciju kompanija, usmeren na to da se jedna kompanija bavi proizvodnjom solarnih panela, instalacijom i proizvodnjom solarne energije, a sve u cilju snižavanja nabavnih cena solarnih panela. Iako sama industrija beleži rast, solarne

⁵ UNSW Australia, "UNSW researchers set world record in solar energy efficiency," UNSW Newsroom, 2014, <http://newsroom.unsw.edu.au/news/science-technology/unsw-researchers-set-world-record-solar-energy-efficiency>.

⁶ Global market outlook for PV 2015-2019 (2015), 20, Solar Power Europe – EPIA, str. 9.

⁷ Solar energy research brief (2015), SASB, str. 4.

kompanije još uvek beleže profit ispod ili na marginama. To se duguje visokim operativnim troškovima u proizvodnji solarnih panela i visokim kapitalnim ulaganjima povezanih sa njihovim instalisanjem (čime se produžava rok povraćaja investicija), ali i visokim troškovima ulaganja u istraživanje i razvoj. Efikasnija potrošnja materijala i energije predstavlja ključ za održavanje konkurentnosti solarnih kompanija.

Može se izdvojiti nekoliko faktora koji utiču na tražnju i ponudu solarne energije. U industriji proizvodnje električne energije, kao inputi od kojih se dobija energija dominiraju nafta i dizel, što znači da kada su cene nafte visoke, solarna energija dobija na atraktivnosti kao opcija proizvodnje energije. Ali ako cene nafte ostanu niske, to može da uspori šire prihvatanje primene solarne energije. Tražnja za električnom energijom, takođe, u velikoj meri određuje nivo tražnje za komponentama u proizvodnji solarne energije i tražnje solarne energije. S obzirom na očekivan rast populacije i time povećanom tražnjom energije, očekuje se da bi solarne elektrane mogle imati odgovarajuće učešće u zadovoljavanju ovako povećane tražnje.

Na američkom tržištu došlo je do ekspanzije solarne energije zahvaljujući novim načinima finansiranja, koji su pre svega prisutni na stambenom tržištu. Ti sistemi doveli su do otvaranja tržišta potrošačima koji ne spadaju u najbogatiji sloj stanovništva, koji je do tada jedini mogao da podnese visoke inicijalne troškove ulaganja. Ovi sistemi se uglavnom zasnivaju na sistemu aranžmana kupovine energije i solarnih iznajmljivanja. Kod aranžmana kupovine, određuje se unapred fiksna cena po kojoj će instaler ili distributer prodavati energiju i zadržati vlasništvo nad solarnim panelima, dok kod iznajmljivanja potrošač plaća iznajmljivanje sistema obično preko računa za komunalije.

Jedna od velikih barijera u širenju primene solarne energije kao izvora jeste isprekidanost i nejednakost sunčevog zračenja. To znači da u slučajevima raskoraka između ponude i tražnje za energijom, mora postojati rezervno rešenje za eliminisanje ili ublažavanje ovih praznina. To mogu biti generatori na gas koji su skupa opcija ili baterijski sistemi za skladištenje ili energija vetra, koji takođe nisu jeftini. Povećanje mogućnosti skladištenja i životnog veka baterijskih sistema može da odigra odlučujuću ulogu u određivanju cene solarne energije.

Kao univerzalna mera koja služi za upoređivanje finansijske održivosti instaliranja velikih projekata koji se zasnivaju na različitim izvorima energije, koristi se takozvani *Levelized cost of energy* (LCOE). Ovaj

se odnosi na ukupne troškove izgradnje i upravljanja projektom tokom očekivanog veka trajanja, po MWh. On obuhvata, dakle, sve troškove, od troškova materijala, kapitalnih troškova do poreskih olakšica. Poslednja istraživanja iz 2014. godine ukazuju na povećanje ekonomske efikasnosti solarne energije kao izvora, kada se uporedi kretanje LCOE sa ostalim izvorima energije.

S obzirom da se radi o relativno novoj industriji sa još mnogo otvorenih pitanja, tradicionalna merila vrednosti, poput zarade po akciji, nisu u punoj meri primenljiva u ovom slučaju. Umesto toga, često se kao pokazatelj vrednosti solarne kompanije uzima EBITDA (zarada pre kamata, poreza i amortizacije) na nivou projekta kompanije, uzimajući u obzir stepen zaduženosti kompanije.

Kao sektor od javnog značaja, solarna industrija podleže raznim regulacijama od strane upravljačkog vrha država koje mogu da ograniče poslovanje kompanija i koje su često usmerene na rešavanje pitanja socijalnih i ekoloških eksternalija koje ova industrija može da izazove. Solarna industrija mora da se pridržava strogih propisa vezanih za zagađivanje okoline, odlaganja opasnog otpada i sl., ali isto tako je korisnik velikog broja direktnih i indirektnih subvencija od strane države. Kao primer toga, u SAD-u, javlja se poreski kredit u iznosu od 30% vrednosti stambenog ili komercijalnog solarnog sistema, poresko oslobađanje gde se vrednost krovnog solarnog sistema izuzima iz procene vrednosti objekta za porez na imovinu i slično, sve sračunato na spuštanje cene instaliranja ovih sistema⁸.

Sa druge strane, tu su i obaveze država o otkupu energije iz obnovljivih izvora, pri čemu se u Srbiji to odnosi na obavezu države, da u slučaju sklopljenog ugovora (kada su ispunjeni svi uslovi) preuzme na sebe obavezan otkup solarne energije tokom narednih 12 godina od proizvođača po unapred definisanim podsticajnim cenama. Sve ovo proizilazi iz Strategije EU „Evropa 2020“ donete 2007. godine, prema kojoj je jedan od ciljeva da do 2020. godine energija iz obnovljivih izvora dostigne učešće od 20% u ukupnoj strukturi.

Kina je 2014. godine postavila ambiciozan cilj instalacije 14 GW solarnih PV sistema do kraja godine, od čega je ostvareno 4 GW manje. Naredne godine, Kineska nacionalna energetska administracija je

⁸ Solar energy research brief (2015), SASB

postavila cilj instalacije 15 GW solarnog sistema u 2015. godini⁹. Agresivan pristup ekspanziji se, pre svega, duguje negativnom javnom mnjenju koje je rezultat kritičkog odnosa u vezi sa zagađenjem koje prouzrokuje ubrzana kineska industrijalizacija.

Indija je 2010. godine pokrenula misiju koja se sastoji iz velikog broja podržavajućih državnih politika usmerenih na instaliranje mrežno povezanog solarnog sistema snage 20 GW do 2022. godine, pri čemu je pomenuti cilj nedavno korigovan, tako da sada iznosi 100 GW do 2022. godine. Ova podrška se ispoljava kroz subvencije i finansiranje istraživanja¹⁰.

Zbog nedovoljnih izvora i modela finansiranja, veliki broj kompanija u SAD-u koristi tzv. *Yield Co model*. On se zasniva na strukturi u kojoj matična kompanija osniva ogranak sa dugoročnim sredstvima, i na taj način razdvaja sigurne naplate od solarnog projekta od rizičnijih operacija kompanije, kako bi se obezbedio kapital po jeftinijim i povoljnijim uslovima. Sa druge strane, zarada se prenosi neoporezivana (ili u najvećoj meri neoporezivana) na investitore, umesto dvojnog oporezivanja na nivou kompanije osnivača. Neki zakoni u SAD omogućavaju tzv. neto merenje, gde se komercijalnim i stambenim potrošačima dozvoljava vraćanje viška energije u mrežu, odnosno da koriste energiju bilo kad, a ne samo kada je proizvedena (mogućnost korišćenja solarne energije noću u vidu „kredita“). Komunalna preduzeća se protive ovakvim zakonima, što može dovesti do njihovog ukidanja. Naime, one neto merenje vide kao pretnju za njihove prihode i kao besplatno korišćenje njihove infrastrukture koju održavaju. Neke kompanije su iz ovog razloga predložile formiranje obavezne bazne stope, tako da svi potrošači budu u obavezi da plate za održavanje mreže.

Prisutan je visok stepen regulacije koja se odnosi na sprečavanje neželjenih ekoloških posledica povezanih sa proizvodnjom solarne energije. Direktiva EU – *Otpad električne i elektronske opreme* propisuje obavezno recikliranje PV panela za sve članice EU počev od 2014. godine i nameće finansijsku odgovornost proizvođaču za reciklažu solarnih panela po isteku njihovog veka trajanja. Novi zakon u Kini koji je na snazi od 01. januara 2015. godine je znatno pooštrio kazne za kršenje ekoloških propisa. One se obračunavaju na nivou kompanije kao celine i

⁹ "China Unveils 15 GW solar target," PV Magazine, http://www.pv-magazine.com/news/details/beitrag/china-unveils-15-gw-solartarget_100018005/#axzz3QLw3EkLc.

¹⁰ "Major Govt. Initiatives," Solar Energy Corporation of India, http://seci.gov.in/content/govt_initiatives.php

zaračunavaju se dnevno sve dok se ne reši problem. Takođe, propisiju se i kazne za odgovorne menadžere ili lokalne zvaničnike koji su odgovorni za kršenje¹¹. Globalno, ove stroge regulacije mogu imati finansijske implikacije na proizvodnju solarnih panela ili snabdevače solarnom energijom, zbog štetnog materijala koji se koristi. U SAD postoje zakoni koji bliže regulišu upotrebu ovih hazardnih materijala. Ti zakoni zahtevaju od kompanija da javno objave bilo koju upotrebu „konfliktnih minerala“, a koji su neophodni za funkcionalnost ili proizvodnju proizvoda kompanije. Ovi minerali su tantal, kalaj, zlato ili volfram koji potiču iz Demokratske Republike Konga ili susednih zemalja. Kalaj se najviše koristi kod solarnih panela.

Dva su glavna izazova za obezbeđivanje održivosti ove industrije: 1. podrška države i „čista“ reputacija i 2. očekivanja u vezi smanjenja emisije gasova koji su povezani sa stvaranjem efekta staklene bašte.

Solarna energija je trenutno u velikoj meri podržana od strane država, zbog činjenice da ona dovodi do smanjenja emisije štetnih gasova. Iz tog razloga, postoje velike beneficije koje idu uz dozvolu za proizvodnju ove vrste energije. Iako se smatra da je ona manje štetna za zdravlje ljudi i okruženje, postoje i negativne eksternalije koje su povezane sa njom. Jedna od tih eksternalija se odnosi na adekvatno odlaganje otpada i štetnih materija nastalih tokom ili po okončanju proizvodnje. Ako se ne upravlja pravilno rešavanjem ovih pitanja, kompanije mogu da izgube privilegije i subvencije od strane države, suočavajući se i sa gubitkom dozvola i kupaca.

Tradicionalni izvori električne energije su povezani sa značajnim negativnim eksternalijama po okruženje, dok solarna energija kao obnovljivi izvor učestvuje sa znatno manjim učešćem u proizvodnji takozvanih *greenhouse gasses* - GHG (gasovi stvaranja efekta staklene bašte). Međutim, ona i dalje ostaje kao veoma skupo sredstvo smanjenja emisije ovih gasova. Kako bi se ovo prevazišlo, potrebno je raditi na smanjenju troškova proizvodnje solarne energije. To podrazumeva: iznalaženje novih poslovnih modela, novih oblika finansiranja, povećanu efikasnost proizvodnje solarnih komponenti i njihovog instaliranja, kao i razvoj novih tehnologija za skladištenje energije. Poreg toga, potrebna je saradnja sa regulatorima i komunalnim preduzećima kako bi se prevazišle teškoće mrežnog povezivanja i uključivanja.

¹¹ Larson, C., "China Gives Teeth, Finally, to Beijing's New 'War on Pollution,'" Bloomberg Business, <http://www.bloomberg.com/bw/articles/2014-04-28/china-gives-teeth-finally-to-beijing-s-new-war-on-pollution>.

3. KLJUČNE PRETPOSTAVKE ODRŽIVOSTI SOLARNE INDUSTRIJE

Ključne determinante budućnosti solarne industrije potiču iz tri oblasti: 1. okruženje, 2. poslovni model i inovacije i 3. upravljanje izvorima snabdevanja.

Domen okruženja u ocenjivanju održivosti kompanije iz oblasti solarne industrije odnosi se na uticaj preduzeća na okruženje kroz upotrebu prirodnih resursa kao inputa ili proizvodnih faktora (voda, minerali, ekosistemi, biodiverzitet i dr.) ili kroz negativne eksternalije kao što su zagađenje vazduha i vode, odlaganje otpada, emisija štetnih gasova. Sa tog stanovišta važno je obratiti pažnju na: 1. upravljanje potrošnjom energije u procesu proizvodnje, 2. upravljanje potrošnjom vode u procesu proizvodnje, 3. upravljanje opasnim materijama, 4. na uticaj razvojnih projekata na zajednicu i prirodno okruženje.

Za solarnu industriju je karakteristična upotreba velike količine energije kao inputa u procesu proizvodnje, posebno vode u ranim fazama proizvodnje. Kompanije treba da rade na smanjenju upotrebe ovih inputa kako bi sa jedne strane podigle visinu profita, a sa druge učvrstile reputaciju industrije sa niskim negativnim eksternalijama po okruženje. Treba voditi računa o odlaganju štetnog otpada i nusproizvoda kako bi se sačuvala državne beneficije, pozitivan imidž u javnosti, a mora se uzeti u obzir i visina troškova koje ovo odlaganje izaziva. Proizvodnja solarnih panela je energetska intenzivna. Ona podrazumeva potrošnju materijala kao što su nelaminirane plastične folije i proizvodnja lima, koje zahtevaju značajnu električnu energiju iz mreže.

Voda predstavlja jedan od inputa koji se intenzivno upotrebljava u proizvodnji solarnih PV panela. Ultra čista voda je kritičan faktor koji određuje kvalitet proizvoda kako bi se odstranili tragovi molekula. Proces proizvodnje može stvoriti veliku količinu zagađene otpadne vode, a njeno pravilno tretiranje i odlaganje može uzrokovati visoke operativne troškove i dodatne kapitalne rashode. Zanemarivanje problema otpadnih voda, dovodi do narušavanja ugleda kompanije kroz konflikte i stvaranje tenzije kod lokalnog stanovništva koje je pogođeno tim zagađenjem. Uzimajući u obzir i pretnju nestašice vode na globalnom nivou, sve to može dovesti do visokih društvenih i ekonomskih troškova.

Proizvodnja solarnih panela uključuje upotrebu opasnih hemikalija i materijala, sa kojima treba posebno upravljati kako se ne bi izazvali štetni

efekti za zdravlje ljudi i okruženje. Većina ovih hemikalija se upotrebljava u procesu čišćenja površine poluprovodnika. Te hemijske supstance su hlorovodonična kiselina, sumporna kiselina, azotna kiselina, fluorovodonik, metil hloroform i aceton. „Thin film“ tehnologija upotrebljava toksične supstance kao kadmijum, galijum arsenid i CIGS. Čestice prašine ovih metala su jako štetne za udisanje i mogu izazvati razne bolesti pluća, uključujući i silikozu.

Neefikasno upravljanje ovim materijalom prouzrokuje iste posledice kao i kod zanemarivanja upravljanja potrošnjom energije i vode, ako ne i sa jačim efektima zbog veće svesti zajednice o štetnosti ovih materija. Neuspeh da se reciklira, ponovno upotrebi ili pravilno i bezbedno odloži kao otpad, može imati za rezultat visoke finansijske kazne i gubitak reputacije. Merila koja se mogu koristiti za merenje uspeha kompanije upravljanjem u ovoj oblasti su: količina opasnog otpada, procenat recikliranja, kao i broj i ukupna količina prijavljenih izlivanja.

Određivanje lokacije za instalisanje projekta uslovljeno je većim brojem činilaca. Na prvom mestu treba imati u vidu da to ne bude u blizini posebno osetljivih područja u pogledu ekoloških faktora, kao što su staništa ugroženih vrsta, s obzirom da će takva područja biti neodobrena ili izuzetno skupa i teška za dobijanje dozvole. Osim toga, valja voditi računa kako o zakonskim propisima, tako i o regulaciji na lokalnom nivou, u vezi korišćenja zemljišta, kao i mogućem otporu zajednice zbog negativnog imidža (izazivanja buke, smanjenje vrednosti zemljišta i nekretnina i dr.).

Kod solarnih panela, ovi rizici jedino ne važe kada se radi o instalaciji solarnih panela za lične ili komercijalne potrebe, pošto se radi o smeštanju na krovovima građana ili objekta kompanije. Merila za ocenjivanje performansi kompanije u ovoj oblasti odnose se na smanjenje vrednosti sredstava zbog navedenih uticaja, kao i na napore da se regulišu ovi uticaji. Način da se izbegnu rizici vezani za negativne uticaje na zajednicu i prirodno okruženje jeste da se biraju zemljišta u područjima koja su manje upotrebne vrednosti za druge svrhe (nekadašnje industrijske ili komercijalne lokacije koje više nisu upotrebljive zbog zagađenja koje su te indutrije izazivale, zatim staro rudarsko zemljište i zemljište koje se već koristi za prenos električne energije).

Kompanija Sun Power u svom izveštaju kao mere predostrožnosti navodi da kompanija ispituje niz faktora da odredi da li će projekat biti profitabilan, uključujući da li postoje neki uslovi vezani za okruženje,

prirodu, dobijanje dozvole ili regulativni uslovi koji su se promenili od početka razvoja projekta. „... Ako smo iz tih razloga u nemogućnosti da završimo razvoj solarnog projekta, moraćemo da otpišemo sve ili deo kapitalnih investicija, što će imati negativne posledice na neto dobit u periodu kada se prizna gubitak.“¹² Kompanije koje ne predvide unapred moguće posledice po okruženje, mogu se suočiti sa povećanjem operativnih ili kapitalnih troškova kako bi se razrešile ove pretnje.

Izbor modela poslovanja podrazumeva usklađivanje ekonomskih, socijalnih i ekoloških faktora u procesu kreiranja vrednosti kompanije, uključujući efikasnost u izboru i korišćenju resursa i druge inovacije u procesu proizvodnje. Osim u proizvodnoj fazi, pomenute faktore treba imati u vidu i u fazi kreiranja, korišćenja i odlaganja proizvoda nakon isteka veka trajanja. Potpuno iskorišćenje prednosti solarne industrije koja se ogleda u doprinosu smanjenju emisije štetnih gasova, zavisi od toga da li će kompanije uspeti da snize troškove i od tehničke sposobnosti bolje integrisanosti u mrežu. Poslovni model mora da pokrije i plan tretiranja solarnih panela na kraju veka trajanja. Jedan deo panela čine materijali koji imaju ekonomsku vrednost i koji se mogu ponovo iskoristiti ili reciklirati, a drugi njihov deo su toksični otpadni materijali koji treba pravilno da se odlože. Ovo pitanje dobija na značaju kako se sve veći broj panela približava isteku veka trajanja. U domenu modela poslovanja posebna pažnja se odnosi na: 1. problematiku menedžmenta integracije energetske infrastrukture i pratećih regulativa, 2. oblast efekata na okruženje nakon isteka životnog veka proizvoda. Niži LCOE koji se postiže kroz poboljšanje troškovne efikasnosti je jedan od ključnih faktora koji će odrediti uspešnost integracije solarne industrije. Uprkos skorašnjim redukcijama troškova, solarna energija i dalje ostaje jedan od skupljih načina smanjenja emisije štetnih gasova i to je jedan od razloga zašto i dalje čini mali procenat industrije proizvodnje električne energije. IRENA studija (*International Renewable Energy Agency – Međunarodna agencija obnovljive energije*) iz 2014. godine je pokazala da je LCOE solarnih PV panela bio viši u proseku u odnosu na LCOE hidro i energije vetra zajedno na sva tri tržišta ispitivanja: OECD zemlje, ne-OECD zemlje i Kina i Indija¹³. Stoga, treba staviti akcenat na saradnji sa regulatorima i komunalnim preduzećima u pokušaju da se obezbedi lako prelaženje na

¹² SunPower Corporation, Annual Report 2014. (dostupno na: http://annualreports.com/HostedData/AnnualReportArchive/s/NASDAQ_SPWR_2014.pdf)

¹³ Taylor, M. et al., "Renewable Power Generation Costs in 2014," (2015), International Renewable Energy Agency, str. 35

novi energetska sistem dok industrija sama po sebi ne bude troškovno konkurentna. McKinsey istraživanje iz 2010. godine je utvrdilo koliki je stvarno potencijal solarnih PV panela u doprinosu smanjenju emisije štetnih gasova. Mereno u gigatonama ekvivalenta ugljen dioksida, značajno je veći u odnosu na neke druge mere smanjenja, kao što je korišćenje LED sijalica¹⁴. Što znači da postoji znatan potencijal, ali mora biti dostupan po nižim cenama. U isto vreme, kompanije rade na smanjenju troškova instalacije, ulažući u istraživanje i razvoj kako bi se razvila energetska skladišta i druge tehnologije, i sklapajući partnerstva u cilju pronalazjenja adekvatnog poslovnog modela koji će olakšati kupovinu sistema solarne energije.

Jedna od ključnih stavki u kojima kompanije mogu osigurati značajne uštede su tzv. „meki troškovi“ (troškovi istraživanja tržišta i marketinga, troškovi dobijanja dozvola, troškovi finansiranja), pošto oni čine popriličan deo troškova instalacije solarnih projekata. Kompanije koje pronađu način da pojednostave proces instalacije i pridobijanja kupaca, kao i povećaju broj načina finansiranja projekata, moći će da dođu do većeg broja kupaca preko niže cene.

Korišćenje iskoristivih materija panela i recikliranje su veoma značajni radi ublažavanja negativnog uticaja otpada na okruženje po isteku veka trajanja panela. Usled brze ekspanzije solarne industrije poslednjih godina, očekuje se da će upravo u skorijoj budućnosti najveći broj panela dostignuti kraj životnog veka. U nekim područjima, proizvođači imaju finansijsku odgovornost, propisanu zakonom, za njihove proizvode na kraju životnog ciklusa, što obuhvata odlaganje i recikliranje. Visoki troškovi prouzrokovani odlaganjem opasnog otpada mogu značajno uticati na ukupan iznos profita. Životni vek trajanja solarnih panela je između 20 i 30 godina. S obzirom da je na globalnom nivou 2003. godine instalirano 3,7 GW solarne energije, a do kraja 2014. godine 177 GW, većina solarnih panela nije još dostigla kraj životnog ciklusa, ali polako započinje proces. U Evropskoj Uniji, WEEE direktiva – *Otpad električne i elektronske opreme* je propisala recikliranje PV panela kao obavezno, a Evropska organizacija, PV Cycle, pomaže njenim članicama u

¹⁴ Per-Anders Enkvist et al., "Impact of the Financial Crises on Carbon Economics," (2010), McKinsey and Company, str. 8. (dostupno na: https://sallan.org/pdf-docs/2009_mckinsey.pdf)

njenoj realizaciji. Njen cilj je da do 2015. godine, ostvari stopu reciklaže od 80%, a do 2020. godine od 85%¹⁵.

Dobijanje solarne energije podrazumeva upotrebu osetljivih materija povezanih sa štetnim posledicama po zdravlje ljudi i prirodno okruženje. Kompanije koje su transparentne po ovom pitanju, u pogledu izvora materijala, mogu steći značajnu konkurentsku prednost. Važno je nastojanje da se koriste materije koje se nabavljaju od poverljivih proizvođača i/ili područja i koje nose minimalne rizike, kao i ulaganje u istraživanje i razvoj u cilju pronalaženja alternativnih, manje štetnih, inputa. Prečišćavanje polisilikona, glavnog inputa većine (oko 90%) solarnih panela, ima štetan nusproizvod – silicijum tetrahlorid. Većina kompanija reciklira ovaj nusproizvod, iz razloga što je jeftinije da se izvuče silicijum iz ovog jedinjenja, nego da se dobije iz sirovine. Međutim, potrebna oprema je skupa, tako da ne mogu svi to da slede. Nepravilno odlaganje otpada sa druge strane, predstavlja pretnju po životinjski i biljni svet, i povezan je sa rizikom oboljevanja od karcinoma, pošto može da prodre duboko u zemlju.

4. IZGLEDI ZA PROFITABILNOST U SOLARNOJ INDUSTRIJI

Budućnost solarne industrije je istovremeno perspektivna i neizvesna. Na jednoj strani, zbog rastuće pažnje usmerene na klimatske promene i događaje koje one uzrokuju, kao i posledice koje ostavljaju po prirodu i čovekov život, upotreba obnovljivih izvora za dobijanje energije dobija sve više na značaju. Od EU do SAD i Kine, radi se na podizanju svesti čovečanstva o posledicama zagađivanja i usmeravanju na korišćenje izvora koji će biti „blagonakloni“ prema životnom okruženju. Solarna energija, kao jedan od tih izvora, zadovoljava te kriterijume.

Perspektive solarne industrije su uslovljene državnim podsticajima (*feed-in tarife*), poreskim beneficijama i dr. Na drugoj strani, sunce predstavlja besplatan, neograničen i bespresušan izvor energije kome svako ima pristup. Ukoliko se radi o zemlji sa velikim brojem sunčanih dana, utoliko su njene perspektive bolje. Kao takva, solarna industrija je privukla pažnju mnogih investitora i zabeleženo je njeno značajno širenje poslednjih godina. Međutim, i solarna industrija nosi odgovarajuće rizike,

¹⁵ Colthorp, A. "Japan to implement solar module recycling and recovery measures," PV Tech, http://www.pvtech.org/news/japan_to_implement_solar_module_recycling_and_recovery_measures.

koji ukoliko se njima ne upravlja uspešno, mogu poništiti sve njene prednosti. Sa ekonomskog stanovišta, ti rizici povezani su sa efikasnošću korišćenja glavnih inputa (energije, vode), jer ukoliko je prvobitni razlog rasta industrije bila njena prednost u pogledu manje upotrebe energije, gubi se smisao ako se ona pokaže neefikasna, ukoliko troši više energije nego što stvara. Još značajniji rizik se odnosi na upotrebu štetnih materijala koji mogu prouzrokovati i daleko opasnije posledice po okruženje i život ljudi nego globalno zagađenje. U pitanju su toksični otpad i opasni materijali o čijoj upotrebi i izvorima snabdevanja treba posebno voditi računa kako bi se izbegli rizici povezani sa narušavanjem slike kompanije u javnosti i dovođenja do njenog zatvaranja. Ove informacije su od posebnog značaja, kako za proizvođače solarnih panela, tako i za njihove kupce, jer se širi mišljenje da i jedni i drugi podjednako snose odgovornost ukoliko dođe do bilo kakvog ugrožavanja. Zbog toga je važno da svaka kompanija koja posluje u oblasti solarne industrije, blagovremeno bude upoznata sa svim pitanjima bitnim za njihovu budućnost.

Budućnost razvoja solarne industrije u najvećoj meri zavisiće upravo od uspeha kompanija u rešavanju ovih pitanja i očuvanju percepcije solarne energije kao kvalitetnog i neugrožavajućeg izvora energije. A s obzirom da su solarni projekti poznati kao projekti sa dužim vremenom vraćanja ulaganja i da je veoma važno uzimati u obzir šta će se dešavati i narednih 10, 20 godina, svaki korak koji kompanija danas (ne)preduzme, može u značajnoj meri da odredi vrednost njenih budućih prihoda.

Solarni paneli su osnovna komponenta elektrane koja direktno određuje njenu dužinu ekonomskog veka. Na osnovu mnogobrojnih testova izvršenih u laboratorijskim uslovima, ali i primerima iz prakse utvrđeno je da se ekonomski vek panela kreće od 20 do 30 godina. Količina energije koju panel u 25. godini rada proizvodi iznosi 80% energije koju je modul bio u stanju da proizvede na samom početku svog radnog veka.

Cene solarnih panela imaju izraženu tendenciju pada u poslednjih nekoliko godina. Razlog pada cene panela je taj što se pojednostavljaju proizvodni procesi i materijali koji se koriste u proizvodnji panela postaju sve jeftiniji i pristupačniji. Na tržištu Srbije je cena solarnih panela i dalje visoka budući da ne postoje domaći proizvođači, pa smo prinuđeni da ih uvozimo. Paneli se uglavnom uvoze iz zemalja Zapadne Evrope, pretežno iz Nemačke i Danske. U poslednjih nekoliko godina proizvođači iz Kine

zauzimaju sve značajnije mesto na tržištu solarnih panela i polako istiskuju proizvođače iz Evrope (videti *Tabelu 2*).

Tabela 2. Prosečne cena jednog vata snage solarnog panela

<i>Proizvođač</i>	<i>Snaga panela u vatima (W)</i>	<i>Cena panela (u evrima)</i>	<i>EUR/W (cena 1 W panela)</i>
Luxor	250	253,25	1,01
SoleGmbH	240	206,28	0,86
Isofoton	255	256,58	1,01
Suniva	260	248,72	0,96
SolarWorld	275	274,32	1,00
Hyundai	250	292,61	1,17
DM Solar	240	384,05	1,60
Luxor	200	199,41	1,00
<i>Prosečna cena 1W</i>			<i>1,08</i>

Izvor: Prikaz autora na bazi sledećih izvora:

<http://www.conseko.rs/solarni-paneli-cene.html>

<http://www.akumulator-shop.rs/kategorije-proizvoda/solarni-paneli-i-oprema/solarni-panel-sole-240w-polikristalni-detaljno>

<http://www.pvpower.com/isofoton-255w-solar-panel-mono-silver-iso-10255.aspx>

<http://www.wholesalesolar.com/1922277/solarworld/solar-panels/solarworld-sw275-black-mono-solar-panel-412-N-Mt.ShastaBlvd>

<http://www.dmsolar.com/somo25.html>

<http://www.dmsolar.com/csimosomo24p1.html>

Ipak, valja konstatovati da zbog visokih cena drugih elemenata solarne elektrane (invertori, razvodni ormari, nosači solarnih panela, kablovi i konektori, instalacioni radovi i dr.), i niske otkupne cene električne energije, ekonomska isplativost investicionog projekta u solarnu elektranu nije uvek izvesna.

5. ZAKLJUČAK

Poznavanje principa na kojima počiva solarna industrija zahteva osim razumevanja mehanizma po kojem se sunčeva energija konvertuje u električnu, kako bi se ostvario što veći stepen konverzije, i poznavanje komponenti, materijala i materija koje ulaze u sastav solarnih ćelija, i samim tim u sastav solarnih panela. Ovaj zahtev ne proizilazi iz puke

potrebe informisanosti o oblasti u koju se ulaže i osnovnih termina koji se u njoj koriste, već iz razloga što druge industrije imaju određenu slobodu u trgovini i snabdevanju supstancama koje čine njihov proizvod, dok solarnu industriju karakteriše potreba za dodatnom oprežnošću zbog činjenice da su hemijski elementi koji ulaze u sastav solarnih panela dostupni pod određenim uslovima. Ti uslovi se odnose na njihovu oskudnost u odnosu na potrebe više industrija koje ih koriste i iz razloga što potiču iz zemalja koje su iz političkih razloga (nemiri, sukobi, terorizam i dr.) stavljene na „crnu listu“ trgovine, u smislu da se trgovina sa tim zemljama strogo zabranjuje. Drugi razlog poznavanja procesa koji se koriste u solarnoj industriji jeste podizanje svesti kod potencijalnih proizvođača o tome da korišćenje solarne energije kao obnovljivog izvora smanjuje emisije štetnih gasova i zagađenja, ali da solarna industrija nije potpuno bezbedna po životnu sredinu. Upravo procesi proizvodnje samih panela i kasnije njihovo odlaganje, kao i drugih materija i sredstava koji se koriste tokom proizvodnje, ukoliko nisu pravilno rukovođeni i ispoštovani zahtevi predostrožnosti, mogu dovesti do šteta velikih razmera, kako po okruženje i zajednicu, tako i po samu kompaniju.

Cilj proizvodnje solarne energije jeste da se smanji upotreba ostalih oskudnih energetske resursa, pa kompanija istovremeno mora da vodi računa da energija koju potroši u proizvodnom procesu ne prevaziđe koristi koje dobija proizvodnjom solarne energije. Kada se na kraju uporede rizici i koristi, zbog različitih podsticaja koji postoje za ulaganje u ovu oblast (dostupnosti različitih izvora finansiranja, privilegije, podsticajne cene, sunčeva energija kao besplatan izvor i dr.), atraktivnost ove oblasti je jasna, uz pretpostavku da se ulagači na vreme suoče sa rizicima i preduzmu sve neophodne mere kako bi ih izbegli ili sveli na što manji nivo. Stoga se i postavlja pitanje da li će u nekom trenutku države odlučiti da naplaćuju korišćenje sunčeve energije na njenoj teritoriji, usled čega bi moglo doći do značajnijeg povećanja troškova poslovanja investitora. S obzirom na kompleksnost tog pitanja, načina određivanja pomenute naknade, kao i imajući u vidu dilemu da li je to u skladu sa nekim osnovnim ljudskim i privrednim principima, ne očekuje se da će do takve odluke uskoro doći, iako se o tome može polemisati.

Primer jedne od najuspešnijih kompanija solarne industrije (Sun Power) koja posluje na tržištu daleko razvijenijem od našeg (koje je već testiralo sve sposobnosti ove kompanije), pokazao je na koje oblasti ulagači u ovoj oblasti moraju da obrate pažnju kako bi kreirali obrazac

uspešnog poslovanja. Ova kompanija veliki značaj pridaje kupcima, ali i marketingu i prisutnosti svojih proizvoda u javnosti. Kao jedan od njenih najvećih akcionara javlja se preduzeće koje već ima pozitivnu reputaciju u ovoj industriji, čime se povećava atraktivnost njihovih proizvoda zbog proverene pouzdanosti i sigurnosti. U tom smislu, investitori treba da budu svesni mogućih pogodnosti koje nudi saradnja sa drugim kompanijama, koje već imaju dobru reputaciju u ovoj delatnosti, bilo u domenu zajedničkog ulaganja, bilo sa nekim drugim ciljem. O tome koliko pomenuta kompanija vodi računa o kupcima svedoči i činjenica da je razvijen poseban softver koji služi za interakciju sa njima i koji je istovremeno od koristi i samim kupcima, kao i kroz ulaganje ne samo u kvalitet proizvoda, već i estetiku, dizajn i izgled proizvoda. Pored toga, kompanija konstantno radi na unapređenju svoje tehnologije, jer je svesna koristi koje od toga ima (unapređenje kvaliteta proizvoda, povećanje prodaje, smanjenje troškova proizvodnje i dr.). Preduzeće teži unapređenju i u domenu objedinjavanja procesa kroz proširenje opsega usluga i ponude proizvoda, kako bi iskoristila sve prednosti vertikalne integracije. Sa jasno definisanim strategijskim oblastima i upoznatosti sa svim rizicima kojima je izložena, posmatrana kompanija nastavlja da ostvaruje visoku stopu rasta i uspešno prevazilazi sve prepreke sa kojima se susreće.

Cilj je i namera da ovakve kompanije jednog dana budu prisutne i u Srbiji. Postoji više koristi koje one donose: rast i razvoj privrede, rast BDP-a, razvoj zajednica u kojima se osnivaju sa rastom zaposlenosti i ulaganjem, povećanje efikasnosti potrošnje energetskih resursa, smanjenje zagađenja, unapređenje životne sredine, stvaranje slike o društveno - odgovornoj zajednici, pružanje primera poslovanja svim budućim investitorima i dr.

Zbog navedenih atraktivnosti industrije i Srbije kao zemlje sa svojim geografskim položajem, sve je veće interesovanje koje bi moglo da doprinese realizaciji ovog cilja, ali kao što je već navedeno, postoji dosta oblasti koje zahtevaju preuređenje i menjanje načina funkcionisanja kako bi se ovaj cilj ostvario. Potrebno je da se u rešavanje ovih pitanja uključe kako država i nadležna tela, tako i sami investitori. Obe strane svojim odgovornim ponašanjem, razumevanjem potreba druge strane i spremnošću da sarađuju mogu da reše mnoge probleme koji stoje kao prepreka i na taj način obezbede koristi za sve aktere.

LITERATURA

- [1] „China Unveils 15 GW solar target“ PV Magazine, http://www.pvmagazine.com/news/details/beitrag/china-unveils-15-gwsolartarget_100018005/#axzz3QLw3EkLc.
- [2] “Major Govt. Initiatives” Solar Energy Corporation of India, http://seci.gov.in/content/govt_initiatives.php
- [3] Christin Larson, „China Gives Teeth, Finally, to Beijing’s New ‘War on Pollution““, Bloomberg Business, <http://www.bloomberg.com/bw/articles/2014-04-28/china-gives-teeth-finally-to-beijing-s-new-war-on-pollution>.
- [4] Colthorp, A. “Japan to implement solar module recycling and recovery measures” PV Tech, http://www.pvtech.org/news/japan_to_implement_solar_module_recycling_and_recovery_measures.
- [5] Comhar SDC Sustainable Development Council (2008), “A Study in Personal Carbon Allocation: Cap and Share”, dostupno na: http://www.feasta.org/documents/energy/Comhar_Cap_and_Share_Report.pdf
- [6] Global market outlook for PV 2015-2019 (2015), Solar Power Europe – EPIA
- [7] Global Tracking Framework, vol.3 (2013), World Bank and the International Energy Agency
<http://www.akumulator-shop.rs/kategorije-proizvoda/solarni-paneli-i-oprema/solarni-panel-sole-240w-polikristalni-detajno>
- [8] Per-Anders Enkvist et al., “Impact of the Financial Crises on Carbon Economics” (2010), McKinsey and Company (dostupno na: https://sallan.org/pdf-docs/2009_mckinsey.pdf)
- [9] Sims R. et al., (2003), *Carbon emission and mitigation cost comparisons between fossil fuel, nuclear and renewable energy resources for electricity generation*, Centre of energy research, Massey University, New Zeland, str. 1322.
- [10] Solar energy research brief (2015), SASB
- [11] SunPower Corporation, Annual Report 2014 (dostupno na: http://annualreports.com/HostedData/AnnualReportArchive/s/NASDAQ_S_PWR_2014.pdf)
- [12] Taylor, M. et al., “Renewable Power Generation Costs in 2014,” (2015), International Renewable Energy Agency
- [13] „Top Companies Using Solar Energy In America“, Southern Current, 2015, <http://southerncurrentllc.com/top-companies-using-solar-energy-in-america/>
- [14] UNSW Australia, “UNSW researchers set world record in solar energy efficiency,” UNSW Newsroom, 2014 , <http://newsroom.unsw.edu.au/news/science-technology/unsw-researchers-set-world-record-solar-energy-efficiency>.
- [15] <http://www.conseko.rs/solarni-paneli-cene.html>
- [16] <http://www.dmsolar.com/csimosomo24p1.html>
- [17] <http://www.dmsolar.com/somo25.html>
- [18] <http://www.pvpower.com/isofoton-255w-solar-panel-mono-silver-iso-10255.aspx>
- [19] http://www.sasb.org/wp-content/uploads/2015/07/RR0102_Solar_Exposure_Draft.pdf

- [20] <http://www.wholesalesolar.com/1922277/solarworld/solar-panels/solarworld-sw275-black-mono-solar-panel> 412 N. Mt.ShastaBlvd.

REFORME, RAZVOJ I PERFORMANSE BANKARSKOG SEKTORA SRBIJE

REFORMS, DEVELOPMENT AND PERFORMANCE OF SERBIAN BANKING SECTOR

Ivana Ostojić, istraživač saradnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Dr Predrag Petrović, viši naučni saradnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Sažetak: *U radu će biti analiziran bankarski sektor Srbije. Analiza se odnosi na ključne događaje u bankarskom sektoru Srbije od devedesetih godina dvadesetog veka do danas, a koja se tiču privatizacije i restrukturiranja bankarskog sektora Srbije. Pažnja će biti posvećena i analizi efekata ulaska stranih banaka na finansijsko tržište Srbije i biće analizirane prednosti i nedostaci vlasničke transformacije bankarskog sektora Srbije. Osvrnućemo se i na performanse bankarskog sektora Srbije kroz prezentovanje osnovnih parametara koji se tiču profitabilnosti bankarskog sektora. Izvršiće se klasifikacija banaka prema kriterijumu bilansne aktive, biće i analiziran stepen koncentracije i konkurencije u bankarskom sektoru Srbije i date preporuke za dalje pravce razvoja ovog sektora.*

Ključne reči: *bankarski sektor Srbije, razvoj, strane banke, koncentracija, kapital, kamatne stope*

Summary: *This paper will analyze the banking sector in Serbia. This analysis refers to the key events in Serbian banking sector since the 1990s to the present, concerning the privatization and restructuring of the Serbian banking sector. Attention will be paid to the analysis of the effects of the entry of foreign banks in the Serbian financial market and we will be analyzing the advantages and disadvantages of ownership transformation of the Serbian banking sector. Also it will be presented the performance and the profitability of Serbian banking sector. Banks will be classified according to the criteria of assets, and this paper will present the degree of concentration and competition in the Serbian banking sector. We will adduce the recommendations for further directions of development of this sector.*

Key words: *Serbian banking sector, development, foreign banks, concentration, equity, interest rates*

1. UVOD

Kao što mnogobrojna istraživanja pokazuju, funkcionisanje celokupnog ekonomskog sistema jedne zemlje zavisi od funkcionisanja bankarskog sektora, odnosno, od kvaliteta bankarskih institucija. Banke beleže veoma važnu ulogu u finansijskoj intermedijaciji kroz mobilizaciju,

alokaciju i investiranje nacionalne štednje i drugih oblika kapitala. Kada govorimo o finansijskom sistemu Srbije, možemo konstatovati da se isti u najvećoj meri oslanja na banke i da je bankocentričan, uzimajući u obzir činjenicu da je učešće banaka u ukupnoj aktivni finansijskog sektora oko 90%. Samim tim, razvijenost bankarskog sektora Srbije predstavlja veoma važnu determinantu stepena razvijenosti zemlje meren stopom ekonomskog rasta, ali je i važan faktor za postizanje i očuvanje finansijske stabilnosti zemlje. Posmatrajući rezultate mnogobrojnih sprovedenih istraživanja, možemo uvideti da razvijenost bankarskog sektora koji predstavlja dominantan sektor domaćeg finansijskog sistema, bitno utiče i na razvijenost realnog sektora, ali i na mnogobrojne makroekonomske pokazatelje. Adekvatnost kapitala, konkurentnost, vlasnička struktura, kao i stabilnost bankarskog sektora bitno opredeljuju stepen rasta i razvijenosti naše privrede.

Bankarski sektor Srbije je bio suočen sa procesom restrukturiranja koji je predstavljao neizostavni deo procesa tranzicije. Razlozi za sprovođenje ovog procesa koji podrazumeva primenu mnogobrojnih aktivnosti kojima se menjaju postojeća vlasnička struktura, ali i strategije poslovanja, se mogu pronaći u postizanju veće efikasnosti poslovanja bankarskog sektora i ostvarenju cilja da banke postanu izvor finansiranja privrede i stanovništva, maksimiziranju profita bankarskog sektora, kvalitetnijem upravljanju rizicima, kao i u vraćanju izgubljenog poverenja stanovništva u domaći bankarski sektor.

Bankarski sektor Srbije je pratio i proces konsolidacije, pa tako danas ovaj sektor čini 30 banaka, pri čemu se 21 banka nalazi u stranom vlasništvu, dok je 9 banaka u domaćem vlasništvu (6 državnih i 3 privatne banke). Strane banke čine 76,5% ukupne aktive bankarskog sektora, 78,2% kapitala bankarskog sektora Srbije i zapošljavaju 73,5% svih zaposlenih u ovom sektoru.

2. REFORMA BANKARSKOG SEKTORA SRBIJE

Devedesete godine dvadesetog veka su donele brojne nepovoljne događaje našoj zemlji koji su značajno uticali na njen ekonomski rast i razvoj. Raspad SFR Jugoslavije, ratovi, međunarodne sankcije i izolacija, hiperinflacija, gubljenje tržišta su samo neki od njih. Hiperinflacija koja je pogodila Saveznu Republiku Jugoslaviju u januaru 1994. godine od 300 milijardi procenata na mesečnom nivou, prouzrokovala je monetarni

kolaps. Programom monetarne rekonstrukcije uveden je novi dinar koji je bio vezan za nemačku marku, a rast bruto domaćeg proizvoda nije bio značajan sve do 1998. godine. Bilansna suma banaka sa teritorije Srbije i Crne Gore smanjena je sa nivoa od oko 22 milijarde dolara u 1989. godini na oko 9,5 milijardi dolara krajem 1999. godine, dok je naplativost dinarskih plasmana smanjena sa nivoa od oko 40-50% početkom devedesetih na 20-30% krajem devedesetih godina.¹

Bankarski sektor je devedesetih godina dvadesetog veka bio suočen sa velikim problemima koji su podrazumevali nagomilane dugove prema stranim poveriocima koji su iznosili oko 3,4 milijarde dolara, ali i dugove prema građanima po osnovu stare devizne štednje koji su iznosili oko 3,3 milijarde dolara. Uz prisustvo hiperinflacije postojali su realni gubici aktive banaka pri čemu je Narodna banka posedovala mali stepen samostalnosti u vođenju monetarne politike.² Osnovni problemi sa kojima se susretao bankarski sektor u pomenutom periodu su sledeći:³

- 1) Visok nivo nelikvidnosti i nesolventnosti prisutan kod svih velikih banaka, potencijalni gubici velikih banaka koji su iznosili preko 50% ukupne aktive, nedostatak kapitala, provizije na bankarske usluge su predstavljale glavni izvor prihoda,
- 2) Kreditna aktivnost bila je veoma ograničena ili je uopšte nije ni bilo, postojao je visok nivo potencijalnih finansijskih obaveza, postupak ocene kreditne sposobnosti je uglavnom bio neadekvatan, dok zajmovi nisu bili diversifikovani,
- 3) Vlasništvo je uglavnom bilo društveno, struktura akcionara usitnjena, a upravljanje od strane akcionara nedovoljno profesionalno,
- 4) Nedovoljna obučenost kadrova, nedovoljno precizan opis poslova, kao i neadekvatna politika zapošljavanja kadrova.

Tradicionalno, u finansijskom sistemu Srbije su najviše zastupljene banke. U novi milenijum naša zemlja je ušla sa nedovoljno razvijenim finansijskim sistemom koji je brojao veliki broj banaka koje su uglavnom

¹ Živković B, (2005), *Restrukturiranje bankarskog sektora, Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, str. 223.

² Bjelica V, (1998), Bankarski sektor u procesu transformacije, *Ekonomika preduzeća*, Vol. 46, br. 3-4, Savez ekonomista Srbije, Beograd. str. 217-230.

³ Erić Jović M, (2011), Bankarski sektor Srbije 2001-2011. Reforme, oporavak i novi izazovi, *Banke i osiguranja u Srbiji 2001-2011, poređenje sa zemljama u regionu*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 6.

bile domaće (krajem 2000. godine je na tržištu poslovalo 86 banaka uključujući i jednu stranu – *Societe Generale Yugoslav bank AD*), koje je karakterisala niska kapitalizovanost i skromna bilansna suma i koje nisu obavljale funkciju platnog prometa. Jasno je da je ovakva situacija zahtevala hitno delovanje u pravcu oporavljanja bankarskog sistema i izgradnje stabilnog i efikasnog finansijskog sistema, kao i vraćanje poverenja stanovništva u banke.⁴ Prema istraživanjima, bankarski sektor Srbije je početkom 2000. godine bio suočen sa niskom profitabilnošću i velikim udelom neneaplativih potraživanja, rezerve za pokriće potencijalnih gubitaka su bile na izuzetno niskom nivou, nije bio uspostavljen adekvatan sistem upravljanja rizicima, a banke su uglavnom bile nelikvidne, nesolventne i potkapitalizovane (znatno potkapitalizovana banka je banka čiji je pokazatelj adekvatnosti kapitala za trećinu ili više niži od propisanog, odnosno čiji je kapital za trećinu ili više niži od propisanog cenzusom).⁵

S obzirom na to da je nakon 2000. godine bankarski sistem brojao veliki broj banaka, naredna faza razvoja finansijskog sistema se odnosila na ukupnjavanje bankarskog sistema kroz gašenje jedne grupe banaka (Beobanke, Beogradske banke, Investbanke i Jugobanke) početkom 2002. godine pri čemu je broj banaka smanjen na 53. Ove banke su činile skoro 60% bilansne sume bankarskog sektora, ali njihovo zatvaranje je bilo posledica činjenice da nije bilo dovoljno budžetskih sredstava za njihovo finansiranje (oko 9 milijardi nemačkih maraka).⁶ Procena troška budžetske reforme je pokazala da su troškovi likvidacije/stečaja značajno niži od troškova pune sanacije insolventnih banaka. Dok su troškovi likvidacije procenjeni na 1,23% bruto domaćeg proizvoda, troškovi sanacije su procenjeni na najmanje 22% bruto domaćeg proizvoda.⁷

Nakon 2000. godine kroz unapređenje regulative ojačana je kapitalna struktura banaka. Unapređenje finansijskog i bankarskog sistema se nastavilo i kroz dolazak stranih banaka uglavnom preuzimanjem postojećih banaka, ali je on i dalje bio nedovoljno razvijen

⁴ Savić N, (2014), Sačuvana stabilnost bankarskog sektora, *Ko je ko u finansijskom sektoru*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 12-13.

⁵ Vuković V, (2009), *Strukturne promene i performanse bankarstva Srbije 2002-2008*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.

⁶ Barisitz S, (2007), *Banking in Central and Eastern Europe 1980-2006: From Communism to Capitalism*, CRC Press, Taylor&Francis Group, London.

⁷ Erić Jović M, (2011), Bankarski sektor Srbije 2001-2011. Reforme, oporavak i novi izazovi, *Banke i osiguranja u Srbiji 2001-2011, poređenje sa zemljama u regionu*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 7.

u poređenju sa razvijenošću sistema u evropskim zemljama.⁸ Tokom 2001. godine prve strane banke koje su došle na naše tržište putem dobijanja *greenfield* licenci su *Microfinance bank AD*, *Raiffeisenbank AD*, *HVB bank*, *Alpha bank AE*, *EFG-Eurobank AD* i *National bank of Greece*. Ovakva situacija je donekle ulila poverenje stanovništvu u bankarski sistem što se direktno ogleda kroz rast devizne štednje građana sa 51 milion evra na 747 miliona evra u periodu 2000-2002. godine, ali se mora konstatovati i to da je i dalje veliki deo štednje stanovništva bio van bankarskih tokova. Krajem 2001. godine pomenute banke su činile 13,2% ukupne bilansne sume i skoro 16% kapitala celokupnog bankarskog sektora Srbije, a godinu dana nakon početka sprovođenja reformi bankarskog sektora adekvatnost kapitala je iz negativne zone dostigla visinu od 21,9%, a velika izloženost prema pojedinim dužnicima se smanjila sa 3.929 % na 233%.⁹

Krajem 2008. godine efekti globalne ekonomske krize su se prelili i na naš bankarski sektor i izazvali posledice koje nisu bile direktne jer naše tržište nije karakterisalo poslovanje sa složenim finansijskim instrumentima, ali su ipak pogodile finansijski i realni sektor, ali i sektor stanovništva. Došlo je do paničnog povlačenja štednje građana u iznosu od 17% što je predstavljalo šok za bankarski sistem. Neizmirivanje kreditnih obaveza je uzrokovalo porast loših kredita i usporavanje kreditne aktivnosti. S druge strane, Narodna banka je primenjivala restriktivnu monetarnu politiku i konzervativne prudencijelne mere, što je ublažilo negativne efekte globalne finansijske krize. Adekvatnost kapitala banaka je 2008. godine bila na nivou od 22%, što je skoro dva puta više od zakonom propisanog minimuma od 12% u Srbiji (odnosno 2,5 puta više od zakonski propisanog minimuma u evropskim bankama). Kriza je dovela do toga da se znatno više obraća pažnja na upravljanje bankarskim rizicima (posebno kreditnim rizikom), što pre nije bilo izraženo u tolikoj meri, a centralne banke upravljanje rizicima ističu kao važan postulat finansijske stabilnosti zemlje.¹⁰

⁸ Savić N, (2014), Sačuvana stabilnost bankarskog sektora, *Ko je ko u finansijskom sektoru*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 12-13.

⁹ Jeremić Z, (2005), Bankarski sektor Srbije - konkurencija se zaoštrava, *Privatizacija banaka u Srbiji*, (Ur. Đukić Đ, Hanić H), Institut ekonomskih nauka, Beograd, str. 77.

¹⁰ Dugalić V, (2013), Nema signala kad će kraj krize, *Banke i osiguranja u Srbiji i zemljama regiona, pet godina krize 2008-2012*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 12-13.

Tabela 1. Karakteristike bankarskog sektora Srbije pre i posle ekonomske krize:

<i>Karakteristike do ulaska u krizu</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Visoke stope rasta svih ključnih bilansnih kategorija
<ul style="list-style-type: none"> • Visok devizni priliv kroz dokapitalizacije u devizama i priliv deviznih kredita
<ul style="list-style-type: none"> • Visoka kamatna stopa na REPO kao osnovni mehanizam neutralisanja rasta u fiskalnom sektoru
<ul style="list-style-type: none"> • Motiv zauzimanja što većeg dela tržišta i mera NBS da se plasmani stanovništvu vežu za kapital, kao ključni motivi za priliv deviznih sredstava
<ul style="list-style-type: none"> • Rast zaduženosti kroz "cross border" kredite
<ul style="list-style-type: none"> • Subvencioniranje uvoznika i dužnika kroz apresiran kurs dinara
<i>Mehanizam kreiranja profita unosom deviza</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Unos deviza i pretvaranje u dinare - pritisak na apresijaciju kursa i zarada na kursnim razlikama- kupovina HOV NBS i zarada na kamati i kursnim razlikama
<ul style="list-style-type: none"> • Visok priliv "vrućeg novca"
<i>Negativne posledice</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Ekstremno visoki troškovi sterilisanja deviza, apresijacija dinara
<ul style="list-style-type: none"> • Bankarski sektor koji nije okrenut „core” biznisu već mu je „glavni klijent” centralna banka i država
<ul style="list-style-type: none"> • Profiti banaka bili su nesrazmerno visoki u odnosu na realni sektor
<ul style="list-style-type: none"> • Ekstremno visoka adekvatnost kapitala: (što je, međutim, bio i pokazatelj anomalija u kreiranju profita, ali je u krizi, ovako kreirana visoka kapitalizacija bila odličan amortizer gubitaka)
<i>Karakteristike nakon ulaska u krizu</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Promena tržišne strategije; umesto zauzimanja što većeg tržišnog učešća, cilj postaje očuvanje solventnosti i likvidnosti
<ul style="list-style-type: none"> • Kriza likvidnosti na svetskom tržištu reflektuje se na smanjen devizni priliv po svim osnovama i smanjenje apetita za rizik
<ul style="list-style-type: none"> • Visok repo stok HOV kao jak amortizer udara na likvidnost, strah od odobravanja kredita privredi
<ul style="list-style-type: none"> • Strah od rizika nagle i nekontrolisane depresijacije dinara
<ul style="list-style-type: none"> • Smanjenje i povlačenje "cross border" kredita
<i>Povoljne okolnosti</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Zatečena visoka kapitalizovanost amortizuje udare na likvidnost i rast nenaplativih potraživanja

• Relativno niska zaduženost građana
• Oprezna politika zaduživanja koju je vodila NBS
<i>Nepovoljne okolnosti</i>
• Stimulansi za priliv kapitala kroz unos deviza i pretvaranje u dinare, sada se kreću u suprotnom pravcu i nastaje odliv sredstava po osnovu pritiska na razduživanje
• Bekstvo od kreditiranja privrede i stanovništva i okretanje ka državi
• Relativno visoka referentna kamatna stopa za period recesije da bi se ispunio postavljeni cilj uticaja na smanjenje inflacije. Da li je proklamovani cilj potrebno preispitati?

Izvor: Jeremić Z, (2014), Bankarstvo u Srbiji u periodu 2000-2013, Ko je ko u finansijskom sektoru, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 42.

3. ULAZAK STRANIH BANAKA NA BANKARSKO TRŽIŠTE SRBIJE

Tržišta zemalja u tranziciji pružaju stranim bankama povoljnije mogućnosti za sticanje profita u odnosu na tržišta razvijenih zemalja. Strane banke ulaze na manje razvijena, nezasićena i manje efikasna tržišta, što nosi svakako i veći rizik, ali na njima strane banke mogu uživati brojne prednosti, što osim profita, kao glavnog motiva za ulazak na određeno tržište, bitno utiče na njihovu odluku o ulasku. S druge strane, svaka zemlja bazira svoju odluku o ulasku na nova tržišta zasnovanu na *cost-benefit* analizi. Mnoga istraživanja na temu efekata ulaska stranih banaka na tržišta zemalja u tranziciji ukazuju, uglavnom, na njihov pozitivan uticaj na celokupni razvoj manje razvijenih zemalja, ali ima i iskustava koja govore suprotno.¹¹

Efekti ulaska stranih banaka razlikuju se od zemlje do zemlje i zavise od brojnih faktora: od samog načina ulaska na tržište, motiva zbog kojeg se ulazi na određeno tržište, delokruga aktivnosti i sl. Veliki broj autora se slaže da se pozitivni efekti javljaju u većini zemalja u tranziciji i da strane banke imaju ključnu ulogu u povećanju svih performansi bankarskog sektora, što se pre svega ogleda u smanjenju nenaplativih kredita, boljem finansijskom posredovanju, efikasnijem upravljanju

¹¹ Rraci O, (2010), The Effect of Foreign Banks in Financing Firms, Especially Small Firms, in Transition Economies, *Eastern European Economics*, Vol. 48, No. 4, M.E. Sharpe, Inc, Unated States. pp. 5–35.

rizicima i poboljšanju regulative. Negativni efekti su dosta retki i javljaju se u mnogo manjoj meri sudeći prema dosadašnjim iskustvima.¹²

Uzimajući u obzir mnogobrojna sprovedena istraživanja pozitivni efekti ulaska stranih banaka na tržišta zemalja u tranziciji, mogu se ogledati u povećanju efikasnosti bankarskog sistema kroz uvođenje novih proizvoda i usluga, prenošenja i usvajanja novih tehničko-tehnoloških iskustava i dostignuća (finansijske inovacije); jačanju korporativizacije banaka, ali i njenih komercijalnih funkcija; lakšem pristupu izvorima kapitala jer se lakše uspostavlja veza između finansijskog tržišta i međunarodnog tržišta kapitala (ulazak stranih banaka može obezbediti i dokapitalizaciju bankarskih sistema zemalja u tranziciji naročito, nakon perioda krize). Takođe, ukoliko bi postojala potreba za oporavkom banke, pregled opcija za oporavak može biti potkrepljen novim izvorima sredstava.¹³

Ulaskom stranih banaka postoji šansa da se privuku strana direktna ulaganja u zemlju, a da se istovremeno smanji odliv kapitala i ulaganja u neke druge zemlje; infrastruktura finansijskog sistema može značajno biti unapređena, kao i tehnologija upravljanja bankarskim poslovanjem, a kroz veći stepen diversifikacije aktive bankarskog sektora se postiže i sniženje kamatnih stopa po kreditima. Banke koje dolaze na tržište će preneti i svoj način poslovanja koji je u skladu sa međunarodnim standardima i na taj način će se unaprediti bankarska regulativa, pospešiti supervizija banaka kroz prisustvo stranih revizorskih agencija.¹⁴

Istraživanja pokazuju da je između prisustva stranih banaka i nenaplativih kredita zabeležena negativna korelacija, dok je između učešća državnih banaka u ukupnoj aktivni bankarskog sektora i učešća nekvalitetnih kredita zabeležena pozitivna korelacija. Ovim se potvrđuje pozitivan uticaj ulaska stranih banaka na pokazatelje poslovanja bankarskog sektora zemalja u tranziciji. Takođe, pozitivni efekti ulaska se mogu videti i u razvoju finansijskih tržišta i poboljšanju konkurentskog ambijenta zemalja.¹⁵ Strane banke se mogu odlučiti za strategiju ulaska na

¹² Claessens S, Demircug-Kunt A. and Huizinga H, (2001), How does foreign entry affect domestic banking markets?, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 25, Issue 5, United Kingdom of Great Britain & Northern Ireland, pp. 891-911.

¹³ Kožetinac G, (2009), Foreign Bank Penetration: Benefits and Hazards from Foreign Banks Entry to Transition Countries, *Business Opportunities in Serbia: The Case of the Italian Business Sector and the Role of Management Education*, Valter Cantino et al (eds), Belgrade Banking Academy – Belgrade and Institut of Economic Science – Belgrade, pp. 180-182.

¹⁴ Ibid, pp. 180-182.

¹⁵ Mešić D, (2006), Ulazak stranih banaka u zemlje u tranziciji, *Bankarstvo*, br. 7/8, Udruženje banaka Srbije, Beograd, str. 50.

nova tržišta ukoliko žele da istraže nove mogućnosti za poslovanje i kako je već prethodno istaknuto, odluku donose na osnovu analize troškova i koristi. Zemlje na čije tržište ulaze strane banke je važno da karakterišu politička i makroekonomska stabilnost, kao i liberalna ekonomska politika.¹⁶

Ako se osvrnemo na sprovedena istraživanja, bitno je istaći i potencijalne negativne posledice ulaska stranih banaka na tržište pojedinih zemalja. Argumenti koji govore u prilog ovoj činjenici su ti da mogu postojati značajne i nepremostive razlike u regulativi između zemalja. Takođe, ističu se i razlike u dostignutom stepenu tehničko-tehnološkog razvoja, što može predstavljati barijeru da domaće banke usvoje napredniju tehnologiju stranih banaka.¹⁷ Pojedini autori naglašavaju i važnost činjenice da matična banka kroz svoje filijale kapital plasira u različite zemlje u svetu shodno očekivanoj stopi prinosa i rizicima koji prate data ulaganja i ukoliko zemlja na čijem tržištu posluju strane banke beleži niže stope ekonomskog rasta, shodno tome će ponuda kredita stranih banaka biti manje stabilna od ponude domaćih banaka. Isto tako, prisustvo stranih banaka u jednoj zemlji može dovesti do veće izloženosti pomenute zemlje rizicima i potresima koji se vezuju za matičnu banku.¹⁸

Kada govorimo u ulasku stranih banaka na teritoriju Srbije možemo konstatovati da je bilo najviše zastupljeno austrijskih, italijanskih i grčkih banaka. Rezultati su pokazali da su one banke koje su došle na naše tržište putem *greenfield* licenci pravilno procenile sve potencijalne koristi i troškove primene date strategije što se reflektovalo visokim stopama prinosa, dobrim pozicioniranjem i značajnim tržišnim učešćem. Nakon 2002. godine više nije moglo da se uđe na tržište odobravanjem pomenutih licenci, već se kao jedina solucija navodila kupovina neke od postojećih banaka.¹⁹

Ulaskom stranih banaka ostvarivani su pozitivni poslovni rezultati u domaćem bankarskom sektoru sve do kraja 2008. godine što se može

¹⁶ Ibid, str.51.

¹⁷ Poghosyan T and Poghosyan A, (2010), Foreign Bank Entry, Bank Efficiency and Market power in Central and Eastern European Countries, *Economics of Transition*, Vol. 18(3), Blackwell Publishing Ltd, Oxford. pp. 571-598.

¹⁸ Uiboupin J, (2004), Effects of Foreign Banks Entry on Bank Performance in the CEE Countries, University of Tartu - Faculty of Economics & Business Administration, Working Paper Series, Issue 33, pp. 3-43.

¹⁹ Jeremić Z, (2014), Bankarstvo u Srbiji u periodu 2000-2013, *Ko je ko u finansijskom sektoru*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 38.

sagledati u Tabeli 2. Period 2003-2008. godine karakteriše smanjenje broja banaka na 34 (što je rezultat oduzimanja dozvola za rad, primene mera sanacije od strane centralne banke, davanja novih licenci za rad bankama, kao i procesa pripajanja drugim bankama), rast bilansne aktive sa 6,6 na 21,6 mlrd evra, porast broja zaposlenih na 31 000 (rast od oko 9 000 u odnosu na 2003. godinu).

Tabela 2. Bankarski sektor Srbije u periodu 2000-2008. godine

	<i>Aktiva banaka (u mil. din)</i>	<i>Broj zaposlenih</i>	<i>Broj banaka</i>
2000	799 029	26 075	86
2001	899 329*	22 804	49
2002	359 007	18 914	50
2003	451 868	22 319	47
2004	614 971	23 463	43
2005	914 191	25 680	40
2006	1 274 287	26 894	38
2007	1 678 369	30 246	35
2008	1 916 650	31 182	34

**Bez četiri najveće banke koje su likvidirane*

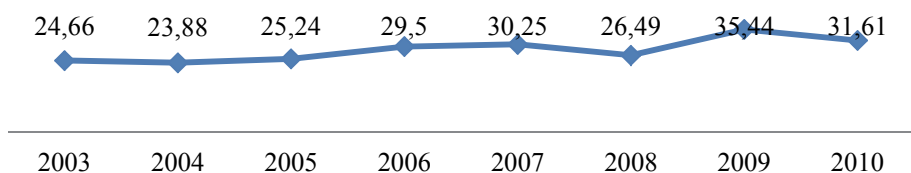
Izvor: Kovačević I, (2012), Bankarstvo Srbije 2001-2011: promene, rezultati, posledice, Banke i osiguranja u Srbiji 2001-2011, poređenje sa zemljama u regionu, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 43.

Ovo su sve razlozi zbog kojih je tržište Srbije bilo izuzetno atraktivno za strane banke. Uvedene su značajne promene u organizaciji i načinu upravljanja kapitalom, upravljalo se rizicima, uvedeni su međunarodni računovodstveni standardi u oblasti finansijskog izveštavanja. Došlo je do uvođenja savremene tehnike i tehnologije i modernizacije opreme, jačanja konkurencije, plasiranja novih bankarskih proizvoda (elektronsko i mobilno bankarstvo, uvedene su različite vrste platnih kartica). Zabeležen je i rast profitabilnosti banaka. Stope prinosa na angažovani kapital su sa 5,3% u 2003. godini porasle na 8,3% u 2008. godini, dok su stope prinosa na ukupno angažovana sredstva sa 1,1% u 2003. godini porasle na 1,9% u 2008. godini. Prethodna izlaganja nas navode na mišljenje da je ulaskom stranih banaka uspelo da se povрати prethodno izgubljeno poverenje u domaći bankarski sistem i pokrene

motivacija za štednju koja je porasla više od šest puta posmatrajući period 2003-2008. godine.²⁰

S druge strane, kao što je već konstatovano, strane banke su za kratak vremenski period ostvarile značajne poslovne rezultate. One su ispunjavanju kreditne aktivnosti pristupile sa dozom rezerve i sa velikim oprezom odobravale kredite privredi i stanovništvu. Nakon povećanja broja banaka očekivalo se da će usled rasta konkurencije doći do pada kamatnih stopa na kredite. Međutim, ovaj željeni efekat je izostao. Strane banke su za kratak vremenski period povratile uloženi kapital i zabeležile značajan rast aktive držeći kamatne marže na znatno višem nivou od očekivanog. Naime, strane banke su u potpunosti zaštitile svoje poslovanje od rizika sa kojima su bile suočene poslujući na tržištu naše zemlje koje su ugrađivale u kamatnu stopu, a valutnim klauzulama u ugovorima o kreditu su zaštitile svoj kapital od negativnih kursnih razlika i rasta cena na malo i time ih prebacivale na korisnike kredita. O kretanju kamatnih stopa banaka na kratkoročne kredite stanovništvu govori naredni grafikon.²¹

Grafikon 1. Kamatne stope banaka na kratkoročne kredite stanovništvu u Srbiji u % u periodu 2003-2010. godine

Izvor: Đukić Đ, (2007), *Analysis of effects of foreign bank entry on credit interest rate behavior in Serbia*, *Panoeconomicus*, No. 4, *Savez ekonomista Vojvodine, Srbija*, str. 436.

Ako posmatramo kretanje kamatnih stopa u susednoj Hrvatskoj i uporedimo ih sa kamatnim stopama u Srbiji, možemo uočiti znajane razlike. Kamatne stope na kratkoročne kredite stanovništvu u Srbiji u 2003. godini su gotovo tri puta veće od kamata u Hrvatskoj koje su iznosile 8,66%. U toku 2005. godine dok je u Hrvatskoj zabeležen blagi

²⁰ Kovačević I, (2012), *Bankarstvo Srbije 2001-2011: promene, rezultati, posledice, Banke i osiguranja u Srbiji 2001-2011, poređenje sa zemljama u regionu*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 42-44.

²¹ Đukić Đ, (2007), *Analysis of effects of foreign bank entry on credit interest rate behavior in Serbia*, *Panoeconomicus*, No. 4, *Savez ekonomista Vojvodine, Srbija*, str. 429-443.

pad (7,65%), kamatne stope u Srbiji i dalje rastu (25,24%). Tendencija trostruko većih kamatnih stopa se nastavlja i u 2010. godini kada kamatne stope u Hrvatskoj iznose nešto manje od 10%, a u Srbiji preko 30%. Ovo sve nam govori u prilog činjenici da konkurencija banaka nije bila dovoljno velika da bi oborila kamatne stope. Danas su ove kamatne stope u Srbiji znatno redukovane zbog niže inflacije, ali su i dalje na višem nivou od kamatnih stopa u zemljama regiona. Na kretanje kamatnih stopa pored svega pomenutog utiču i *Euribor* i *Libor* koje predstavljaju kamatne stope po kojima poslovne banke širom Evrope međusobno pozajmljuju novac (u evrima ili drugoj valuti).²²

Ukoliko je banka koja posluje na našem tržištu u vlasništvu neke strane banke apriori ne znači da će ona biti uspešna na tržištu. Ostvarene gubitke kao rezultat lošeg snalaženja na tržištu u tom slučaju ipak podnosi matična banka koja je prinuđena da vrši dokapitalizacije, a ne država preko budžeta. Istraživanja su pokazala da u lepezi različitih vlasničkih struktura, najbolje rezultate ostvaruju evropske banke sa dobrim lokalnim menadžmentom, odličnim monitoringom performansi banke i kvalitetnim upravljanjem rizicima.²³

4. PERFORMANSE BANKARSKOG SEKTORA SRBIJE

Na kraju marta 2017. godine bankarski sektor Srbije se prema podacima Narodne banke Srbije sastojao od 30 banaka, organizacione mreže od 1716 poslovnih jedinica i 23789 zaposlenih, što je za 49 radnika manje u odnosu na podatke koji su zabeleženi krajem 2016. godine, čime se nastavlja trend smanjenja broja zaposlenih u bankarskom sektoru.

Podaci iz Tabele 3. ukazuju na to da je ukupna neto bilansna aktiva bankarskog sektora u martu 2017. godine iznosila 3208 mlrd dinara što predstavlja smanjenje od 1% u odnosu na prethodno tromesečje. Kapital bankarskog sektora iznosi 639 mlrd dinara. Dominantno učešće u našem bankarskom sektoru i dalje beleže strane banke koje su poreklom iz Italije, Austrije, Grčke i Francuske, kojih je trenutno 11 i čiji je udeo u ukupnoj bilansnoj sumi 64,8% prema podacima Narodne banke Srbije i

²² Ibid, str. 431.

²³ Jeremić Z, (2013), Konsolidacija nije završena, šta sa nekonkurentnim bankama, *Finansije u regionu*, Narodna banka Srbije, USAID, str. 34.

zanemarljivo je smanjen u odnosu na kraj prethodne godine u iznosu od svega 0,2 procentna poena.²⁴

Tabela 3. Pregled odabranih parametara bankarskog sektora Srbije na kraju I tromesečja 2017. godine (u mlrd RSD, u %)

	Broj banaka	Aktiva		Kapital		Mreža		Zaposleni	
		Iznos	Učešće	Iznos	Učešće	Broj poslovnih jedinica*	Učešće	Iznos	Učešće
Banke u vlasništvu domaćih lica	9	754	23,5%	139	21,8%	543	31,6%	6.294	26,5%
Državne	6	543	16,9%	79	12,4%	438	25,5%	5.211	21,9%
Privatne	3	211	6,6%	60	9,4%	105	6,1%	1.086	4,6%
Banke u vlasništvu stranih lica	21	2.454	76,5%	500	78,2%	1.173	68,4%	17.501	73,5%
Italija	2	867	27,0%	182	28,4%	243	14,2%	4.218	17,7%
Austrija	3	499	15,5%	98	15,3%	210	12,2%	3.223	13,5%
Grčka	4	392	12,2%	94	14,8%	282	16,4%	4.195	17,6%
Francuska	2	325	10,1%	51	7,9%	179	10,4%	2.259	9,5%
Ostali	10	371	11,6%	75	11,8%	259	15,1%	3.606	15,2%
Ukupno bankarski sektor	30	3.208	100%	639	100%	1.716	100%	23.789	100%

*Poslovne jedinice obuhvataju sve oblike delova poslovne mreže: centrale, filijale, ekspoziture, šaltere i druge poslovne jedinice.

Izvor: Narodna banka Srbije, Sektor za kontrolu poslovanja banaka, Bankarski sektor u Srbiji - Izveštaj za I tromesečje 2017. godine, str. 3.

Kada govorimo o stepenu koncentracije i konkurencije u bankarskom sektoru, na osnovu podataka Narodne banke Srbije, možemo konstatovati da bankarsko tržište Srbije odlikuje zadovoljavajući stepen konkurencije i niska koncentracija aktivnosti posmatranjem vrednosti Herfindal-Hiršmanovog indeksa (HHI) koji se smatra najpouzdanijim pokazateljem koncentracije tržišta.

$$HHI = \sum_{i=1}^N s_i^2$$

²⁴ Narodna banka Srbije, Sektor za kontrolu poslovanja banaka, Bankarski sektor u Srbiji-Izveštaj za I tromesečje 2017. godine, str. 3-4. https://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_4/kvartalni_izvestaj_1_17.pdf

S_i - apsolutno tržišno učešće i -te banke

N - ukupan broj banaka na tržištu

Herfindal–Hiršmanov indeks koncentracije se izračunava kao suma kvadriranih učešća pojedinačnih banaka u ukupnoj kategoriji koja se posmatra (aktiva, krediti, depoziti i sl). Vrednost pokazatelja do 1.000 ukazuje na odsustvo koncentracije u sektoru, vrednost između 1.000 i 1.800 na postojanje umerene koncentracije, a vrednost iznad 1.800 na postojanje izražene koncentracije. Vrednost HHI zavisi od broja konkurenata na tržištu i od razlike u njihovoj relativnoj tržišnoj snazi. Vrednost HHI se smanjuje sa povećanjem broja konkurenata na tržištu. Takođe, vrednost ovog indeksa raste sa povećanjem diferencijacije u veličini tržišne moći. Maksimalna vrednost ovog indeksa je 100^2 tj. 10.000, a minimalna vrednost je blizu nule. Maksimalna vrednost se postiže samo u slučaju čistog monopola, a minimalna u slučaju atomističke tržišne strukture karakteristične za perfektnu konkurenciju.²⁵

Tabela 4. Koncentracija i konkurencija u bankarskom sektoru Srbije (na kraju I tromesečja 2017. godine)

	Prvih 5 banaka	Prvih 10 banaka	HHI
Aktiva	54,7	77,7	811
Kreditni bruto (ukupni)	51,2	74,5	732
Kreditni stanovništvu	50,1	76,3	732
Kreditni privrednim društvima	52,7	78,4	772
Depoziti (ukupni)	54,5	78,4	826
Depoziti stanovništva	57,0	80,4	944
Prihodi (ukupni)	51,2	75,6	733
Prihodi od kamata	50,8	75,7	733
Prihodi od naknada	57,2	80,5	877

Izvor: Narodna banka Srbije, Sektor za kontrolu poslovanja banaka, Bankarski sektor u Srbiji - Izveštaj za I tromesečje 2017. godine, str 4.

Ako posmatramo bankarski sektor Srbije, očigledno je odsustvo koncentracije aktivnosti banaka imajući u vidu da su vrednosti ovog

²⁵ Djolov G, (2013), The Herfindahl-Hirschman Index as a decision guide to business concentration: A statistical exploration, *Journal of Economic and Social Measurement* Vol. 38, Issue 3, IOS Press, Netherlands, pp. 201-227.

pokazatelja za sve ključne kategorije ispod nivoa od 1.000. Sve vrednosti ispod 1.000 znače da je tržište visoko fragmentirano, sa velikim brojem malih nekonkurentnih banaka koje nisu dostigle volumen depozita i kredita koji im omogućava dovoljan potencijal za profitabilno poslovanje. Relativno nisko učešće aktive i ostalih bilansnih kategorija u bruto domaćem proizvodu ne daje prostora za opstanak postojećeg broja banaka, pa nekonkurentne banke gube tržišnu utakmicu za raspodelu skromnog tržišnog potencijala. Posmatrajući Tabelu 4. možemo konstatovati da je najviši nivo koncentracije vidljiv u kategorijama depozita stanovništva i prihoda od naknada, dok je najniža vrednost zastupljena kod bruto kredita, ukupnih i datih stanovništvu.²⁶

Deset najvećih banaka prema kategoriji neto bilansne aktive, tokom prvog kvartala 2017. godine beleže povećanje tržišnog učešća koje iznosi 77,7%, a prema kategoriji depozita ostvaruju tržišno učešće od 78,4%. Nasuprot tome, ako posmatramo kategoriju bruto kredita, učešće prvih deset banaka je smanjeno na 74,5%. Posmatrajući strukturu deset najvećih banaka u Srbiji prema visini bilansne sume, kao vodeća banka se ističe Banka Intesa, što je bilo zastupljeno i u prethodnoj godini.²⁷

Navedeni podaci ukazuju na činjenicu da prvih deset banaka na tržištu kontroliše preko dve trećine tržišta, dok ostale banke imaju neznatna učešća ili posluju sa gubicima, što upućuje na to da je dalja konsolidacija bankarskog sektora Srbije pravac u kojem bi bankarski sektor trebalo da se kreće u budućnosti, u cilju ostvarivanja boljih performansi poslovanja i jačanja konkurencije. Prema mišljenju stručnjaka, našem tržištu je potrebno manje banaka nego što ih danas ima i u grupi banaka koje u poslednjih nekoliko godina beleže gubitke se mogu tražiti potencijalni kandidati za sažimanje tržišta.²⁸ Prema podacima Narodne banke Srbije, u prvom tromesečju ove godine u bankarskom sektoru je ostvaren prinos na aktivu (ROA) od 2,25% i prinos na kapital (ROE) od 11,41%. Šest banaka je ostvarilo negativan finansijski rezultat od 0,5 mlrd dinara, pri čemu je tržišno učešće svih šest banaka iznosilo svega 1,8%.²⁹

²⁶ Jeremić Z, (2013), Konsolidacija nije završena, šta sa nekonkurentnim bankama, *Finansije u regionu*, Narodna banka Srbije, USAID, str. 28.

²⁷ Narodna banka Srbije, Sektor za kontrolu poslovanja banaka, Bankarski sektor u Srbiji - Izveštaj za I tromesečje 2017. godine, str. 4-5. https://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_4/kvartalni_izvestaj_1_17.pdf

²⁸ Jeremić Z, (2013), Konsolidacija nije završena, šta sa nekonkurentnim bankama, *Finansije u regionu*, Narodna banka Srbije, USAID, str. 29.

²⁹ Narodna banka Srbije, Sektor za kontrolu poslovanja banaka, Bankarski sektor u Srbiji - Izveštaj za I tromesečje 2017. godine, str. 6-7. https://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_4/kvartalni_izvestaj_1_17.pdf

Tabela 5. Rang lista deset najvećih banaka prema kriterijumu bilansne aktive na kraju I tromesečja 2017. godine (u mlrd RSD, u %)

	31.12.2016.			31.03.2017.		
	Iznos	Učešće	Rang	Iznos	Učešće	Rang
Banka Intesa	551	17,0	1	550	17,1	1
Komercijalna banka	400	12,3	2	382	11,9	2
Unicredit Bank	332	10,2	3	317	9,9	3
Raiffeisen Bank	254	7,8	4	260	8,1	4
Societe Generale Bank	236	7,3	5	245	7,6	5
AIK banka	184	5,7	6	187	5,8	6
Eurobank	151	4,6	7	150	4,7	7
Erste Bank	143	4,4	8	145	4,5	8
Banka Poštanska Štedionica	133	4,1	9	132	4,1	9
Vojvodanska banka	126	3,9	10	126	3,9	10

Izvor: Narodna banka Srbije, Sektor za kontrolu poslovanja banaka, Bankarski sektor u Srbiji - Izveštaj za I tromesečje 2017. godine, str. 5.

Treba svakako istaći i to da ne postoji garancija da će banka koja poseduje veće tržišno učešće biti uspešna. Moguća je i opcija da banka sa relativno malim tržišnim učešćem pronađe odgovarajuću tržišnu nišu koja joj obezbeđuje ostvarenje dobrih poslovnih rezultata. Raslojavanje bankarskog sektora na nekoliko velikih banaka sa sobom nosi i rizik formiranja monopola ili oligopola na tržištu, pa samim tim nijedna krajnost nije poželjna. Ono što se svakako može konstatovati jeste to da u pogledu visine troškova prednost svakako imaju bankarski sektori sa većim stepenom koncentracije.³⁰

5. UMEMSTO ZAKLJUČKA

U meri u kojoj je razvijen bankarski sektor, kao deo finansijskog sistema jedne zemlje zavisi koliko će alokacija kapitala biti efikasna, rast preduzeća dinamičan a privredni razvoj u celini ekspanzivan. Kako je finansijski sistem Srbije orijentisan ka bankama, banke imaju dominantnu

³⁰ Jeremić Z, (2013), Konsolidacija nije završena, šta sa nekonkurentnim bankama, *Finansije u regionu*, Narodna banka Srbije, USAID, str. 29.

ulogu na finansijskom tržištu i analiza vlasničkih, bilansnih, tržišnih i konkurentskih reformi u bankarskom sektoru Srbije zaslužuje posebnu pažnju. Strane banke, koje su ušle na bankarsko tržište Srbije su doprinele povećanju kreditne aktivnosti i profitabilnosti bankarskog sektora, a prevashodno vraćanju poverenja u bankarski sektor. Vrlo brzo su rasli depoziti, kapital banaka, kreditna aktivnost i svi ostali parametri poslovanja bankarskog sistema. Nažalost, trend ovako brzog razvoja bankarskog sistema je prekinut globalnom finansijskom krizom. Ipak, pokazalo se da su ulaskom stranih banaka na tržište Srbije očekivanja po pitanju snižavanja kamatnih stopa ipak bila prevelika jer su one i dalje mnogo više u odnosu na zemlje u okruženju, što znači da konkurencija od strane tih banaka nije stvorila dovoljan pritisak na tržištu koji bi doveo do njihovog smanjivanja. Podaci Narodne banke Srbije pokazuju da prvih deset banaka na tržištu kontroliše preko dve trećine tržišta, dok ostale banke imaju neznatna učešća ili posluju sa gubicima. Dalja konsolidacija bankarskog sektora Srbije predstavlja pravac u kojem bi trebalo da se bankarski sektor kreće u budućnosti, u cilju ostvarivanja boljih performansi poslovanja i jačanja konkurencije. Konkurentniji bankarski sistem sa manje uplitanja regulatornih organa teži većoj stabilnosti. U tom pravcu bi trebalo da deluje i koncentrisaniji bankarski sistem sa manjim brojem većih banaka koje su profitabilnije, bolje diverzifikovane, bolje za monitoring i otpornije na potrese. S obzirom na to da je našem tržištu potrebno manje banaka nego što ih danas ima, potencijalni kandidati za sažimanje tržišta se mogu tražiti u grupi banaka koje u poslednjih nekoliko godina beleže gubitke. Raslojavanje bankarskog sektora na nekoliko velikih banaka sa sobom nosi i rizik formiranja monopola ili oligopola na tržištu, pa samim tim nijedna krajnost nije poželjna. Ono što se svakako može konstatovati jeste to da u pogledu visine troškova prednost svakako imaju bankarski sektori sa većim stepenom koncentracije. Koncentracija i zdravlje bankarskog sistema su od velikog značaja i za efektivnost monetarne politike, posebno u zemljama u kojima banakarski sektor poseduje glavnu ulogu u finansijskom sistemu, kao što je slučaj sa našom zemljom.

LITERATURA

- [1] Barisitz S, (2007), *Banking in Central and Eastern Europe 1980-2006: From Communism to Capitalism*, CRC Press, Taylor&Francis Group, London.
- [2] Bjelica V, (1998), Bankarski sektor u procesu transformacije, *Ekonomika preduzeća*, Vol. 46, br. 3-4, Savez ekonomista Srbije, Beograd. str. 217-230.
- [3] Claessens S, Demirguc-Kunt A. and Huizinga H, (2001), How does foreign entry affect domestic banking markets?, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 25, Issue 5, United Kingdom of Great Britain & Northern Ireland, pp. 891-911.
- [4] Djolov G, (2013), The Herfindahl-Hirschman Index as a decision guide to business concentration: A statistical exploration, *Journal of Economic and Social Measurement* Vol. 38, Issue 3, IOS Press, Netherlands, pp. 201-227.
- [5] Dugalić V, (2013), Nema signala kad će kraj krize, *Banke i osiguranja u Srbiji i zemljama regiona, pet godina krize 2008-2012*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd.
- [6] Đukić Đ, (2007), Analysis of effects of foreign bank entry on credit interest rate behavior in Serbia, *Panoeconomicus*, No. 4, Savez ekonomista Vojvodine, Srbija, str. 429-443.
- [7] Erić Jović M, (2011), Bankarski sektor Srbije 2001-2011. Reforme, oporavak i novi izazovi, *Banke i osiguranja u Srbiji 2001-2011, poređenje sa zemljama u regionu*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd.
- [8] Jeremić Z, (2005), Bankarski sektor Srbije - konkurencija se zaoštava, *Privatizacija banaka u Srbiji*, (Ur. Đukić Đ, Hanić H), Institut ekonomskih nauka, Beograd.
- [9] Jeremić Z, (2014), Bankarstvo u Srbiji u periodu 2000-2013, *Ko je ko u finansijskom sektoru*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd.
- [10] Jeremić Z, (2013), Konsolidacija nije završena, šta sa nekonkurentnim bankama, *Finansije u regionu*, Narodna banka Srbije, USAID.
- [11] Kovačević I, (2012), Bankarstvo Srbije 2001-2011: promene, rezultati, posledice, *Banke i osiguranja u Srbiji 2001-2011, poređenje sa zemljama u regionu*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd. str. 42-44.
- [12] Kožetinac G, (2009), Foreign Bank Penetration: Benefits and Hazards from Foreign Banks Entry to Transition Countries, *Business Opportunities in Serbia: The Case of the Italian Business Sector and the Role of Management Education*, Valter Cantino et al (eds), Belgrade Banking Academy – Belgrade and Institut of Economic Science – Belgrade.
- [13] Mešić D, (2006), Ulazak stranih banaka u zemlje u tranziciji, *Bankarstvo*, br. 7/8, Udruženje banaka Srbije, Beograd.
- [14] Narodna banka Srbije, Sektor za kontrolu poslovanja banaka, Bankarski sektor u Srbiji-Izveštaj za I tromesečje 2017. godine
https://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_4/kvartalni_izvestaj_I_17.pdf
- [15] Poghosyan T and Poghosyan A, (2010), Foreign Bank Entry, Bank Efficiency and Market power in Central and Eastern European Countries, *Economics of Transition*, Vol. 18(3), Blackwell Publishing Ltd, Oxford. pp. 571-598.
- [16] Raci O, (2010), The Effect of Foreign Banks in Financing Firms, Especially Small Firms, in Transition Economies, *Eastern European Economics*, Vol. 48, No. 4, M.E. Sharpe, Inc, Unated States. pp. 5–35.

- [17] Savić N, (2014), Sačuvana stabilnost bankarskog sektora, *Ko je ko u finansijskom sektoru*, (Ur. Stepanović B), Business Info Group, Beograd.
- [18] Uiboupin J, (2004), Effects of Foreign Banks Entry on Bank Performance in the CEE Countries, University of Tartu - Faculty of Economics & Business Administration, Working Paper Series, Issue 33, pp. 3-43.
- [19] Vuković V, (2009), *Strukturne promene i performanse bankarstva Srbije 2002-2008*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
- [20] Živković B, (2005), *Restrukturiranje bankarskog sektora, Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.

**PROMENE U SISTEMU MENADŽMENTA
KVALITETOM NASTALE POSLEDNJOM REVIZIJOM
MEĐUNARODNOG STANDARDA
ISO 9001:2015**

**CHANGES IN THE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM
AFTER THE LAST REVIEW OF THE INTERNATIONAL
STANDARD
ISO 9001: 2015**

Dr Jasna Babić, docent

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Sažetak: *Poslednja velika revizija međunarodnog standarda za sistem menadžmenta kvalitetom izvršena je septembra 2015. godine. Do septembra 2018. godine traje prelazni period u kome paralelno važe sertifikati za verzije standarda iz 2008. i 2015. godine, a posle toga će biti važeća isključivo verzija ISO 9001:2015.*

Standard ISO 9001:2015 koristi procesni pristup koji uključuje ciklus PDCA (planirajte - uradite - proverite - delujite) i razmišljanje zasnovano na riziku. Osnovne tačke standarda prate strukturu propisanu Anexom SL: predmet i područje primene, normativne reference, termini i definicije, kontekst organizacije, liderstvo, planiranje, podrška, realizacija operativnih aktivnosti, vrednovanje performansi, poboljšavanje.

Cilj rada je da prikaže promene u zahtevima standarda koje su nastale poslednjom revizijom i da ukaže na potrebne aktivnosti organizacija u praktičnoj primeni zahteva međunarodnog standarda ISO 9001:2015.

Ključne reči: *Aneks SL, međunarodni standard ISO 9001:2015, kontekst organizacije, strategija, upravljanje rizicima.*

Abstract: *The last significant revision of the international standard for the quality management system was carried out in September 2015. There will be a transitional period by September 2018, in which the certificates for the 2008 and 2015 standards will be valid in parallel, and after that, the ISO 9001: 2015 version will only be valid.*

The ISO 9001: 2015 Standard uses a process approach which includes the PDCA cycle (Plan - Do - Check - Act) and risk-based thinking. The basic points of the standards follow the structure prescribed by Annex SL: scope, normative references, terms and definitions, context of the organization, leadership, planning, support, operation, performance evaluation, improvement.

The aim of the paper is to show changes in the requirements of the standards that were created by the last revision and to point to the actions of organizations in the practical application of the requirements of the international standard ISO 9001: 2015.

Key words: *Annex SL, international standard ISO 9001: 2015, context of the organization, strategies, risk management.*

1. UVOD

Primena koncepta upravljanja ukupnim kvalitetom (TQM – Total Quality Management) je značajan faktor konkurentnosti preduzeća na tržištu. Primenu TQM koncepta u velikoj meri podržava i uspostavljanje brojnih standarda. Međunarodni standardi za sisteme upravljanja (menadžmenta) su dobrovoljni standardi. Primenljivi su u organizacijama svih veličina i vrsta delatnosti i daju opšti okvir poslovanja kroz zahteve ili uputstva.

Standardi za sisteme upravljanja koji sadrže zahteve namenjeni su za svrhe sertifikacije odgovarajućeg sistema. Najznačajniji u ovoj grupi standarda su: ISO 9001:2015 – Sistem menadžmenta kvalitetom - zahtevi, ISO 14001:2015 – Sistemi upravljanja (menadžmenta) zaštitom životne sredine – zahtevi sa uputstvom za primenu, OHSAS 18001:2007 – Sistem upravljanja zaštitom zdravlja i bezbednošću na radu – zahtevi, EN ISO 22000:2005 – Sistemi menadžmenta bezbednošću hrane – zahtevi za svaku organizaciju u lancu hrane, EN ISO 50001:2011 – Sistemi menadžmenta energijom - zahtevi sa uputstvom za korišćenje itd. U svetu danas postoji preko 1 700 000 sertifikata za različite sisteme menadžmenta, od čega oko 70% čine sertifikati za ISO 9001.

Najčešće primenjivani standardi u formi uputstava koji nisu namenjeni za svrhe sertifikacije sistema menadžmenta su ISO 9004:2009 – Rukovođenje sa ciljem ostvarivanja održivog uspeha organizacije – pristup preko menadžmenta kvalitetom i ISO 26000:2010 – Uputstvo o društvenoj odgovornosti.

Svi navedeni standardi mogu da se primenjuju pojedinačno, a mogu i da se integrišu u jedinstven sistem menadžmenta (IMS).

2. INTEGRISANI SISTEM MENADŽMENTA

Integrisani sistem menadžmenta (IMS) je sistem menadžmenta koji integriše sve sisteme i procese organizacije u jedan okvir, omogućavajući da organizacija radi kao celina sa jedinstvenim ciljevima. Formiranjem jedinstvene dokumentacije smanjuju se nepotrebna dupliranja

dokumenata, odnosno optimizuje se obim dokumentacije za sisteme menadžmenta. Povećava se transparentnost procesa i poboljšava upravljanje njima.¹

PAS 99:2006 – Specifikacija zajedničkih zahteva sistema menadžmenta kao okvir za integrisanje² koristi se u organizacijama koje uvode dva ili više standarda kako bi se pojednostavilo uvođenje više sistema (ISO 9001³, ISO 14001, OHSAS 18001, ISO 22000 itd). Usklađenost sa specifikacijom PAS 99:2006 ne podrazumeva usaglašenost sa zahtevima bilo kog od navedenih standarda. Specifikacija PAS 99 pomaže u spajanju zajedničkih zahteva svih standarda kroz jedinstvenu dokumentaciju. U navedenim standardima postoji šest zajedničkih zahteva: politika, planiranje, uvođenje i funkcionisanje, ocenjivanje performansi, poboljšavanje, preispitivanje od strane rukovodstva. Posebni zahtevi svakog od standarda treba da budu razmatrani i dokumentovani pojedinačno.⁴

Umesto ranije važećeg ISO Guide 83, 2012. godine objavljen je dokument Annex SL (Predlozi za standarde sistema menadžmenta) koji definiše okvir za generički sistem menadžmenta.⁵ Predloženi okvir je obavezujući za sve nove standarde za sisteme menadžmenta, kao i za buduće revizije već postojećih standarda za sisteme menadžmenta.

Aneks SL se sastoji od osam delova i četiri priloga. Nazivi delova su: opšte odredbe; obaveza izrade studije opravdanosti; slučajevi kada se ne radi studija opravdanosti; primenljivost Aneksa SL; termini i definicije; opšti principi; proces i kriterijumi studije opravdanosti; smernice za proces razvoja i za strukturu standarda sistema menadžmenta. Sva četiri priloga Anexa su obavezna, a za korisnike standarda je posebno značajan treći prilog: Struktura visokog nivoa, identičan osnovni tekst i zajednički pojmovi i osnovne definicije. Ostali prilozi su važni za ISO tehničke komitete koji razvijaju standarde za sisteme menadžmenta.

Treći prilog Aneksa SL definiše sledeću strukturu visokog nivoa, odnosno brojeve i naslove glavnih odeljaka svih standarda za sisteme

¹ Vujanović N., (2013), *Primena međunarodnih standarda za sisteme menadžmenta u organizacijama i ustanovama sa modelima dokumenata*, PD Q-Expert Consulting, Beograd, str. 594 - 596

² SRPS PAS A.K1.099:2010 identičan je sa PAS 99 : 2006

³ Odnosi se na verzije standarda ISO 9001:2000, odnosno ISO 9001:2008

⁴ Babić J., (2012.), "The Integrated Management Systems and the Business Excellence", *The Role of Contemporary Management and Marketing Methods in Improvement of Competitiveness of the Companies in Serbia within the Process of its Integration to the European Union*, editor Janičijević N., CID Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade, pp. 147

⁵ Annex SL (normative), *Proposals for Management System Standards, Consolidated ISO Supplement – Procedures Specific to ISO, ISO/IEC 2012.*

menadžmenta: uvod; 1) predmet i područje primene; 2) normativne reference; 3) termini i definicije; 4) kontekst organizacije; 5) liderstvo; 6) planiranje; 7) podrška; 8) poslovanje; 9) vrednovanje učinka; 10) poboljšavanje. Svaki od navedenih glavnih odeljaka ima svoje pododjeljke.⁶

Donošenjem Aneksa SL i budućom revizijom postojećih standarda za sisteme menadžmenta koja je u skladu sa trećim prilogom Aneksa SL, značajno će biti olakšano integrisanje pojedinačnih standarda u jedinstveni sistem menadžmenta. Za sada su sa Anexom SL od značajnijih standarda usklađeni sledeći: ISO 27001 – Sistem menadžmenta sigurnošću informacija (zahtevi), ISO 9001 – Sistem menadžmenta kvalitetom (zahtevi) i ISO 14001 – Sistem menadžmenta zaštitom životne sredine (zahtevi).

Integrirani sistem menadžmenta organizacije ili pojedinačni standardi za sisteme menadžmenta koje organizacije primenjuju sadrže minimalne zahteve za određeni sistem. Unapređenje celokupnog sistema poslovanja organizacije može se dodatno postići primenom modela poslovne izvrsnosti po kojima se dodeljuju nagrade za kvalitet.

3. EVROPSKI MODEL POSLOVNE IZVRSNOSTI

Danas u svetu postoji veliki broj međunarodnih, nacionalnih i korporativnih nagrada za unapređenje kvaliteta u skladu sa TQM konceptom. Najpoznatije među njima su sledeće: Demingova nagrada u Japanu, Malcolme Baldrige u Sjedinjenim Američkim Državama i Evropska nagrada za kvalitet. U Republici Srbiji se dodeljuje nacionalna nagrada za poslovnu izvrsnost, Oskar kvaliteta, koja je koncipirana po uzoru na evropsku nagradu.

Značaj različitih modela poslovne izvrsnosti, po kojima se dodeljuju nagrade za kvalitet, ogleda se u sledećem: modeli predstavljaju pokretače razvoja i unapređenja kvaliteta u određenim regionima i zemljama; nosioci nagrada su organizacije, svetski lideri u kvalitetu; modeli nagrada predstavljaju zrele (usavršene) modele TQM-a koji se prevode u modele poslovne izvrsnosti.⁷

Evropska fondacija za menadžment kvalitetom (European Foundation of Quality Management – EFQM) je neprofitna organizacija

⁶ Detaljnije, Vujanović N., (2017), Smernice za primenu standarda ISO 9001:2015 i prelaz sa ISO 9001:2008 na ISO 9001:2015, Q-Expert Consulting, Beograd, str. 39 - 51

⁷ Majstorović V., (2007), „Izvršnost od teorije do prakse“, *Menadžment totalnim kvalitetom & izvrsnost 4*, Vol. 35, JUSK (Jedinstveno udruženje Srbije za kvalitet), Beograd, str. 86

koja ima preko 700 organizacija članica. Ona je kreirala EFQM model poslovne izvrsnosti kao okvir za sisteme menadžmenta koji bi pomogao organizacijama na putu ka izgrađivanju poslovne izvrsnosti. Trenutno važeći EFQM model poslovne izvrsnosti sadrži devet osnovnih kriterijuma koji imaju svoje podkriterijume: 1) liderstvo; 2) strategija; 3) ljudski resursi; 4) partnerstvo i resursi; 5) procesi, proizvodi i usluge; 6) rezultati – korisnici; 7) rezultati – ljudski resursi; 8) rezultati – društvena zajednica; 9) poslovni rezultati.⁸

Prvih pet kriterijuma odnosi se na sposobnosti organizacije (tzv. omogućitelji) da proizvede odgovarajuće proizvode i usluge, a ostala četiri kriterijuma čine grupu ostvarenih rezultata. Svih devet kriterijuma su u skladu sa PDCA ciklusom (Plan – Do – Check – Act; planiraj – uradi – proveri – deluj). Odnos između kriterijuma koji opisuju omogućitelje i kriterijuma koji se odnose na rezultate nalaze se u ravnoteži u odnosu 50% : 50% ukupnih bodova. Kroz kriterijume koji se odnose na rezultate, istaknute su najvažnije zainteresovane strane za održivi razvoj preduzeća: korisnici, zaposleni i društvena zajednica. Veći značaj za 50% dat je korisnicima (150 bodova za šesti kriterijum), jer od njih direktno zavisi prihod organizacije. Objektivni kriterijum uspešnosti realizacije strategije organizacije je kriterijum Poslovni rezultati. Za uspešnost ovog kriterijuma direktno su zainteresovani vlasnici kapitala, pa je i ovom kriterijumu dat 50% veći značaj (150 bodova). Svi ostali kriterijumi nose po 100 bodova, tako da je maksimalan broj bodova 1000.⁹

Naš nacionalni model poslovne izvrsnosti (FQCE) je u velikoj meri usaglašen sa evropskim modelom. Iskustva nagrađenih organizacija u Srbiji pokazuju korisnost primene modela poslovne izvrsnosti kroz stalno poboljšavanje poslovnih performansi. Da bi se to postiglo, neophodna je opredeljenost najvišeg rukovodstva za kvalitet uz uključivanje svih zaposlenih.

Učestvovanje organizacija na konkursima za nagradu za kvalitet omogućava da se razmenjuju iskustva i uči od najuspešnijih preduzeća. Model poslovne izvrsnosti služi i kao koristan alat za samoocenjivanje organizacije i određivanje mogućih poboljšanja u poslovanju.¹⁰

⁸ Ušćumlić D., Babić J., Rajić V., (2012.), „Nacionalni model poslovne izvrsnosti kao alat za stalno poboljšavanje poslovnih performansi organizacije“, Tematski zbornik radova *Ekonomska politika i razvoj*, redaktori: Jovanović Gavrilović B., Rakonjac Antić T., Stojanović Ž., Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, str. 340

⁹ Za organizacije bi se moglo reći da su poslovno izvrsne ako ostvare preko 800 bodova

¹⁰ Arzu Akyuz G., (2015.), „Quality excellence in complex supply networks: EFQM excellence model reconsidered“, *Total Quality Management* Vol. 26 No. 12, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 1282, 1283

S obzirom da različiti međunarodni standardi za sisteme menadžmenta sadrže minimalne zahteve za sistem, modeli poslovne izvrsnosti se mogu posmatrati kao svojevrsna nadogradnja na već implementirane pojedinačne sisteme menadžmenta odnosno integrisani sistem menadžmenta.¹¹ U pravcu već postojećih kriterijuma Evropskog modela poslovne izvrsnosti kreću se i najnovije revizije standarda za sistem menadžmenta kvalitetom (serija ISO 9000) koje ćemo razmotriti u nastavku rada.

4. MEĐUNARODNI STANDARDI ZA SISTEM MENADŽMENTA KVALITETOM SERIJE ISO 9000

Međunarodni standardi serije ISO 9000 su dobrovoljni standardi koji imaju za cilj da pomognu organizacijama svih vrsta i veličina da uspostave efektivne sisteme menadžmenta kvalitetom. Ovoj seriji pripadaju sledeći standardi: ISO 9000, ISO 9001 i ISO 9004. Standard ISO 9000 opisuje osnove sistema menadžmenta kvalitetom i utvrđuje potrebnu terminologiju. Standard ISO 9001 sadrži zahteve za sistem menadžmenta kvalitetom, a standard ISO 9004 daje uputstvo za poboljšanje sveukupnih performansi organizacije kako bi se obezbedio održivi uspeh.¹²

Međunarodni standard ISO 9001 revidiran je 2015. godine u skladu sa zahtevima Aneksa SL. Prethodna verzija međunarodnog standarda ISO 9001 iz 2008. godine, kao i nova verzija iz 2015. važe paralelno do 23. septembra 2018. godine. Posle tog datuma biće važeća isključivo verzija ISO 9001:2015.

Standard ISO 9001:2008 kao i drugi standardi namenjeni za sertifikaciju sistema menadžmenta, zasnovan je na kontinuiranoj primeni PDCA pristupa (planiraj – uradi – proveri – deluj) i stalnom poboljšavanju sveukupnih performansi preduzeća. Pomenuti standard sadrži zahteve za sistem menadžmenta kvalitetom koji se odnose se na: predmet i područje primene; normativne reference; termine i definicije; sistem menadžmenta kvalitetom; odgovornost rukovodstva; menadžment resursima; realizaciju proizvoda; merenja, analize i poboljšavanja. Svi navedeni zahtevi podrazumevaju poštovanje osam principa menadžmenta kvalitetom

¹¹ Fernandez Diaz J., Rodriguez Mantilla J. M., Fontana Abad M., (2016.), „Impact of implementation of quality management systems on internal communications and external relations at schools“, *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 27 No. 1, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 97, 98

¹² Garza-Reyes J. A., Rocha-Lona L., Kumar V., „A conceptual framework for the implementation of quality management systems“, (2015.), *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 26 No. 12, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 1298, 1299

definisanih standardom ISO 9000: usmeravanje na korisnike, liderstvo, uključivanje osoblja, procesni pristup, sistemski pristup menadžmentu, stalna poboljšavanja, odlučivanje na osnovu činjenica, uzajamno korisni odnosi sa isporučiocima.

Kao što je već navedeno, međunarodni standard ISO 9004 sadrži uputstva koja organizacija može da primenjuje (takođe na dobrovoljnoj osnovi) i time unapredi svoje poslovanje. Ovaj standard je u svojoj prethodnoj verziji iz 2000. godine bio koncipiran kao podrška tada važećem ISO 9001:2000¹³ kroz uputstvo za poboljšavanje poslovnih performansi. U 2009. godini izvršena je velika revizija standarda ISO 9004 koja je i sada važeća. Njome se navedeni standard približava kriterijumima modela poslovne izvrsnosti i po svom predmetu i području primene prevazilazi ISO 9001:2008 (slika 1) što se može uočiti i iz samog naziva standarda ISO 9004:2009 – Rukovođenje sa ciljem ostvarivanja održivog uspeha organizacije – pristup preko menadžmenta kvalitetom.

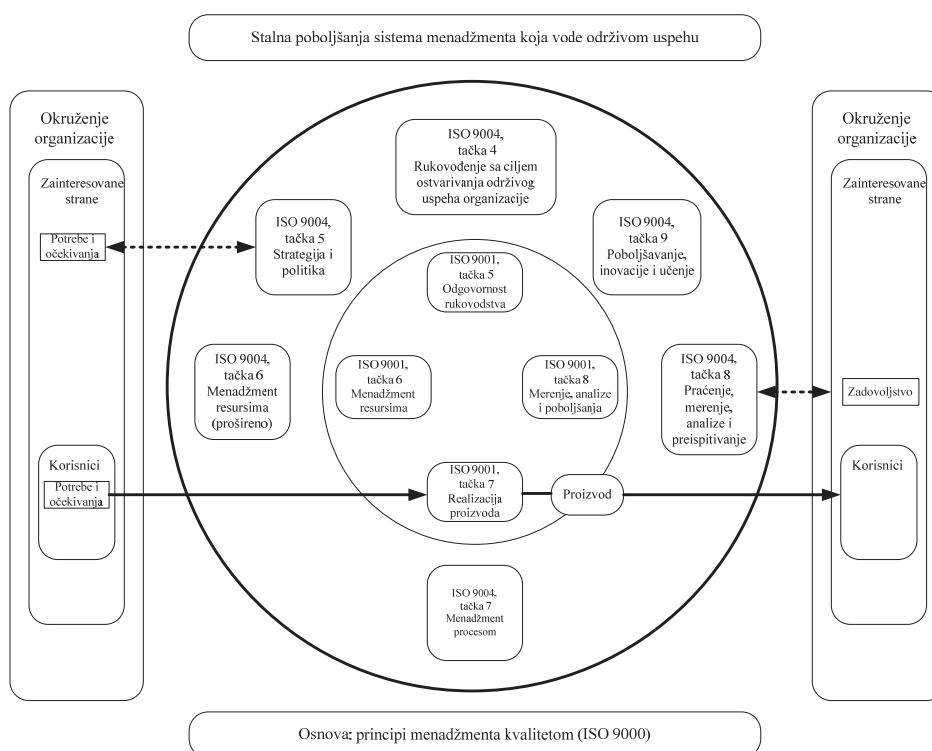
Održivi uspeh se ostvaruje ispunjavanjem potreba i očekivanja svih zainteresovanih strana na uravnotežen način i dugoročno. Najvažnije zainteresovane strane su: korisnici, vlasnici (akcionari), zaposleni, isporučioци i partneri, društvo. Prema odredbama standarda ISO 9004:2009, najviše rukovodstvo treba da formuliše strategiju i politiku organizacije kojom će misiju, viziju i vrednosti organizacije da prihvate i podrže sve njene zainteresovane strane. U tu svrhu, neophodno je da se redovno prati i analizira okruženje organizacije i potrebe i očekivanja zainteresovanih strana. Na osnovu strategije i politike, definišu se merljivi ciljevi za sve relevantne nivoe organizacije, određuju rokovi i odgovornosti za njihovo izvršavanje, obezbeđuju potrebni resursi i sprovode predviđene aktivnosti.¹⁴

Organizacija treba redovno da prati, meri i analizira svoje performanse. Faktori kojima organizacija može da upravlja i koji su kritični za njen održivi uspeh predstavljaju ključne indikatore performansi (KPI), koji se biraju tako da obezbeđuju merljive i tačne informacije na osnovu kojih se mogu primeniti preventivne i korektivne mere. Za dostizanje održivog razvoja, neophodno je da se u organizaciji kontinuirano sprovode: poboljšavanje, inovacije i učenje. Stalno poboljšavanje treba da bude ustanovljeno kao deo organizacione kulture.

¹³ Verzije ISO 9001:2000 i ISO 9001:2008 su međusobno veoma slične

¹⁴ SRPS ISO 9004:2009, Beograd, Institut za standardizaciju Srbije, str. 14-16

Slika 1. Prošireni model sistema menadžmenta kvalitetom zasnovan na procesima

Izvor: SRPS ISO 9004:2009, Beograd: Institut za standardizaciju Srbije, str. 6

Standard ISO 9004:2009 daje poseban prilog za samoocenjivanje organizacije. Alat za samoocenjivanje koristi pet nivoa zrelosti organizacije. Ovaj standard daje i korelaciju između ključnih elemenata i nivoa zrelosti. Ključni elementi su: rukovođenje; strategija i politika; resursi; procesi; praćenje i merenje; poboljšavanje, inovacije i učenje. Analizom nivoa zrelosti za svaki kriterijum (ključni element), daju se smernice šta treba da se uradi da bi se stiglo do sledećeg, višeg nivoa zrelosti. Pet nivoa zrelosti predstavljaju značajnu promenu u odnosu na standard za sistem menadžmenta kvalitetom, ISO 9001, po kome se proverom dobijaju samo dva rezultata – „usaglašeno“ i „neusaglašeno“.¹⁵ Kontinuitet ISO 9004:2009 sa drugim standardima serije ISO 9000 postiže se kroz zahtev da se ciljevi organizacije koji proističu iz izabrane strategije

¹⁵ Ivanović M. (2009). „ISO 9004:2009 – od QMS-a do poslovne izvrsnosti“, *Kvalitet 9–10*, Poslovna politika, Beograd, str. 21-22

i politike ostvaruju primenom osnovnih principa sistema menadžmenta kvalitetom.

Dalje usklađivanje standarda ISO 9004 i ISO 9001 izvršeno je revizijom standarda ISO 9001 u 2015. godini o čemu će biti reči u nastavku rada.

5. PROMENE NASTALE POSLEDNJOM REVIZIJOM MEĐUNARODNOG STANDARDA ISO 9001

Osnovni principi menadžmenta kvalitetom, na kojima se zasniva standard ISO 9001:2015, definisani su standardom ISO 9000:2015. U ovoj verziji je izostavljen princip „sistemski pristup menadžmentu“, a neki principi su malo preformulisani i glase:

- usredsređenost na korisnika
- liderstvo
- angažovanje ljudi
- procesni pristup
- poboljšavanje
- donošenje odluke na osnovu činjenica
- menadžment međusobnim odnosima.¹⁶

S obzirom da je standard ISO 9001:2015 usklađen sa Anexom SL, ima istu strukturu osnovnog nivoa kao i treći prilog Aneksa SL:

1. Predmet i područje primene.
2. Normativne reference.
3. Termini i definicije.
4. Kontekst organizacije – razumevanje organizacije i njenog konteksta; razumevanje potreba i očekivanja zainteresovanih strana; utvrđivanje predmeta i područja primene sistema menadžmenta kvalitetom; sistem menadžmenta kvalitetom i njegovi procesi.
5. Liderstvo – liderstvo i posvećenost; politika; organizacione uloge, odgovornosti i ovlašćenja.
6. Planiranje – mere koje se odnose na rizike i prilike; ciljevi kvaliteta i planiranje njihovog ostvarivanja; planiranje izmena.
7. Podrška – resursi (ljudi, infrastruktura, okruženje za realizaciju operativnih aktivnosti procesa, resursi za praćenje i merenje,

¹⁶ SRPS ISO 9000:2015, Institut za standardizaciju Srbije, podtačka 2.3., str. 12 – 24 (naš nacionalni standard SRPS ISO 9000:2015 identičan je sa ISO 9000:2015)

- znanje organizacije); kompetentnost; svest; komuniciranje; dokumentovane informacije.
8. Realizacija operativnih aktivnosti – planiranje i upravljanje realizacijom operativnih aktivnosti; zahtevi za proizvode i usluge; projektovanje i razvoj proizvoda i usluga; upravljanje eksterno nabavljenim procesima proizvodima i uslugama; proizvodnja i pružanje usluga; puštanje proizvoda i usluga; upravljanje neusaglašenim izlaznim elementima.
 9. Vrednovanje performansi – praćenje, merenje, analiza i vrednovanje; interna provera; preispitivanje od strane rukovodstva.
 10. Poboljšavanje – neusaglašenost i korektivna mera; stalno poboljšavanje.¹⁷

Pored navedenih 10 osnovnih tačaka, standard ima uvod i dva priloga. Uočava se da je nova verzija ISO 9001 takođe bazirana na PDCA pristupu. Fazi „planiraj“ pripadaju zahtevi: kontekst organizacije, liderstvo, planiranje i podrška. Faza „uradi“ odnosi se na zahtev za realizaciju operativnih aktivnosti. Faza „proveri“ se odnosi na zahtev vrednovanje učinka, a faza „deluj“ na zahtev za poboljšavanjem.

Pored promene određenih termina, u ISO 9001:2015 pojavljuju se dve nove podtačke koje se odnose na kontekst organizacije - Razumevanje organizacije i njenog konteksta i Razumevanje potreba i očekivanja zainteresovanih strana. Navedeni zahtevi obezbeđuju ujednačenost sa drugim standardima za sisteme menadžmenta i podrazumevaju da sistem menadžmenta kvalitetom ne treba da izlazi iz okvira svog predmeta i područja primene. Predmet i područje primene odnosi se na sposobnost organizacije da konzistentno obezbeđuje proizvode i usluge koji ispunjavaju zahteve korisnika i primenljivih zakona i drugih propisa i težnju da poveća zadovoljstvo korskornika.

U novoj verziji standarda ISO 9001 zahteva se od organizacije da odredi rizike i mogućnosti (prilike). Identifikovanjem rizika i njihovim upravljanjem, sistem menadžmenta kvalitetom deluje kao alat preventive, tako da ne postoji zahtev za preduzimanjem preventivnih mera.¹⁸

Novina je i što ne postoji odredba za mogućim izostavljanjima nekog zahteva standarda zbog specifičnosti organizacije kao što je to moguće u

¹⁷ SRPS ISO 9001:2015, Institut za standardizaciju Srbije, Beograd (identičan sa ISO 9001:2015)

¹⁸ Babić J., (2017.), "The Implementation of International Standards for Insurance Management Systems", *Challenges and Tendencies in Contemporary Insurance Market*, University of Belgrade, Faculty of Economics, Publishing Centre, Belgrade, pp. 487

verziji ISO 9001:2008. Kada se zahtev može primeniti u okviru predmeta i područja primene sistema menadžmenta kvalitetom, organizacija mora da ga primeni. U slučaju da se zahtev ne može primeniti, organizacija može da utvrdi da zahtev nije primenljiv (to ne sme da dovede do neusaglašenosti proizvoda i usluga ili do smanjenja zadovoljstva korisnika).

U skladu sa Aneksom SL, ne postoji više zahtev za imenovanjem predstavnika rukovodstva za kvalitet, ali postoji zahtev da se odgovornosti i ovlašćenja za relevantne uloge dodele i saopšte u organizaciji. Takođe, postoji obaveza izveštavanja najvišeg rukovodstva o performansama sistema menadžmenta kvalitetom i o svakoj potrebi za izmenom ili inovacijom, što nas navodi na indirektni zahtev za postojanjem predstavnika rukovodstva za kvalitet. Istovremeno nova verzija ISO 9001 uvodi zahtev za krajnjom odgovornošću najvišeg rukovodstva, što značajno utiče na nivo njegove odgovornosti za efektivnost sistema menadžmenta kvalitetom.

Nova je i odredba koja se odnosi na organizaciono znanje i koja podrazumeva da se održava znanje koje je organizacija stekla, odnosno da se upravlja prošlim, postojećim i dodatnim znanjem (znanjem kompetentnih ljudi iz organizacije i znanjem koje je dostupno iz drugih izvora).

Zahtev za upravljanje proizvodima i uslugama koji su obezbeđeni iz eksternih izvora traži da se usvoji pristup zasnovan na riziku i odnosi se na sve oblike esternih obezbeđivanja: nabavka od isporučilaca, aranžmani sa eksternim kompanijama, procesi iz autsorsa (koje za organizaciju obavljaju druge organizacije) itd.

S obzirom da veliki broj organizacija, pogotovo velikih i srednjih, ima sertifikovane sisteme menadžmenta kvalitetom, biće neophodno da u njih uvede određene izmene kako bi ih uskladila sa zahtevima ISO 9001:2015.

6. PRAKTIČNA PRIMENA NOVE VERZIJE MEĐUNARODNOG STANDARDA ISO 9001:2015

Prilikom prelaska sa standarda ISO 9001:2008 na verziju ISO 9001:2015, neophodno je da organizacija sprovede sledeće izmene:

- 1) Da izvrši uskladjivanje pojedinih zahteva i podzahteva iz verzije ISO 9001:2008 sa Aneksom SL, odnosno sa numeracijom zahteva u ISO 9001:2015.
- 2) Da se u okviru zahteva „Liderstvo“ obezbedi značajnije uključivanje najvišeg rukovodstva u aktivnosti sistema menadžmenta kvalitetom, a ne kao ranije da najviše rukovodstvo obezbedi odvijanje tih aktivnosti kroz imenovanje predstavnika rukovodstva za sistem kvaliteta.
- 3) U skladu sa novouvedenim zahtevom „Kontekst organizacije“ neophodno je da se identifikuju sve zainteresovane strane kao i da se definišu unutrašnja i spoljna pitanja koja utiču na mogućnost ostvarenja planiranih rezultata.
- 4) Predmet i područje primene sistema menadžmenta kvalitetom treba da se definiše preciznije nego u verziji ISO 9001:2008, jer je neophodno da se uzme u obzir kontekst organizacije.
- 5) Odredbom 4.4. standarda ISO 9001:2015 preciznije se definiše i pojačava primena procesnog pristupa (proces se definišu, prate, mere, poboljšavaju; obezbeđuju se resursi, dodeljuju odgovornosti i ovlašćenja, upravlja se rizicima itd).
- 6) Ne postoji više potreba za uspostavljanjem preventivnih mera, ali se javlja zahtev za rešavanje svih rizika ili prilika u vezi sposobnosti sistema menadžmenta kvalitetom da postigne planirane rezultate.
- 7) Umesto termina „proizvod“ pod kojim su se podrazumevali i proizvodi i usluge, sada se uvodi termin „proizvodi i usluge“ čime se ističe značaj usluga u sistemu menadžmenta kvalitetom.
- 8) Zahtev „Poboljšavanje“ je sveobuhvatniji od ranijeg „stalnog poboljšavanja“, jer postepeno (stalno) poboljšavanje predstavlja samo jedan oblik poboljšavanja. Pored toga mogu da se vrše periodične veće promene, reorganizacija itd.
- 9) Termini „nabavka“ i „outsors“ zamenjeni su terminom „eksterno nabavljeni procesi, proizvodi i usluge“, koji se odnosi na sve oblike spoljnog snabdevanja. Organizacije su obavezne da primene

pristup zasnovan na riziku kako bi utvrdile vrstu i obim upravljanja za svakog spoljnog isporučioaca, odnosno za sve eksterno nabavljene proizvode i usluge.

- 10) Ne insistira se na ranijim nazivima pojedinih tipova dokumenata (poslovnik, procedura, zapis itd.) već se koristi termin „dokumentovane informacije“ kojima organizacija mora da upravlja, da ih održava i čuva.
- 11) Tekst standarda je dopunjen na više mesta, tako da su zahtevi detaljnije objašnjeni. To je posebno slučaj sa zahtevima koji su se ranije samo podrazumevali, a sada su eksplicitni.
- 12) Svi termini i definicije za sistem menadžmenta kvalitetom koje treba dodati ili izmeniti mogu se naći u standardu ISO 9000:2015.
- 13) Standard ISO 9001:2015 ima dva priloga. U prilogu A daju se objašnjenja o novoj strukturi, terminologiji i konceptu standarda. U prilogu B prikazani su detalji drugih standarda za sistem menadžmenta kvalitetom (ISO 9000, ISO 9001, ISO 9004) kao i drugih standarda koji je doneo komitet Međunarodne organizacije za standardizaciju ISO/TC 176 (prevažodno standardi serije ISO 10000).¹⁹

Pored navedenih obaveznih izmena, prilikom prelaska na novu verziju standarda organizacija može, a ne mora, da sprovede sledeće izmene:

- 1) Ne moraju da imenuju predstavnika rukovodstva za sistem menadžmenta kvalitetom, ali mogu da zadrže ovu funkciju ukoliko im je potrebna. U svakom slučaju, najviše rukovodstvo je u obavezi da preuzme neke odgovornosti koje je dosada dodeljivalo predstavniku rukovodstva i da prihvati najvišu (krajnju) odgovornost za efektivnost sistema menadžmenta kvalitetom (QMS).
- 2) Poslovnik o kvalitetu i brojne procedure kao ranije zahtevane vrste dokumenata mogu da budu povučeni. Ukoliko organizacija smatra da su joj potrebni, može da ih zadrži čak i pod tim nazivima.²⁰
- 3) Ponovna izgradnja (restrukturiranje) QMS-a nije neophodna. Ukoliko organizacija ispunjava sve zahteve standarda ISO

¹⁹ Vujanović N., (2017), Smernice za primenu standarda ISO 9001:2015 i prelaz sa ISO 9001:2008 na ISO 9001:2015, Q-Expert Consulting, Beograd, str. 52 - 55

²⁰ Poslovnik o kvalitetu je dokument kojim se opisuje sistem menadžmenta kvalitetom organizacije, a procedura je dokument kojim se opisuje proces ili deo procesa

9001:2015, QMS će biti usklađen sa zahtevima standarda čak i kada ne prati redosled zahteva.

- 4) Dopune zbog novih termina i definicija mogu da se sprovedu, ali i ne moraju. Organizacije mogu da zadrže i stare termine ukoliko im to više odgovara. Pored već pomenutih, izmenjeni su još neki termini kao na primer: okruženje za realizaciju operativnih aktivnosti i procesa (umesto radna sredina), resursi za praćenje i merenje (umesto oprema za praćenje i merenje) itd.²¹

Jedno od važnih pitanja kako za same organizacije, tako i za sertifikaciona tela koja proveravaju sisteme menadžmenta kvalitetom je dokumentovanje sistema. Kao što je već navedeno, u novoj verziji standarda ISO 9001 uvodi se termin „dokumentovana informacija“ umesto ranijih naziva dokumenata kao što su: poslovnik o kvalitetu, procedure, zapisi, uputstva, planovi kvaliteta, specifikacije itd. Ne postoji obaveznost izrade poslovnika o kvalitetu, kao dokumenta kojim se opisuje sistem menadžmenta kvalitetom organizacije, a broj neophodnih dokumentovanih procedura i zapisa²² je smanjen. Kada u standardu postoji formulacija „da se održava dokumentovana informacija“, misli se na postojanje dokumentovane procedure. Ukoliko se kaže „da se čuva dokumentovana informacija“, misli se na zapis. Minimum dokumentovanih informacija koje se zahtevaju standardom ISO 9001:2015 je 28. Sve ostalo organizacija sama određuje prema svojim specifičnostima (veličina, vrsta delatnosti, složenost procesa, kompetentnost zaposlenih itd). Organizacija treba da razvije i održava dokumentovane informacije koje obezbeđuju efektivnost njenog sistema menadžmenta. Može da odluči da neke informacije sumira u dokument kao što je poslovnik u kome će biti opisan sistem kvaliteta i koji će upućivati na druge značajne dokumentovane informacije. Struktura ovakvog poslovnika može, ali ne mora da prati strukturu tačaka (zahteva) standarda ISO 9001:2015. Procedura (sada dokumentovana informacija koja se održava) kao specificirani način za obavljanje neke aktivnosti ili procesa može da bude dokumentovana i nedokumentovana. U slučaju dokumentovanih procedura, moguće je da se izaberu različite forme dokumenata koji predstavljaju dokumentovane informacije: procedure, mape procesa, dijagrami toka, organizacione šeme i opisi poslova, specifikacije, uputstva za rad, planovi kvaliteta itd.

²¹ Vujanović N., (2017), Smernice za primenu standarda ISO 9001:2015 i prelaz sa ISO 9001:2008 na ISO 9001:2015, Q-Expert Consulting, Beograd, str. 56 - 57

²² Zapis je dokument koji predstavlja dokaz da je neka aktivnost realizovana

Organizacije koje su već sertifikovane prema zahtevima ISO 9001:2008, pri prelasku na novu verziju standarda trebalo bi da urade sledeće: da utvrde šta se iz postojeće dokumentacije može dalje primenjivati, šta je suvišno, a šta nedostaje. Postojeću dokumentaciju treba preispitati tako da se eliminišu nepotrebne formulacije tekstova kao i da se izbegnu višestruka ponavljanja u različitim dokumentima. Od velikog je značaja da se dokumentacija svede na optimalni nivo kojim se omogućava efektivnost i efikasnost sistema menadžmenta kvalitetom. Preveliki obim dokumentacije, pogotovo u papirnoj formi, može da dovede do „birokratizacije“ sistema menadžmenta kvalitetom, odnosno do smanjenja fleksibilnosti.²³ Kao i za sve druge aktivnosti u organizaciji, poželjno je da što veći broj zaposlenih bude direktno ili idnirektno uključen i u dokumentovanje sistema menadžmenta kvalitetom.

Uključivanje zaposlenih i stvaranje odgovarajuće kulture kvaliteta nije moguće bez pravilnog rukovođenja. Raniji zahtev za odgovornošću rukovodstva delom je proširen kroz uvođenje zahteva za liderstvom.²⁴ S obzirom da je tržište postalo turbulentno i nepredvidivo, liderstvo postaje neophodan uslov za opstanak organizacije. Najviše rukovodstvo preuzima krajnju odgovornost za efektivnost sistema menadžmenta kvalitetom. Imenovanje predstavnika rukovodstva za kvalitet nije više obavezno, ali je i dalje moguće. Standard zahteva da se dodele odgovornosti i ovlašćenja, ali ne navodi kome. Ukoliko organizacije zadrže i dalje funkciju predstavnika rukovodstva sigurno je da će doći do promene u njenom značaju, jer najveći deo odgovornosti nosi najviše rukovodstvo. Značajan doprinos predstavnika rukovodstva bi i dalje mogao da bude u koordinaciji međusobnog delovanja procesa u sistemu kvaliteta, u organizovanju internih i eksternih provera sistema, dokumentovanju sistema itd. Ranije se dešavalo da se skoro sva odgovornost prenese na predstavnika rukovodstva za kvalitet, pa je često sektor za obezbeđenje kvaliteta funkcionisao kao delimično izdvojeni deo organizacije. Sada će biti neophodno da se zahtevi za kvalitet uključe u sve aktivnosti organizacije, a to delimično menja i sam način sertifikacije sistema. Od proveravača (predstavnika sertifikacionih tela) se zahteva viši nivo kompetencija u

²³ Milovanov B., (2014), „Da li je došao kraj dokumentovanom sistemu menadžmenta?“, *Kvalitet & izvrsnost 9-10*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 61, 63

²⁴ Alvarez-García J., De la Cruz Del Rio-Rama M., Saraiva M., Ramos-Pires A., (2016.), „Dependency relationships between critical factors of quality and employee satisfaction“, *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 27 No. 6, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 597, 598

vođenju razgovora sa najvišim rukovodstvom o pitanjima strategije organizacije. Činjenica da ni poslovnik o kvalitetu nije obavezan dodatno pojačava značaj uloge razgovora sa rukovodstvom o ispunjenosti zahteva standarda ISO 9001:2015. Novi zahtev standarda je i utvrđivanje konteksta organizacije, što zahteva i proveru da li je sistem menadžmenta kvalitetom pravilno postavljen u odnosu na kontekst organizacije i da li je moguće da se ostvare planirani rezultati. Uz to je neophodno da se proveru da li su identifikovane relevantne zainteresovane strane i njihovi zahtevi koji se odnose na sistem menadžmenta kvalitetom organizacije.²⁵

U drugim standardima za sisteme menadžmenta (zaštitom životne sredine, zaštitom zdravlja i bezbednošću na radu, bezbednošću hrane itd.) zahtevana je procena rizika i upravljanje njima i pre pojave Aneksa SL. Kod standarda za sistem menadžmenta kvalitetom navođeno je upravljanje rizicima, ali je u posebno naglašeno u poslednjoj reviziji. To zahteva da se rizici identifikuju, da se proceni njihov značaj i da se njima upravlja. Rizike treba proceniti na osnovu verovatnoće pojave nekog događaja (aspekta) i intenziteta posledice. Moguće je da se u ovu procenu uključe i neki drugi faktori. Jedan od mogućih načina prikazan je na slici 2 gde bele površine predstavljaju prihvatljiv rizik, osenčene visok rizik kojim treba upravljati, a tamne veoma visok rizik koji zahteva preduzimanje potrebnih mera za smanjenje rizika.

Već je istaknuto da naglašavanje zahteva za upravljanje rizicima smanjuje potrebu za postojanjem posebne dokumentovane procedure za uspostavljanje preventivnih mera u sistemu menadžmenta kvalitetom. To ne znači da se preventivne mere ne preduzimaju, već znači da su u okviru zahteva za upravljanjem rizicima.

Veliku pažnju treba posvetiti zahevu standarda ISO 9001 za poboljšavanjem koji se zasniva na primeni principa stalnih poboljšavanja. Stalna poboljšavanja podrazumevaju uključenost svih zaposlenih, a to opet potencira značaj pravilnog vođenja organizacije, adekvatnog upravljanja ljudskim resursima i građenja odgovarajuće kulture kvaliteta. Pored uključivanja svih zaposlenih u davanju predloga za poboljšavanja procesa i proizvoda, povremeno se mogu uvoditi promene kojima se značajno poboljšava sistem kroz inovacije, reinženjering i slično. Upravljanje znanjem organizacije je novi podzahtev standarda ISO 9001

²⁵ Jelić M., (2015), „Izazovi sertifikacije prema novom standardu za sistem menadžmenta kvalitetom“, *Kvalitet & izvrsnost 11-12*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 28

koji u savremenim uslovima poslovanja postaje važan faktor konkurentnosti.²⁶

Slika 2. Matrica mere rizika

	Vrlo malo verovatno	Malo verovatno	Retko	Povremeno	Redovno
Bez posledica					
Zanemarljive posledice					
Neznatne posledice					
Znatne posledice					
Velike posledice					
Veoma velike posledice					

	prihvatljiv rizik
	visok rizik, kojim treba upravljati
	veoma visok rizik; neophodne mere za smanjenje rizika

Izvor: SRPS PAS A.K1.099:2010, Beograd: Institut za standardizaciju Srbije, str. 17

ZAKLJUČAK

Iz svega prethodno navedenog, možemo zaključiti da je za preduzeća korisno da primenjuju zahteve međunarodnih standarda za sisteme menadžmenta, posebno zahteve bazičnog standarda za sistem menadžmenta kvalitetom, ISO 9001. Integrisanjem više standarda u jedinstveni sistem, preduzeća optimizuju obim dokumentacije i postižu poboljšanja u brojnim aktivnostima. Primenom Aneksa SL budući novi standardi i revizije postojećih standarda imaće identičnu generičku strukturu, tako da će njihovo integrisanje u jedinstveni sistem menadžmenta biti značajno pojednostavljeno. U sledećih nekoliko godina to neće biti nimalo lako s obzirom na činjenicu da je to period kada će se pojedini standardi tek revidirati i usklađivati sa generičkom strukturom datom u Aneksu SL.

²⁶ Seo Y., Lee Ch., Moon H., (2016), „An organisational learning perspective of knowledge creation and the activities of the quality circle“, *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 27 No. 4, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 434, 435

Nova verzija standarda ISO 9001 iz 2015. godine usklađena je sa Aneksom SL. Došlo je do promena nekih termina i definicija. Uveden je novi zahtev za definisanje konteksta organizacije. Prvi put se u zahtevu standarda uvodi i strategijski menadžment, a samim tim se insistira i na krajnjoj odgovornosti najvišeg rukovodstva za efektivnost sistema menadžmenta kvalitetom. Organizacija ne mora da imenuje predstavnika rukovodstva za sistem menadžmenta kvalitetom, ali mora da se izvrši dodela odgovornosti i ovlašćenja.

Zahteva se procena rizika i prilika. Identifikovanjem rizika i njihovim upravljanjem, sistem menadžmenta kvalitetom deluje kao alat preventive, tako da ne postoji zahtev za preduzimanjem preventivnih mera. Neophodno je da organizacije obrate posebnu pažnju na upravljanje znanjem kao i na upravljanje proizvodima i uslugama koji se obezbeđuju iz eksternih izvora.

Ne postoji ni direktno izražen zahtev za postojanjem poslovnika o kvalitetu, a svi oblici dokumentacije se nazivaju „dokumentovane informacije“. Organizacije treba da dokumentuju svoj sistem menadžmenta tako da obim i sadržaj dokumentacije bude optimalan i da odgovara njihovim specifičnostima i potrebama.

LITERATURA

- [1] Alvarez-Garcia J., De la Cruz Del Rio-Rama M., Saraiva M., Ramos-Pires A., (2016.), „Dependency relationships between critical factors of quality and employee satisfaction“, *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 27 No. 6, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 595-612
- [2] Anex SL (normative), Proposals for Management System Standards, Consolidated ISO Supplement – Procedures Specific to ISO, ISO/IEC 2012.
- [3] Arzu Akyuz G., (2015.), „Quality excellence in complex supply networks: EFQM excellence model reconsidered“, *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 26 No. 12, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 1282-1297
- [4] Arsovski S. (2006). *Menadžment procesima*, Mašinski fakultet, Centar za kvalitet, Kragujevac
- [5] Babić J., (2017.), „The Implementation of International Standards for Insurance Management Systems“, *Challenges and Tendencies in Contemporary Insurance Market*, University of Belgrade, Faculty of Economics, Publishing Centre, Belgrade, pp. 485 - 499
- [6] Babić J., (2012.), „The Integrated Management Systems and the Business Excellence“, *The Role of Contemporary Management and Marketing Methods in Improvement of Competitiveness of the Companies in Serbia within the Process of*

- its Integration to the European Union*, editor Janićijević N., CID Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade, pp. 131-158
- [7] Babić J., (2011), „Uticaj standardizacije sistema kvaliteta na poslovne performanse preduzeća“, *doktorska disertacija*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
- [8] Fernandez Diaz J., Rodriguez Mantilla J.M., Fontana Abad M., (2016.), „Impact of implementation of quality management systems on internal communications and external relations at schools“, *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 27 No. 1, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 97-110
- [9] Garza-Reyes J.A., Rocha-Lona L., Kumar V., „A conceptual framework for the implementation of quality management systems“, (2015.), *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 26 No. 12, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 1298-1310
- [10] Hoyle D. (2006). *ISO 9000 – Quality Systems Handbook*, Elsevier, Oxford
- [11] Ivanović M. (2009). „ISO 9004:2009 – od QMS-a do poslovne izvrsnosti“, *Kvalitet 9 – 10*, Poslovna politika, Beograd, str. 21 – 22
- [12] Jelić M., (2015), „Izazovi sertifikacije prema novom standardu za sistem menadžmenta kvalitetom“, *Kvalitet & izvrsnost 11-12*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 27 – 30
- [13] Jelić M. (2010). „Revizija FQCE modela izvrsnosti“, *Kvalitet 1-2*, Poslovna politika, Beograd, str. 24 – 26
- [14] Majstorović V., (2007), „Izvrnsnost od teorije do prakse“, *Menadžment totalnim kvalitetom & izvrsnost 4*, Vol. 35, JUSK (Jedinstveno udruženje Srbije za kvalitet), Beograd, str. 79 - 90
- [15] Milovanov B., (2014), „Da li je došao kraj dokumentovanom sistemu menadžmenta?“, *Kvalitet & izvrsnost 9-10*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 60 – 64
- [16] Milovanov B. (2014), „Da li najviše rukovodstvo preuzima ulogu predstavnika rukovodstva shodno novim verzijama standarda za sisteme menadžmenta?“ , *Kvalitet & izvrsnost 1-2*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 64 – 68
- [17] Milovanov B., (2012), „Procesno orijentisane interne provere“, *Kvalitet & izvrsnost 1-2*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 74 – 79
- [18] Milovanov B., (2012), „Zajednički zahtevi različitih sistema menadžmenta, kao osnova za integrisanje, u sklopu budućeg ISO Guide 83“, *Kvalitet & izvrsnost 5-6*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 35 – 40
- [19] Pribićević I., (2012), „Kvalitetom do boljih rezultata“, *Kvalitet & izvrsnost 1-2*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 80 – 83
- [20] Punoševac Z., Jelenković A., Punoševac M., (2015), „Nova verzija standarda ISO 9001:2015 – da li je prošlo vreme dokumentacije, a došlo vreme situacije?“, *Kvalitet & izvrsnost 11-12*, FQCE – Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost, Beograd, str. 50 – 53
- [21] Raković R. (2014), *Integrirani sistem menadžmenta – teorija i praksa*, AMB Grafika, Novi Sad

- [22] Ray Tricker, (2017), *ISO 9001:2015 for Small Businesses*, sixth edition, Routledge, New York
- [23] Sampaio P., Saraiva P., Guimaraes Rodrigues A., (2010.), „ A classification model for prediction of certification motivations from the contents of ISO 9001 audit reports“, *Total Quality Management Vol 21. No. 12*, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 1279-1298
- [24] Seo Y., Lee Ch., Moon H., (2016), „An organisational learning perspective of knowledge creation and the activities of the quality circle“, *Total Quality Management & Business Excellence, Vol. 27 No. 4*, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon, pp. 432-446
- [25] SRPS ISO 9000:2007, *Sistem menadžmenta kvalitetom – termini i definicije*, Institut za standardizaciju Srbije, Beograd
- [26] SRPS ISO 9000:2015, *Sistem menadžmenta kvalitetom – termini i definicije*, Institut za standardizaciju Srbije, Beograd
- [27] SRPS ISO 9001:2008, *Sistem menadžmenta kvalitetom – zahtevi*, Institut za standardizaciju Srbije, Beograd
- [28] SRPS ISO 9001:2015, *Sistem menadžmenta kvalitetom – zahtevi*, Institut za standardizaciju Srbije, Beograd
- [29] SRPS ISO 9004:2009, *Rukovođenje sa ciljem ostvarivanja održivog uspeha organizacije – pristup preko menadžmenta kvalitetom*, Institut za standardizaciju Srbije, Beograd
- [30] SRPS PAS A.K1.099:2010, *Specifikacija zajedničkih zahteva sistema menadžmenta kao okvir za integrisanje*, Institut za standardizaciju Srbije, Beograd
- [31] Ušćumlić D., Babić J., Rajić V., (2012.), „Nacionalni model poslovne izvrsnosti kao alat za stalno poboljšavanje poslovnih performansi organizacije“, Tematski zbornik radova *Ekonomska politika i razvoj*, redaktori: Jovanović Gavrilović B., Rakonjac Antić T., Stojanović Ž., Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, str. 333 - 358
- [32] Vujanović N., (2013), *Primena međunarodnih standarda za sisteme menadžmenta u organizacijama i ustanovama sa modelima dokumenata*, PD Q-Expert Consulting, Beograd
- [33] Vujanović N., (2017), *Smernice za primenu standarda ISO 9001:2015 i prelaz sa ISO 9001:2008 na ISO 9001:2015*, Q-Expert Consulting, Beograd
- [34] <http://www.efqm.org>

DIJALOG KAO MANIFESTACIJA MOĆI *

DIALOGUE AS A MANIFESTATION OF POWER

Ana Vuković, istraživač saradnik

Institut društvenih nauka Beograd

Sažetak: *Ovaj tekst predstavlja skroman prilog za razumevanje izazova i iskušenja sa kojima se suočava Srbija. Iako društvenu, političku i ekonomsku situaciju na Kipru nije moguće u svim aspektima porediti sa našom zemljom, na osnovu analize stavova proisteklih iz iskustva običnih ljudi namera rada nije komparativnost podataka u strogom smislu, već da na osnovu empirijske građe rekonstruišemo kako se prepliću prošlost, sadašnjost i budućnost i kako ove tri vremenske dimenzije kroz dijalog i pregovore izgledaju iz vizure običnih ljudi na Kipru. Cilj je bio da prikupimo stavove običnih ljudi o dijalozima i pregovorima koji se vode već nekoliko decenija, i uvidimo ko ima moć u dijalogu i kakva je prema njihovom mišljenju vizija poželjnog društva.*

Ključne reči: *dijalog, pregovori, sećanja, iskustvo, Kipar.*

Summary: *This text presents a modest contribution to understand the challenges and temptations that Serbia faces. Although social, political and economic situation in Cyprus can not be compared in all respects with our country, based on the analysis of attitudes derived from the experience of ordinary people, the intention of this paper is not to compare the data in a strict sence. Rather, on the basis of empirical material, we want to reconstruct how past, present and future intertwine, and how these three time dimensions, through dialogue and negotiations, look in views of ordinary people in Cyprus. The goal was to gather the views of ordinary people about dialogues and negotiations that have been going on for several decades, and see who has the power in dialogue and what is their vision of wishfull society.*

Key words: *dialogue, negotiations, memories, experience, Cyprus.*

1. UVOD

S obzirom na geostrateški položaj ostrva interesi različitih međunarodnih faktora uvek su bili isprepleteni i utkani u sudbinu Kipra. Autori pominju interese Grčke, Turske, ali i SAD i Rusije, u dugotrajnim pregovorima ove zemlje su bile zainteresovane da ispune svoje zamisli i interese na ostrvu. Istraživači ističu da se “na kiparskoj sceni, od svakodnevnog života do međunarodnog položaja prepliću i sučeljavaju

* Rad je nastao u okviru projekta Strukturne, društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije, br. 179039.

interesi pobornika enozisa (na grčkom – ujedinjenje) i taksima (na turskom – podela)” (Simić, Janković, 2015: 10). U međunarodnoj politici Kipar predstavlja zemlju sa veoma dugom istorijom dijaloga i pregovora u najsnažnijoj međunarodnoj organizaciji UN koja se problemom bavi duže od pedeset godina. Mirovne snage UN na Kipru (UNFICYP) su vremenski najduža misija UN do sada. Kipar je stekao nezavisnost 1960. godine¹, a prvi kontigenti mirovnih snaga UN stigli su na ostrvo 1964. godine (Simić, Janković, 2015: 36).

Iako je severni deo okupiran od strane Turske Republika Kipar je primljena u Evropsku uniju 2004. godine. Međutim, to nije doprinelo da se okonča proces rešavanja problema, ali su Kiprani bili u mogućnosti da unaprede svoju pregovaračku poziciju.²

Turska je prekršila Povelju UN i fundamentalne principe međunarodnog prava i izvršila invaziju na Republiku Kipar u julu 1974. godine. Osim patnje stanovnika, i velikih materijalnih gubitaka, posledice invazije i ilegalne vojne okupacije od strane Turske su veštačka podeljenost upotrebom sile već 43 godine. Približno 37% suverene teritorije Republike Kipar je još uvek pod nelegalnom okupacijom od strane Turske i hiljade teško naoružanih turskih trupa nalaze se na okupiranoj teritoriji.

Približno trećina ukupne populacije, 200 000 grčke populacije Kiprana (Greek Cypriots) su nasilno proterani iz severnog dela Kipra gde su činili oko 70% populacije i još uvek ne mogu da se vrate u svoje domove. Približno 1 020 osoba, civila i vojnika, se još uvek vode kao nestali i turska strana ne čini ništa da se sazna kakve su njihove sudbine.

Od 20 000 ljudi oko 420 su krajem avgusta 1974. godine ostali zarobljeni u svojim selima i žive u lošim uslovima u okupiranim mestima. Turska ilegalno naseljava severni deo stanovnicima iz Turske da bi promenila demografsku sliku, a mnogi Kiprani turskog porekla (Turkish Cypriots) su prinuđeni da emigriraju i ima ih u mnogo manjem broju od naseljenika iz Turske. Kulturna baština, crkve i groblja u severnom delu su uništeni i ostavljeni zubu vremena.³ Iako je severni deo pod stranom

¹ Kipar je stekao nezavisnost 1960. godine, do tada je bio pod upravom Velike Britanije koja i danas ima suverenitet nad dve svoje baze na ostrvu – Dekelija i Akrotiri (ukupno 254 km²).

² Hronologija pristupanja Kipra u EU: 1973. Sporazum o asocijaciji sa EU; 1987. Carinska Unija sa EZ; 1990. podnošenje molbe za članstvo; 1993. pozitivna odgovor EK (Avis); 1998. početak pregovora o članstvu; 2002. Odluka EU o prijemu u članstvo; 2003. Potpisan Ugovor o pristupanju Kipra u EU; 2004. Kipar postaje član EU; 2008. Kipar ulazi u evrozonu (EMU); 2012. Kipar preuzima šestomesečno predsedavanje u EU. (Izvor: Simić, Janković, 2015: 118).

³ Izvor: *Cyprus still occupied, still divided 1974-2017*, Press and Information Office, Republic of Cyprus, 2017.

okupacijom, Republika Kipar je međunarodno prepoznata kao jedinstvena legitimna država na ostrvu, suverena na celokupnoj teritoriji koja uključuje i oblast koju je okupirala Turska.

Jedan od ciljeva ovog rada je da se na osnovu kvalitativne empirijske građe, stavova pripadnika zemlje koja je imala slično ali ne istovetno iskustvo kao Srbija na Kosovu i Metohiji, prikupimo podatke kako obični ljudi na Kipru sagledavaju svakodnevni život protkan dijalozima i pregovorima u cilju rešavanja problema okupacije ostrva. Nalazi koji će biti korišćeni u radu su samo deo podataka koji su prikupljeni kroz polustrukturisani dubinski intervju sa ispitanicima o tome kakva su sećanja i iskustva pojedinaca o situaciji na Kipru i "kiparskom pitanju" među pripadnicima različitih generacija.⁴ Namera ovog istraživanja nije stroga reprezentativnost uzorka i podataka, već da se prikupe raznovrsna sećanja i iskustva sagovornika, jer svrha kvalitativnog istraživanja jeste da se dobije široka lepeza stavova i podaci koji mogu da posluže kao okvir za druga istraživanja. Svakodnevni život Kiprana predstavlja jedan paralelni politički svet isprepleten osećanjima, vrednostima, željama u kojima je okupirana teritorija stalno prisutna kao tema. Okupacija ostrva je zajednička nit koja povezuje sve sagovornike, te oni često okupaciju ostrva stavljaju u fokus razgovora.

Istraživali smo stavove pojedinaca zbog duge istorije dijaloga i pregovaranja u zemlji u kojoj žive. Iako se ne bave politikom u profesionalnom smislu, svi sagovornici smatraju da je već decenijama njihov svakodnevni život duboko prožet politikom. Na osnovu stavova ispitanika o važnom kiparskom društveno-političkom pitanju namera nam je da ukažemo na zaključke koje možemo da imamo s obzirom na istorijske situacije i eventualne analogije. Rad ne podrazumeva doslovno poređenje stavova ispitanika sa sličnim političkim, javnim ili privatnim stavom koji bi mogao da zastupa predstavnik srpskog društva, već je cilj da se ukaže na slične izazove i iskušenja u kontekstu druge zemlje, a čitaocima teksta prepuštamo da prođu kroz proces prepoznavanja i upoređivanja činjenica, i naposljetku sami zaokruže svoje stavove.

⁴ Autor rada je obavio pet intervjua 2017. godine. Razgovori su vođeni na engleskom jeziku, transkripti i prevodi su autora rada.

2. DIJALOG, PREGOVORI, MOĆ, LJUDSKA PRAVA

Pojam dijaloga potiče od grčkog διάλογος što znači razgovor, pa se dijalog određuje kao vođenje usmenog ili pismenog razgovora između dve ili više osoba. U Oksfordskom rečniku dijalog je definisan kao diskusija između dvoje ili više ljudi ili grupa, posebno usmerena na istraživanje određenog predmeta ili rešavanje problema.⁵ Akteri u dijalogu pokazuju znanje, ideje, stavove, jer dijalog podrazumeva emocionalno uključivanje zatim poštovanje ličnosti učesnika i njihovih različitosti. Dijalog bi trebalo da se zasniva na većoj slobodi misli i kreativnom izražavanju stavova učesnika, za razliku od pregovora koji se uvek odvijaju iz pregovaračke pozicije nastale kao posledice prethodnih dijaloga ili verbalnih sporenja (sukoba) kao oblika demonstriranja moći. U tom smislu, pregovori su ograničen oblik dijaloga, forma retoričke borbe za bolju poziciju i za ispunjavanje zacrtanih i utvrđenih zamisli i ciljeva. Simbolička i stvarna upotreba reči u različitim društvenim kontekstima ima i različite posledice po društvene grupe koje ih upotrebljavaju. Značenje reči kao i tumačenje značenja od strane društvenih aktera koji zastupaju iste ili suprotne stavove doprinose boljem razumevanju strana u dijalogu i zavise od konteksta u kome se upotrebljavaju. Kako primećuju autori pojedincu je kultura uvek (s)poznata po presecima i zato on/ona o njoj imaju delimično i nepotpuno viđenje (Burdije, 1999: 57). Nama se čini da se naša individualna i kolektivna istorija kreću i napreduju, međutim, „istina je da društvenu ravnotežu održava saglasnost oko minimuma javnih načela kroz eksplicitne i implicitne norme (vladanja i potčinjavanja) sa neznatnim ili veoma sporim kretanjem i razvojem (Vuković, 2012: 215).

Dijalog je, za razliku od pregovora, otvoreniji oblik sučeljavanja stavova. Stoga u svakodnevnom govoru, i u drugim društvenim interakcijama, često nema jasno utvrđene granice kada dijalog prelazi u pregovaranje i kada se pregovaranje “zatvara u sebe” i onemogućava svaki oblik dijaloga i svrhovitu upotrebu argumenata.

Jedan od oblika učenja dijaloga je učenje kroz političku socijalizaciju. U demokratskim društvima se političkom socijalizacijom formiraju osnovni stavovi pojedinca prema društvenom poretku i građanski identitet. Prema definiciji koju daje Podunavac „politička socijalizacija je proces koji počinje u najranijoj fazi života individue i

⁵ Oxford dictionary: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/dialogue> pristupljeno 16. oktobra 2017.

izražava se u složenoj mreži interakcija između individue i društva, politička socijalizacija se opredeljuje kao celina procesa putem kojih društvo, delovanjem različitih agenasa političke socijalizacije, prenosi fundamentalna politička znanja, osećanja, vrednosti, norme i oblike ponašanja na pripadnike društva (Podunavac, 2008: 96)". Zatim, Vuković smatra da je svaki identitet slojevit i dinamičan i to se vidi u tome što identitet može da ima klasnu, stranačku, rodnu komponentu koje zajedno čine politički identitet i utiču na forme političkog delovanja. Identitet pruža mogućnost za razvoj ličnosti, ali i ograničava pojedinca u nekim aspektima jer se ne formira jednom zauvek već se menja pod uticajem društvenih faktora i kroz nedoumice i sučeljavanja stavova u samom pojedincu (Vuković, 2013: 249). Prema Atlagiću „identitet je svest individue o sebi koja je razvijena kao posledica specifičnog odnosa između nje i drugih individua tokom kojeg se utvrđuju međusobne sličnosti i razlike (Atlagić, 2007:15)". Dakle, identitet nastaje kao proizvod odnosa pojedinca i sredine u kojoj se nalazi, a dve bitne sastojnice ovog pojma su pripadnost i „drugost". Politički identitet se, kao i društveni, sastoji od različitih uzajamno povezanih komponenti – teritorijalne, sociodemografske, kulturne, etničke i drugih, ali ga treba razmatrati odvojeno jer predstavlja oblast u kojoj se artikulišu najvažniji procesi u društvu (Atlagić, 2007: 17).

Ovde bismo mogli da uvedemo i pojam moći. Mnogi teoretičari su se bavili pojmom moći i uticaja, a ovde ćemo izložiti samo nekoliko definicija značajnih za istraživanje. Moć se definiše preko uticaja jer se pojam uticaj najčešće izvodi iz pojma moći. Nikola Rot uticaj definiše kao „korišćenu i manifestovanu moć, moć koja je aktuelizovana", kao što je moć, po njemu, „potencijalni uticaj". Ovaj autor uspostavlja korelacije između moći i uticaja. „Moć je potencijalni uticaj, sposobnost ili mogućnost da se utiče, potencijalni uticaj koji se nekad koristi a nekad ne koristi", a „Uticaj je korišćena i manifestovana moć, moć koja je aktuelizovana. Uticaj znači menjanje ponašanja osobe nad kojom se ispoljava nečija moć" (Rot, 1995:163).

Jednu od klasičnih i najpoznatijih definicija moći daje Maks Veber u prvom tomu *Privrede i društva*: „Moć predstavlja izgled da se u okviru jednog društvenog odnosa sprovede sopstvena volja uprkos otporu, bez obzira na to na čemu se zasnivaju ti izgledi" (Veber, 1976/1: 37). Bitne komponente Veberove definicije moći su *izgledi*, *društveni odnos*, i *sopstvena volja* to jest mogućnost da se volja (interesi, prava) u okviru

jednog društvenog odnosa sprovedu u delo. Veberova teorija moći naglašava nameravanost moći, određeni oblik njene *smišljenosti*, to jest, postojanja svesti u društvenom odnosu u kome se moć javlja.

Savremeni teoretičar Denis Rong (Dennis H. Wrong) određuje moć kao „sposobnost nekih ličnosti da proizvode nameravane i predvidive učinke u odnosu na druge” (Wrong, 1995: 2). Za Ronga, moć može podrazumevati i nenameravane učinke, ali nenameravani uticaj nije moć, zbog čega je svaki predvidljiv, iako neželjeni učinak takođe deo ispoljavanja moći. Prema ovom teoretičaru sposobnost predviđanja da će se desiti i nešto što možda nije planirano i ne predstavlja cilj, ali ide uz nameru ostvarenja cilja, isto tako jeste moć.

U analizi ljudskih prava, Kostas Duzinas primećuje da „mi stičemo identitet u neprekidnoj borbi za priznanje, u kojoj su prava predmet pregovora. Zakon i prava predstavljaju osnovni cilj projekta postajanja subjektom u procesu recipročnog priznavanja nas samih i (ne)priznavanja drugih (Duzinas, 2009: 28)”. Ljudska prava su prema mišljenju Duzinasa, hijerarhizovana, i on smatra da su „prava istovremeno i izraz podele ljudi na one na dominantnim i one na podređenim pozicijama, ali i teren na kojem ta podela funkcioniše (Duzinas, 2009: 143)”. Naredno poglavlje rada obuhvata iskustva i zapažanja sagovornika o ovim pojmovima i njihovoj upotrebi.

3. DRUŠTVENI KONTEKST IZ UGLA OBIČNIH LJUDI NA KIPRU

Savremeni svet prožet je konfuzijom u sferi vrednosti i pojmova, stoga je definisanje nekoliko važnih pojmova na početku razgovora trebalo da nam bude putokaz ka opštim stavovima naših ispitanika. S obzirom na to da se često podrazumeva šta se smatra pod pojmovima dijalog, moć, pregovori, ispitanici su, uglavnom, reagovali na ova pitanja kao na neobična. Međutim, nakon intervju konstatovali su da je važno i neophodno da se ovi “samorazumevajući” pojmovi definišu na početku.

Ispitanicima smo postavili pitanja kako definišu dijalog, pregovore, i zamolili ih za njihovu definiciju ljudskih prava. Pitali smo ih ko ima moć u dijalogu, generalno, a potom ko ima moć u političkom dijalogu. Hteli smo da saznamo kakav je njihov emotivni stav, a kakav politički stav o pregovorima i kakav je odnos starije i mlađe generacije prema kiparskom problemu.

Dijalog sagovornici definišu kao proces, čin razmene mišljenja da bi se postigao određeni cilj. Evo nekoliko karakterističnih izjava:

„Dijalog je razmena ideja da bi se postigao neki napredak u vezi sa pitanjima i interesima, u vezi sa nečim za šta smo oboje zainteresovani. Politički dijalog je to isto, ali je fokus na pitanjima koja doprinose našem kvalitetu kao građanina.“

„Dijalog je jedini način za postojanje mira, jedini način susreta sa drugim i razumevanja potreba svakog ljudskog bića.“

„Moja definicija dijaloga, generalno, je da tu imate ljude, različite strane...zato dijalog sadrži “dio”- između dvoje, to znači da je po definiciji dijalog razgovor između dvoje koji imaju različite poglede...ali ne nužno suprotstavljene. ...Ali, imate opoziciju, to znači da je dijalog demokratska stvar, u smislu da iako među nama ima razlika možemo da zajedno sednemo i diskutujemo i proizvedemo nešto što je u oblasti duha tog dijaloga.“

„Kada ljudi imaju probleme moraju da sednu i razgovaraju da bi se međusobno razumeli, tako da je dijalog pokušaj da se razumemo međusobno. Neophodno je da izrazite svoje mišljenje, svoja osećanja, i svoje stanovište, i da to učini i drugi, i ovaj dijalog će nas oboje voditi ka tome da živimo u miru.“

Kao odgovor na to kako određuju politički dijalog, to jest dijalog u političkom kontekstu, sagovornici kao osnovnu razliku u odnosu na dijalog u opštem smislu uglavnom navode da u političkom dijalogu postoje suprotstavljene interese. Evo nekoliko zapažanja:

„Mislim da postoji razlika između dijaloga u opštem smislu i političkog dijaloga, nisam siguran da je moguće imati dijaloge u politici, zato što...mislim gledate to na TV, ali to nije, ono što dobijamo iz politike je ono što se dobija na osnovu reklame nekog proizvoda, ne znate ništa o tome kako i od čega je napravljen, ne znate ništa, znate samo težinu i cenu proizvoda. Ne verujem u dijaloge u politici, u laboratorijama u kojima se spravlja politika...imate mnogo strana, mnogo interesa.“

Sagovornici na sledeći način definišu pregovore:

„(Pregovori) imaju aspekte dijaloga, kao što sam već navela, ali uključuju suprotstavljene interese.“

„Pregovori su povezani sa onim što je rečeno o dijalogu, pregovori su iskreniji (jasniji, termin) kada se radi o politici, umesto upotrebe reči dijalog bolje je koristiti reč pregovori, jer imate sve te suprotstavljene interese u vezi sa nekim ciljem, svaki ima drugačiji zadatak, morate da pregovarate, neko mora da ode korak nazad, da se prave kompromisi prvi put, ili drugi put itd. ...Pregovaranje je strategija...nema nikakve velike mudrosti o tom pojmu.“

„Pregovori su igra davanja i ...win-win. Tako da, ako hoćete da uspete u dijalogu ili pregovorima morate da dajete i uzimate, to nije samo uzimanje bez davanja, tako da je to “win-win” situacija.”

„To je najboljnija reč na Kipru, u mojoj zemlji. ...ali, nije dovoljno da se reše problemi koje imamo na Kipru, podrazumeva dublji problem nego što je razmena – komercijalna akcija tokom pregovora – davanje i uzimanje, jer to nije trgovina, postoje mnogo dublji i komplikovaniji razlozi koji čine stavove ljudi. Za konflikte, kao što je konflikt na Kipru, nije jednostavno pronaći rešenje i dogovor.”

Kada poredi dijalog i pregovore, jedan ispitanik navodi da: *“Mislim da politički problem na Kipru nisu pregovori i dijalog, već je to okupirana teritorija od strane Turske. Ako Turska ode kući sve će biti u redu na Kipru. Možemo da vodimo dijaloge i pregovore, ali ne sa Turskom u našoj zemlji jer to je druga zemlja. Tu je od 1974. i oduzela nam je naše domove, našu zemlju i to nije u redu. To je jedna situacija u kojoj je jedna zemlja protiv druge zemlje...Ako Turska sa vojskom ode u Tursku i vrati zemlju vlasnicima, onda mi Kiprani možemo da učinimo sve što možemo za našu zemlju...”*

“...Ako ne uspemo kroz dijaloge i pregovore, ne znam šta drugo bismo mogli da uradimo...ali, snažno verujem da problem nisu ljudi – Kiparski Grci ni Kiparski Turci već Turska i turska vlada.”

Sklop ljudska prava, prema mišljenju većine ispitanika, podrazumeva osnovna ljudska prava, kao što su: pravo pojedinca na govor i izražavanje stavova na način na koji želi, ali koji ne ugrožavaju stavove drugih, pravo na verovanje u šta se želi i pravo na slobodu koja je prvo od svih prava:

„Ljudska prava su sloboda, pravda...”

„Mogućnost da ljudi zadovolje svoje bazične potrebe, odlučuju o važnim aspektima svog života i slobodno izraze svoju misao o svetu.”

„Ljudska prava su najbolji rezultat aktivne demokracije. Ljudska prava treba čuvati i primenjivati, ali to nije osnova – mislim, ako imate ljudska prava, ali ne možete da učestvujete u krucijalnim pitanjima i donošenju odluka, ili mogućnost da utičete na način na koji se stvari uključuju, ljudsko pravo će biti prazna konstrukcija i propašće na kraju.”

Hteli smo da saznamo šta se uči u školama na Kipru, kako se obrazuju mladi, kakva je kultura sećanja i upotreba prošlosti. Koji “tonovi” preovlađuju na Kipru u svakodnevnom životu, koliko je tema zastupljena u obrazovanju, u medijima i stavovima ljudi. Učenje istorije, kroz istorijske činjenice, simbole i mitove doprinosi unutrašnjoj koheziji

građana i utvrđuje nacionalni identitet. Jedna ispitanica navodi da su se stvari promenile, i da dosta zavisi od same ličnosti nastavnika, smatra da je veoma bitno obrazovati kulturu pamćenja jer ljudi uče iz svoje prošlosti bez obzira da li je ona dobra ili loša, njihovom krivicom ili krivicom nekog drugog. Drugi ispitanik smatra da se u školama uče samo istorijske činjenice, a činjenica je da je Turska izvršila nelegalnu invaziju na Kipar.

Na pitanje *Kakav je Vaš emotivni a kakav politički stav o okupaciji Kipra?* ispitanici ukazuju da su njihova osećanja uvek uzburkana, neprebolna, da se činjenice ne mogu zaboraviti i da je to deo njihove kulture sećanja:

„Želim da se vratim kući, u Famagustu.“

„Emocionalni stav uključuje tugu i ljutnju. Politički stav – mogu sve to da racionalizujem, treba da se fokusiramo na izvor problema, ka iskrenosti.“

„U nekom smislu srećan sam da moja porodice nije iz okupiranog dela. Mi imamo emocionalnu povezanost i razumevanje kao Kiprani, ali ne i lično iskustvo i zahvalan sam zbog toga jer to daje veće slobode... Ali, zaista mi smeta kad upoznam strance.. kada kažu: “O, Vi imate dve strane Kipra”, onda im ja objasnim da je to grčki deo i da je bila invazija. Jer, to je i jeste bila invazija, objektivno, nemam nikakvu ličnu korist da to vidim drugačije, u ovim stvarima sam racionalna osoba. Kada je u pitanju moj politički stav, pogođen sam i smeta mi okupacija, smeta mi i kad se to desi u nekoj drugoj zemlji, to je invazija, i ne sviđa mi se kada se severni deo pokušava da predstavi kao druga država, i to je “sra..”, Turci to rade (govore da je severni deo turska država), mi zovemo pseudodržava, lažna država, to bi bila tačna definicija. Koju reč koristite za okupiranu teritoriju u svakodnevnom životu, u medijima itd? Pseudodržava, lažna država.“

Naredne izjave sagovornika opisuju stavovi o kiparskom problemu među različitim generacijama:

„Sve generacije iz južnog i severnog Kipra pojavljuju se sa različitim stavovima. Dominantni osećaj je razočaranje. Mnogi ljudi se kreću ka prihvatanju sporazuma koji, iako se nazivaju “rešenja”, izgleda da nemaju perspektivu za poboljšanje političke situacije na ostrvu. Nasuprot tome, većina ideja o kojima se govori uključuju sporazume koji će biti karakterisani snažnom političkom nesigurnošću.“

„Stariji, neki od njih imaju iskustvo kao deca, su mnogo emotivnije upleteni. Moja generacija je imala više sreće, da budem iskren, da bude odgajana za vreme mira, prosperiteta, i otvorenosti Kipra prema svetu, Evropi, imate globalizaciju, medije, tako da imamo širu svest o sebi, istoriji, i

obrazovaniji smo. Ali, to ne znači da ne razumemo, i neki aspekti su čak i grublji, s obzirom da nemamo emotivnu vezu, intimnu, možemo da budemo objektivniji, i činjenica da smo, takođe, strogi i ne želimo da pravimo kompromise znači da možda objektivno to nije u redu, i nije pitanje samo emocija. ...Lično, uvek sam sve što je u vezi sa invazijom osećao kao teškoću, melanholiju, u školi, i postojao je dobar nacionalizam, dobro ustanovljen nacionalizam koji ima smisla. To (invazija) desila se u novije doba, i predstavlja veliku nepravdu, i kad odrasteš i imaš u sebi sve te slike izbeglica, smrti, promena, nacionalizma...To je, takođe, defetistični nacionalizam nije nacionalizam ponosa kao što recimo ima Nemačka sa kontinuiranom pričom i postignutim stvarima. Postoji nacionalizam iz straha i defetizam, jer esencijalno, zbog veličine ostrva, osećaj da to neće biti zauvek tako. Nacionalizam je zbog toga veoma melanholičan.”

„Političari na svakoj strani, i u svakoj političkoj partiji iskorišćavaju i stvaraju prednost na osnovu ove tužne situacije u mojoj zemlji... i ljudi imaju različita stanovišta prema okupaciji, izražavaju svoje stavove na različite načine jer su izmanipulisani od strane političara. Zbog toliko mnogo godina koje su protekle, i toliko mnogo laži niko im više ne veruje da mogu da učine nešto i nađu rešenje. Samo govore, govore, iskorišćavaju ljude i “hrane” njihove emocije, verovanja, nađu, ali ništa ne čine. Možda i ne mogu da učine ništa, ali nemaju petlju to da kažu...”

„Ljudi na Kipru su ljuti i razočarani, jer su po prvi put se ponadali da će pregovorima doći kraj⁶, zato su sada tako ljuti i smatraju da političari moraju više da se trude. ...

Kada su različite generacije u pitanju, iznenađena sam da je većina ljudi mojih godina bila spremnija da dođe do kraja, kompromisa i nađemo rešenje, i iznenađena sam što sam videla da su mlađe generacije mnogo više zabrinute šta će se desiti kada se problem stvarno reši i nisu tako spremni na kompromise.”

Društvene poteškoće sa kojima se suočavaju zemlje poslednjih decenija ukazuju na krizu institucija, političkih sistema, i različite oblike političkog ponašanja pripadnika političke elite. Kako navodi Burdije strukture određuju naše ponašanje i na to ne možemo da utičemo ili toga često i nismo svesni⁷, simbolička dimenzija je važna komponenta

⁶ Sagovornik misli na pregovore u Kran-Montani, Švajcarska, u julu 2017.

⁷ Pjer Burdje (2001), *Vladavina muškaraca*, CID.

socijalnog kapitala a društveni akteri sve češće gube poverenje kao bitan činilac društvenog kapitala.

Takođe, s obzirom na ekonomsku i političku krizu u Evropi autori konstatuju da postoji nedostatak pravih lidera vizionara i da evropsko ujedinjenje donosi značajne prednosti, ali podrazumeva i cenu koja treba da se plati. Rešenje nije u tome da se nacije optužuju za dužničku krizu, jer na taj način političke elite će dodatno pogoršati situaciju i Evropsku uniju. Na početku nisu jasno definisana pravila šta će se dogoditi ako neka zemlja napusti uniju, i da bi se problemi koji su nastali rešili potrebne su nove institucije (Grk, 2015). Ispitanike smo zamolili da nam kažu šta misle o ulozi i uticaju međunarodnih institucija i organizacija UN, EU i dr. Zatim, da li se nešto promenilo od 2004. godine kada je Kipar postao član Evropske unije i nakon ekonomske krize na Kipru 2013. godine.

Ako pogledamo odgovore ispitanika, oni uglavnom izražavaju pozitivan stav, ali smatraju i da politiku i sve institucije sve češće odlikuje nesigurnost. Evo nekoliko izjava:

„Što se tiče UN i EU, slična stav imam kao i kada smo pričali o politici, nikad ne možeš da znaš šta će se zaista dogoditi, nikad ne vidiš...Veoma sam nepoverljiv u vezi toga, ali, sa druge strane, drago mi je da smo u Evropskoj uniji, osećam se sigurnije, kriza je u velikoj meri prebrođena ukoliko se upoređi sa stanjem u drugim državama... Imamo benefite, možemo slobodno da putujemo...iako mislim da će doći do kolapsa, raspada EU...Šta će se po Vašem mišljenju dogoditi u evropskim zemljama nakon toga? Mislim da će nam biti veoma teško, već imate primer Grčke kao neuspelog evropskog projekta...ne znam šta će biti na Kipru, ali sve me to plaši zbog novog svetskog poretka, imate dva agresivna džina SAD i Rusiju i ne možete predvideti nikad šta će se desiti. Pogotovo kada ste mala nacija...”

„Mislim da je sve u novcu, ako Evropa može da dobije neki novac od Kipra ona će pomoći, ako nema novca nema "meda" ("if there is no money no honey"), jednostavno tako. Ako Evropa ima nešto što može da uzme od Kipra, kao što je gas, ili bilo šta što može da dobije iz ove igre, pomoći će, inače, neće pomoći...”

„Osećam se bezbednije od kada smo postali deo EU, pogotovo s obzirom na imperijalističke težnje Turske...”

Jedan sagovornik izražava negativan stav prema institucijama: *„EU, UN i druge institucije stvarno ne pomažu. Sporazumi o kojima raspravljamo s vremena na vreme su sve lošiji.”*

Izdvojili smo nekoliko karakterističnih odgovora sagovornika o tome kakva je njihova vizija poželjnog društva:

„...Antička Grčka, bez robova. Snažna demokratija, šta smatram pod snažnom demokratijom – da imamo osveščene, obrazovane i pasionirane ljude, što nije slučaj u evropskim demokratijama danas, one su birokratske demokratije. I, civilizaciju sa kulturom, kulturom koja ima smisla, ekonomski prosperitet, demokratiju, i moralne vrednosti koje proizilaze iz načina života koji ljudi podržavaju i žele da nastave. Ali to se neće desiti...”

„Da pomognem svojoj deci i mladima da budu obrazovaniji, da uče, da pokušaju da budu iskreni, da budu patriote, i možda će se jednog dana nešto dogoditi da se promeni balans na svetu, jer ne mislim da živimo na najgorem mestu na svetu, znam da postoje druga, gora, lošija mesta gde ima i diktatora...Na Kipru je “statički” mir koji nije pravi mir ali nije ni rat, nešto je između. Moj san u budućnosti je da budem slobodan od volje drugih zemalja, da radimo ono što mi želimo...Da iskoristimo svoje prirodne resurse itd.”

„Da uslovi života za sve ljude budu humaniji.”

Naši sagovornici smatraju da moć u dijalogu generalno ima i manifestuje pojedinac ili strana u dijalogu koja najbolje poznaje pravila igre, i to posebno u političkim dijalozima, i izvode zaključak: *„Za mene dijalog i pregovori imaju različito značenje...Ko ima moć? Onaj ko, zaista sluša drugog i ko razume potrebe drugog i analizira zašto neko govori tako, ko ima jako znanje. Osoba koja ima sumnje, i nije sigurna u svoja uverenja na kraju je frustrirana.”* *„Postoji politički dijalog, onaj ko zna koje su akcije (konture) iza političke igre ima moć, ko ne zna koja je igra u pitanju njemu ostaje samo da priča učtivo i obrazovano”.*

4. ZAKLJUČAK

Dijalog je proces omeđen i ograničen istorijskim, društvenim, ekonomskim i kulturnim kontekstom u kome se uspostavlja i podrazumeva individualno i kolektivno istorijsko pamćenje o prethodnim dijaloškim epizodama, i iskustvima učesnika na osnovu kojih se formiraju stavovi koji se koriste u budućnosti. Danas u svim oblicima komunikacije imamo obilje retorike, koja se, često, koristi u dnevno-političke svrhe, ali ne i dijalog. Permanentne društvene promene ukazuju na potrebu da se pre dijaloga i pregovaranja odrede značenja pojmova koji će se upotrebljavati. Naši nalazi ukazuju na aktivan stav sagovornika o kiparskom problemu. Primer u vezi sa dijalogom i pregovorima Kipra

podrazumeva konzistentnost i kontinuitet delovanja ka postizanju ciljeva i "zamrznuti konflikt" nije adekvatan termin za situaciju na Kipru jer se, sa kraćim prekidima, pregovori odvijaju duže od 40 godina. Dijaloške epizode u pregovorima Kiprana sa Turcima uzimale su različite forme, ali postojala je uvek crvena linija ispod koje nije bilo daljeg razgovora i pregovaranja – čvrst stav da Turska treba da povuče svoje trupe sa kiparske teritorije.

Obični ljudi tokom intervjua nisu pomenuli mogućnost odricanja od svoje teritorije zbog nekog "višeg" cilja-političkog ili opšteg u smislu skidanja balasta prošlosti zarad bolje budućnosti dece. U našem istraživanju sagovornici navode da je jedini način da se pokaže dobra volja da se pronađe rešenje problema da se Kiprani proterani iz severnog dela Kipra 1974. godine vrata u svoje domove, što podrazumeva da se turska vojska (Turska) potpuno povuče sa severa. Kiprani insistiraju na preciznim terminima, tako da nikada ne koriste termin granična linija, već isključivo linija prekida vatre (*a ceasefire line*) koja se proteže preko ostrva, i kroz glavni grad Nikoziju, jer granice njihove zemlje su granice celog ostrva. Sudovi naših ispitanika zasnovani su na njihovim individualnim, subjektivnim kriterijumima, ali uticaj na njihovo oblikovanje i izražavanje ima svakodnevni život, i oficijelni stav o kiparskom pitanju.

Ispitanici su ukazali na najvažnije stavove kroz diskurse u vezi sa iskustvom življenja u "okupaciji" i dugotrajnom pregovaranju. Sagovornici su izneli jasne stavove bez dvojbi i nedoumica što, između ostalog, potvrđuje njihov jedinstveni stav oko nacionalnih pitanja i snažan nacionalni identitet. Smatraju da situaciju na Kipru nije moguće porediti sa situacijom u nekoj drugoj zemlji. Dakle, u svakom pojedinačnom slučaju neophodna je autentična refleksija domaćih prilika, a ne preuzimanje jednoobraznih modela objašnjenja, koji mogu poslužiti kao primeri, ali retko i kao jedinstveno rešenje. Jedan od uspeha i postignuća dugotrajne borbe i pregovaranja je i to što je na ostrvu mir i nije bilo vojnih dejstava tokom prethodnih decenija. Nekoliko ispitanika pokazuje nezadovoljstvo prema delovanju političara jer smatraju da su pregovori spori.

U stavovima ispitanika provejavaju čežnja za izgubljenim i nostalgični narativi. Narativi ukazuju na to da različita iskustva mogu da doprinesu da se razvije nov ugao gledanja, ali to podrazumeva razložno i odgovorno istraživanje skupa koji čine *prošlost-sadašnjost-budućnost*. Veliki deo kulturne baštine u okupiranom delu Kipra je potpuno uništen,

sveta mesta su poharana i vandalizovana od strane turske armije, i taj proces još traje.⁸ Okupirana kiparska teritorija za naše sagovornike nije istorijski ili politički mit, već nesrećna i tužna realnost, a dijaloge, pregovore, sećanja, iskustva i posledice pamti svaka naredna generacija Kiprana.

LITERATURA

- [1] Atlagić Siniša (2007), Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije (teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja), Friedrich Ebert Stiftung, FPN, Beograd.
- [2] Burdije Pjer (1999), Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- [3] Burdje Pjer (2001), Vladavina muškaraca, CID, Podgorica.
- [4] Cyprus at a Glance (2016), Press and Information Office, Republic of Cyprus, Konos Ltd.
- [5] Cyprus still occupied still divided 1974-2017 (2017), Press and Information Office, Republic of Cyprus, dostupno na www.pio.gov.cy.
- [6] Grk Snežana (2015), Svet i Srbija – ekonomski razvoj i integracije, Monografija radova, Svet i Srbija – izazovi razvoja i integracija, (ur. Grk S.), Institut društvenih nauka, Beograd.
- [7] Duzinas Kostas (2009), Ljudska prava i imperija. Politička filozofija kosmopolitizma, Službeni glasnik, Beograd.
- [8] Oxford dictionary: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/dialogue> pristupljeno 16. oktobra 2017.
- [9] Podunavac Milan (2008), Politička kultura i politički odnosi, Čigoja, Beograd.
- [10] Simić Živorad i Janković Aleksandar (2015), Kipar – istorijat ujedinjenja, Svet knjige, Beograd.
- [11] Rot Nikola (1995), Psihologija grupa, Beograd, Zavet.
- [12] Veber Maks (1976), Privreda i društvo, vol. I, II, Prosveta, Beograd.
- [13] Vuković, Ana (2013), Pitanje ženskog političkog identiteta u Srbiji i SAD – jedno poređenje, Sociološki pregled, god. XLVII, br. 2, str. 249-270.
- [14] Vuković, Ana (2012), Jedan pogled na implicitne oblike potčinjavanja kao vid manifestacije simboličke moći sa primerima iz svakodnevnog života, u Pomeraćemo granice - 55 godina IDN (ur. Rašević, M. i Marković, M.), Institut društvenih nauka, Beograd.
- [15] Wrong Dennis H (1995), Power: Its Forms, Bases and Uses, Transaction Publishers, London.

⁸ Izvor: Cyprus at a Glance, Press and Information Office Republic of Cyprus, Konos Ltd.

**THE WORLD AND SERBIA
CHALLENGES AND
TEMPTATIONS**

THE WORLD – THE TEMPTATIONS OF HUMANITY

Snezana Grk, Ph.D, Principal Research Fellow

Institute of Social Sciences, Belgrade

Is the world a better or a worse place than it had been before? This is an intricate question. For a few, it is a better place, but this is not the case for everyone and not everywhere on this planet. Society is in crisis. The economic thought is in crisis. The neoliberal economic thought has increased economic inequalities worldwide. It has led to an explosion of debt and a rise of superelites. A fixation on fast earning has proven worthwhile for a certain stratum of the population, owing to unstable financial markets.

Instability and inequality are tightly linked to hyperglobalization. The worldwide instability has led to a reduction in the level of production investment, which in turn has resulted in the insecurity of employment and the depletion of social welfare, as well as the emergence of a huge divide between the incomes of the rich and the poor, respectively. Namely, there is a huge gap between the highest incomes and those showing obvious signs of “the tightening of the belt” and the stagnation of earnings.

According to UNCTAD statistics, one percent of the population is getting increasingly richer, 15 to 20 percent is retaining their previous standard or slightly improving it, 30 to 40 percent has fallen from the middle standard to poverty, and the lower layer comprising paupers has increased from about ten to twenty percent. Therefore, there is an understandable mistrust of a huge part of the population of this planet in economics and politics, as well as in the political elites.

The divide is also visible between the economically rich countries belonging to the “elite club” and those countries that are poor. Focusing on Europe, we can see how significant the problems of huge population stratification and the strange flows of capital are. The capital always finds its way of growing, and it is triggering the divide among the member states of the European Union. Since capital has its own interests, as a result, the countries of Eastern Europe have not received technology and knowledge, but loans. Instead of plants being built, local monopolies were

taken over. As a consequence, people in the new EU member states are becoming a hired labour force.

A new geometry is now being created in Europe. The countries of Western Europe are merging, creating the core of Europe. These will be the first order states. Those member states of the Union that are not in the reshuffled core will form the group of second order states. What will be the implications for the citizens staying in countries of the second order or on the periphery? The answer is clear. Fewer investments, fewer jobs, cheap labour, poverty, migration and the collapse of the pension funds. In order to survive these states will be compelled to accept migrants from Africa and the Middle East.

Economically weak states cannot survive unless they receive a financial stimulus for sustainable development. New loans should help the development of national economies and the society. However, while on the one hand, new loans are being offered, on the other hand, certain countries are concentrating capital and the financial moguls are thriving on account of others. The country that concentrates most surplus capital is Germany, but this is also true for the whole euro zone. Major European leaders advocate the thesis that saving, i.e. "tightening the belt", is the only solution for the stumbling economies to emerge from the crisis. But who will find it worthwhile to work in a country whose people have long since given up on spending.

Welfare does not depend solely on the usual concept of the gross domestic product but also on social solidarity, trust in social and political institutions and the democratic participation of all. In order to understand this, it is not only the economic, but also the political awareness that needs to be stretched. The link between money, politics and power is strong. Wherever there is money there is politics and power. Political power is won in order to accomplish one's own interests. Those who descend from power leave influential, rich, high-handed – and the people are getting increasingly poorer. The rich are facing the challenge of ever increasing their wealth. The poor are facing the ordeals to survive.

Is the world approaching the critical point where the loss of humanity will follow? Yes. Global economic growth is beneficial to the rich. The United States, China and India have achieved great economic progress. But in sub-Saharan Africa, the results of economic growth are far more modest. Inequality among countries is decreasing. Yet,

inequality within them is growing. In developed countries the rich are getting richer, while the middle class is disappearing.

Africa is getting increasingly poorer. In Africa poverty has reached a worrying level. Inequalities are striking. It was only the small circles of rich elites that had benefited from decades of economic growth. The country with most pronounced inequalities is Swaziland, followed by Nigeria and South Africa where three billionaires have the wealth equal to that of half of the poorest citizens together, which is about 28 million people (as reported by WEF Africa). According to forecasts, the number of poor people in the next 15 years will rise further, and an additional 250 to 300 million Africans will live in extreme poverty.

Mankind is threatened because of the harsh reality of the world confronted with the greatest humanitarian crisis since 1945. More than 20 million people are faced with hunger and starvation in Yemen, Somalia, South Sudan and Nigeria. All the mentioned countries have a common problem, and it is related to conflicts.

Somalia is exposed to natural disasters, such as drought. Apart from it, the country is further afflicted by hunger, diseases, wars, terrorism. If countries such as Somalia are left to extinction, and if enormous human suffering and the dramatic impact of droughts, diseases and conflicts are allowed, this will pose a danger of unpredictable scales for the whole world. The Black Continent will have a decisive role to play in the development of globalization.

While searching for ways to come out of the humanitarian crisis, a solution should be sought in the readiness for compromise among the "elite countries" in helping resolve this burning world issue. Developed countries need to show the initiative for better cooperation with Africa. However, wealthy countries are very cautious, and so are international investors, when it comes to investing in projects that require strong "financial muscles".

The voice of reason is as follows. Certain world leaders should cease to be on the side of the financial capital. Instead of serving the people who elected them, politicians are working against the people - because they are ruled by banks and financial centres of power. When it comes to global capitalism, the guiding thought should be recognized and acted upon – and that is to shift away from a profit-oriented society to a person-oriented society. The world is facing a grave temptation of betraying the ideal of humanity.

WORLD PHENOMENON OF LACK OF TRADITIONAL JOBS AND
THE INCREASE OF INCOME INEQUALITY AS ITS
CONSEQUENCES

Ljubinka Joksimovic, Ph.D, Full Professor

Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade

Nemanja Vuksanovic, Assistant

Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade

In the article we investigated how the pressure of increased competition and accelerated technological advances, especially after economic crisis 2008, had affected the nature and the patterns of jobs. The article at the very beginning highlights the huge global jobs gap. It is estimated on 62 million of people is less employed in 2014, and Developed economies and EU countries account for more than other regions to this jobs gap. In recent years we witness the disappearing of many traditional jobs and appearing the new forms of flexible, non-standard arrangements (temporary, part-time and self-employment) which signify a move towards the jobs that is insecure, unpredictable and risky from the point of view of workers, because of lack protection and associated social benefits. Combination of these trends lead to decreasing quality of jobs. We explained how changing nature of jobs increase the risk of perpetuating the vicious circle of weak global demand and low job creation that has characterize global economy and many labour markets through out post crisis period. Global jobs gap is resulting in a shortfall of wages equal to around 1,2% of global output. However, we consider that with increasing diversification of job forms and of work places organisation, but without due consideration be given to the quality of jobs, or workers' income security, there is risk of failing to provide robust and sustainable support to aggregate demand and economic growth. We show in the article how changing job patterns have an effect on distribution of household incomes and opportunities on labour market between employees with traditional and non-standard arrangements. Increasing of non-standard jobs is related to job polarization that associated with losing the jobs for middle class in globalized world. Simultaneously, we witness the pushing of workers that lose jobs and young entrants to labour market in direction of precarious jobs. We find that young are more likely to be in non-standard jobs. That fact, at large,

will shape their opportunities in sense of carrier development, adequate living standards, their children's future and overall social inclusion. Today, the formal labour market can be seen, in world scale and also in Serbia, as being divided between better off workers protected by national regulatory frameworks and the increasing part of precarious workers with no job security. Our detailed research of current trends on young be in school to work transiton, exclusively in employment, exclusively in education and in education and in employment, in EU countries and Serbia provides additional facts that new forms of employment could represent new source of increasing income inequality.

ECONOMIC AND TECHNOLOGY REINTEGRATION OF SERBIA: THE GLOBAL TRENDS, AND THE LOCAL OBSTACLES

Petar Djukic, Ph.D, Full Professor

Faculty of Technology and Metallurgy,
University of Belgrade, Belgrade

Serbia is under pressing of the changes happening in the European and the world environment. The subject of this work is foremost the institutional and real economic changes which are created by achieving results in global economic and technological currents. There are many challenges awaiting Serbia on that path. Those unaccomplished changes impact the perspectives of the country and its further development in great extent.

In one part, changes are happening around us spontaneously, unrelated to governing institutional order, plans or strategies. Those kind of changes are imposed by technology and the way of living, or entrepreneurship deriving from it. Furthermore, it is much more important to manage changes as an aim of conscious actions of the society and its choices of crucial socio-economic norms and social values. In such changes, the great role is played by laws, new social and state institutions, adopted rules of the game, formal and informal institutions, which form new economic and social order.

The most important facts conditioning changes globally, and the ones happening in Serbia, are technological progress, globalisation (as contemporary term), and the risk increase from climate changes augmentation and terrorism. The second set of challenges is the world

economic crisis and its echoes in the area. The world today is boiling of structural changes.

In spite the economically dominant processes of de-regulation and liberalisation, along with the minimisation of national laws and regulations, the process of coordination and ever wider integration is globally and regionally getting stronger. This is happening in many fields: human and media rights and liberties, competition protection, control of governing power, energy, climate changes policies, computer sciences, education etc. All that, from one point of view represent the peril of unification of global economic, social and cultural life, but at the same time the necessity imposed by interactions of all forms of communication and life in this world.

Serbia is in front of the many unfinished changes. Those changes are not so much closed by obligation towards international environment, but by rapid development in light of sustainability. Quality of economic growth and others sustainability indicators show that today Serbia needs different relations towards changes which should become the national priority.

Uncertain geopolitical relations and controversies in the region, especially between EU, Russia and USA, do not support the Serbian strategy of sustainable change. Uncertainties are not simulative condition for the long-term economic progress. But, in every case there is possibility for more or less productive policy of changes. Most reasonable approach could be the one based on the successful results of the similar countries and societies.

It has been shown that the world and the social life has been changing thanks to the education and culture, and culture interactions as well. The experiences show that political will for changes can significantly improve their perspective, and make the strategy of changes more operated and efficient.

TECHNOLOGY DEVELOPMENT AND TRANSFER OF
TECHNOLOGY AS A FACTOR OF ECONOMIC GROWTH (WITH A
SPECIAL APPROACH TO THE SERBIAN ECONOMY)

Gordana Kokeza, Ph.D, Full Professor

Faculty of Technollogy and Metallurgy

University of Belgrade, Belgrade

Technology and technological development represent one of the most significant factors of countries' contemporary development and competitiveness in the world market. The fast development of science and technology, as well as their influence on encouraging economic development, has conditioned the formation of a very strong link between science, technology and economy. Technological development influences all the spheres of the economic activity, especially so a change in the conditions of business doing. In that sense, economic entities must permanently adapt their activities to the changed conditions of business doing so as to survive in the market and improve their competitive position. In order for enterprises to achieve that, they may use their own technological achievements or obtain technology via transfers from other entities or by combining these two manners. However, given the fact that scientific-technological development is not a process conducted spontaneously, it is necessary to ensure a systematic, long-term support of the state and its institutions in this field, define the adequate strategy of technological development and establish an adequate national innovation system, whose aim is to initiate, introduce, change and diffuse new technology.

On the basis of studying the subject-matter problem issues, a conclusion has been drawn that the level and structure of the development of Serbia's economy have for decades already not been at a satisfactory level, while simultaneously technological non-development has been one of the most significant problems. The low level of technological development is also the consequence of the fact that less than 0.4% of the gross domestic product has for decades been earmarked in the domestic economy for the field of research and development, which has conditioned scarce resources in this field, due to which its results are very modest, too, and its technological development is slow and insufficient. In Serbia, the sources of the funds in the R&D field

prevalently originate from the state and local government (53.5%), only to be followed by those from own resources (25.9%), from foreign purchasers (12.5%) and private and public enterprises (8.2%), which indicates that this field is still prevalently located at faculties and institutes, whereas enterprises have quite a small share in the funding of R&D work, and also that there is no adequate connectedness between theoretical research studies and their application in practice. All that is contrary to the tendencies present in developed countries.

The low level of technological development has conditioned the RS low competitiveness, according to the indicators of the innovativeness and sophistication of the economy, according to which Serbia ranks at a very low, 120th position. Serbia's worst position is that according to the business sophistication indicator, according to which it ranks the last in the region. According to the indicator of competitiveness in overall education and skills, as well as according to the skills for the future, found with domestic employees, Serbia ranks the 58th and the 70th, respectively, which positions it in the second to the last rank in the region. (As many as 74.8% of those employed in the Serbian economy have primary or secondary education, which is quite unfavorable from the standpoint of the requirement imposed by contemporary business doing, since personnel with primary and secondary education are not prone to constant innovation and development of their knowledge.) All of that is indicative of the fact that the domestic economy has no appropriate approach in the field of the preparation of personnel for the jobs of the future, which may importantly endanger its future development.

In the paper, the number and structure of the applied for and registered patents, as one of the indicators of innovativeness, but also one of the significant forms of technology transfer, have also been analyzed. The analysis reveals that natural persons are the most numerous applicants of domestic patents (about 75%), only to be followed by institutes and faculties accounting for approximately 15% of all such applicants, whereas enterprises only have a share of around 10% in the number of the applicants. The low level of technological development is also indicated by the data that the number of the patents registered in the observed period of ten years has been very small, and in 2016, there were merely 52 registered patents. A conclusion can be drawn that the longtime insufficient investments in science, research and development have had a negative reverse influence on technological development, as well as on a

fall in the economic activity and a deterioration of the competitiveness indicator, so that technological development has transformed from potentially encouraging into a limiting factor of the domestic economic development.

In order for technological development to represent the basis of the development and competitiveness of the domestic economy in the future, it is necessary that the attitude towards the sphere of scientific and technological development should be radically changed and the limited resources be directed towards this field. Serbia has potentials for an approach like this, which is also evident from the data that, according to the indicator of mathematical and scientific education, it has ranked the 46th of the 142 ranked countries. The available potential, however, is not adequately used since, according to the capacity to attract and retain talents, our country ranks the 137th. The intensity of "brain drain" is indicative of the fact that no consideration has been shown so far for the necessity of creating and developing the own knowledge that is necessary not only for independent technological development, but also for an adequate acceptance and application of bought technologies.

INTERNATIONAL HUMAN RESOURCES MANAGEMENT AND TALENT DEMAND

Marijana Maksimovic, Ph.D, Research Fellow

Institute of Social Sciences, Belgrade

At the beginning of the 21st century, research in the field of international human resources management and talent demand was intensified. With internalization that carries a dense interconnected network of communication and information growth, human resources have become an authentic resource, in which they identify the competitive advantages of the enterprise, and hence the one nation. With the expansion and deepening of the process of globalization, it is increasingly operating in the markets of other countries. Despite the occasional rebellion against globalization and the economic crisis of national economies, the integration of world economies and globalization is moving unstoppably ahead. Companies are happy with a large number of business models, they must be prepared to deal with them through concepts that include international governance, international organization, international marketing,

international human resources, as well as through the legal, cultural, social and economic aspects of these countries. It is precisely in these complex conditions that human resources have become a significant and irreplaceable business enterprise resource. Businesses strengthen their presence on the domestic and international market using human resources to maintain competitive advantage. In addition, barriers to international trade are permanently decreasing, foreign direct investment increases, economic integration and mutual cooperation agreements are growing. Global corporation is a corporation with a geocentric human resource management (HRM), national borders are ignored, and HRM is considered as a way to integrate business operations around the world.

The talent demand at the global level is high, and talents in information technologies (electrotechnical talents, technological talents, mathematical and engineering talents), talents in the field of energy, biotechnology, medical talents, talents in the field of finance, artistic talents (acting and musical talents - vocal, instrumental) sports talents, talents for the adaptation of turbulent globalization, managerial talents with experience. Talents are sought in all countries, whether they are employed by one of the multinational companies or as individual talents. When it comes to talent management, you always first think about the process of selecting, retaining and training potential talents in an organization. Deepening the globalization process put this issue in the context of international human resources management. Knowledge-based economies are more competitive, but not all national or regional economies accept development-based knowledge at the same pace, and do not share the same importance in each country. In addition, there is a growing need for talent besides multinational enterprises and small and medium enterprises. In the last decade of the 20th century, the need for talent has been intensified, because their importance and their value in the business is very high. This can also be added to the business culture which, as an imperative, places responsibility for the results and reduction of investment in human resources that is not functional. The ability to select candidates from a larger audience helps identify more talent, which business leaders will continue to support. Talented employees become the foremost leaders for their abilities and their ability to effectively exploit market opportunities. Internet and Web business increase business efficiency, easier access to information, and digitization in many ways changes the existing business reality.

FACING SERBIA WITH INDUSTRIE 4.0

Marijana Vidas Bubanja, professor, Ph.D, Scientific Adviser

Belgrade Business School - High School for Applied Studies,
Belgrade and Faculty for finance, banking and oditing, Alfa University,
Belgrade

On the global scene we are witnessing the creation of Smart Connected World, one that is driving the emergence of a new business landscape. Digital and network technologies are developing much faster than predicted. Smart connectivity between people, between people and things, and between things and other things, is propelling our world on a new journey define as The Fourth industrial revolution.

In the essence of this revolution is the second wave of new disruptive digital technologies that includes advanced mobile communication, social media, cloud, big data analytics, smart devices, connected objects and sensors. These technologies, and the breakthrough innovations they enable, have massive transformative power, and will be crucial tools to enable a smart, sustainable and inclusive economy in the future.

Companies able to make use of this second wave of advanced accelerating technologies, and by doing so, are performing 10 times better than their peers. According to some authors this is the biggest transformation in business the world has seen in over a century. The untapped potential here really is enormous and it represents big challenge for all industries and national economies.

Mobility and mobile apps: Technologies that enable voice and data connections between people, and increasingly between objects, while on the move. Businesses are adopting mobile services with the purpose of enhancing competitiveness, engaging with customers, and enhancing services. In the digital economy, services can be provided and improved through the proper use of mobile services technologies which help reach a customer base and can deliver enhanced services. Furthermore, businesses adopting this technology also declare the improvement of marketing and advertising strategies and the analysis of information on products, services and employees as additional main purposes for adopting this technology. Monitoring the use of mobile services is a prime

indicator of how digital technologies influence the way in which businesses work.

Social media: Enterprise social media describes companies' use of social media tools for business purpose. These tools may include social networks (e.g. Facebook, LinkedIn, etc.), microblogging (e.g. Twitter), blogs, internal wikis and/or other enterprise collaborative software. Social media has a wide-ranging impact on digital entrepreneurs, such as providing a better insight into customer behavior and improved office productivity with internal networks. Recent trends include social media going company-wide beyond marketing and community and allowing for real-time communication and information sharing.

Cloud: Cloud computing is a model for enabling convenient, on-demand network access to a shared pool of configurable computing resources (e.g. networks, servers, storage, software, applications and services) that can be rapidly provisioned and released with minimal management effort or service provider interaction. Important business data forms and other documents can now be accessed from virtually anywhere. Cloud computing is making it easier to do business, creating a more dynamic entrepreneurial culture.

Big data analytics: It refers to the process of collecting, organizing and analyzing large sets of data ("big data") from a variety of different sources to discover and derive value from patterns and other useful information. Companies are beginning to utilize big data and data analytics to gain business insights. As analytical technologies mature, they will leverage what computers do best, while freeing decision-makers from complex data analysis to deliver "intelligence in the moment". This "information advantage" will speed the transition from data to insight and drive better business decisions and actions, thus generating superior business results.

The Internet of Things (IoT): IoT describes the network of physical objects that feature an IP address for Internet connectivity, and the communication that occurs between these objects and other Internet-enabled devices and systems. From monitoring the flow of products through a factory to measuring the moisture in a field of crops to tracking the flow of water through utility pipes, the Internet of Things allows businesses and public-sector organizations to manage assets, optimize performance, and create new business models.

Recognizing the power of new digital technologies, Europe defines the concept of Industry 4.0, as the basis for the development of its manufacturing sector, which was intended to provide economic development and competitive level required to compete with the US, Japan and fast-growing BRICS countries. Industry 4.0 is a concept originating in Germany in 2010 and introduced to the public by the German Engineering Federation at the 2011 Hannover Messe and today it is known all over the world. Industry 4.0 provides us with the means to rethink our industry as part of this new environment and ensure that it remains strong in industrialized nations. It responds to four key issues: the increased competitiveness of assets, flexibility, and the ability to respond to changes and shifts in demand, as well as the regionalization of production. Transition towards Industry 4.0 requires new industrial strategies, different industrial policy of developed and emerging countries, new skills, shift and the recreation of activities. In the next industrial transition, however, it is not volumes, the scale effect or the labor cost factor that will create value, but product customization, and, in economic terms, the reduction of capital employed to obtain them. These new value drivers possess considerable potential for creating new activities and jobs.

The Fourth industrial revolution and the concept Industry 4.0 bring many challenges and the biggest one concerns the impact they will have on jobs. Will the quantity of employment destroyed by digitization and automation be compensated for or not by the creation of activity linked to the benefits they bring? The fact of the matter is that Industry 4.0 involves a large number of jobs, and the impact in terms of the reduction in the quantity of work in the factories of the future, compared to those of today, is potentially significant.

There are a lot of challenges that Serbia is faced with, as a country at the begging of the process of digital transformation of its economy. Our government has an urgent need to gain a better understanding of this transformation, to comprehend and explain it in more detail. Only then will Serbia be able to plan for a transitional phase that is already largely under way in the world. Delay for inclusion in the implementation of the Industry 4.0 means development problems and marginalization of our economy and brings concomitant problems such as: unemployment, deindustrialization, the disintegration of large groups, social tensions, unsuitable skills, etc. With a view to keeping this phase as short as

possible, we must start anticipating the imminent restructuring of our industrial sector and introduction of new digital technology, as well as new social, employment and investment models.

CHALLENGES AND DEVELOPMENTAL PERSPECTIVES OF SOLAR INDUSTRY

Gojko Rikalovic, Ph.D, Full Professor

Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade

Dejan Molnar, Ph.D, Assistant Professor

Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade

More and more, the belief that the resources that we use today for obtaining energy are getting closer and closer to their limits raises the issue of sustainability, as these resources and the energy derived from them represent the necessary prerequisites for the functioning of all industrial sectors. Therefore, the survival of today's world, the world in which we live, depends on their availability.

This kind of scenario can lead to a sudden increase in the demand for solar energy and the components for its acquisition, which can be a significant potential for investors. As a result of policies aimed at encouraging and promoting energy sources that are "friendly" to the environment and whose sources are unlimited, there has been a sudden development and the rise of the attractiveness of the solar industry. Its expansion is related to the numerous incentives coming from various influential organizations that guarantee business success in this area.

Since this is a relatively new industry, the concept of its functioning is still insufficiently studied. In our country, it is an even greater unknown issue in this respect, since the development of the solar industry is only in its infancy phase.

Although the solar industry is registering rapid growth, it still encounters significant obstacles on its way to becoming the primary energy producer. The solar industry is experiencing significant competition from other forms of renewable energy production and is therefore expected to have (in future, but now, as well) to deal with important issues in order to preserve state support and the great benefits that come with it.

There are several factors affecting the demand and supply of solar energy that can be distinguished. In the power production industry, the energy inputs are dominated by oil and diesel, which means that when oil prices are high, solar energy rises in attractiveness as an option of energy production. But if oil prices remain low, it can slow down the wider acceptance of solar energy use. Given the expected population growth and thus increased demand for energy, solar power plants are expected to have adequate participation in meeting such increased demands.

The total cost of installing the solar system, besides the costs of the panels itself, also includes the costs of project and installation development, as well as the so-called. "soft costs". Due to the high prevalence in production plants and highly skilled workers, the barriers to entering the market for the production of solar panels are very high. Therefore, in this industry there is a trend of unifying all processes through the vertical integration of companies, directed to the idea that one company is engaged in the production of solar panels, installation and production of solar energy, all in order to lower the purchase prices of solar panels. Although the industry itself is growing, solar companies still make profits below or at margins. This is owed to high operating costs in the production of solar panels and high capital investments associated with their installation (which prolongs the return on investment), but also to the high cost of investment in research and development.

One of the major barriers in expanding the applying of solar energy as a source is the discontinuity and inequality of solar radiation. This means that in cases of discrepancies between supply and demand for this energy, there must be a backup solution for eliminating or mitigating these gaps. These can be gas generators which are an expensive option, or battery storage systems or wind energy, which are also not cheap. Increased storage and battery life can play the key role in defining the price of solar energy.

As a sector of public importance, the solar industry is subject to various regulations by the top management of states that can limit the business of companies and which are often directed to address the issue of social and environmental exits that this industry can challenge. The solar industry must comply with strict regulations related to environment pollution, hazardous waste disposal, etc., but also is a user of a large number of direct and indirect subsidies given by the state.

There are two major challenges to ensuring the sustainability of this industry: 1. state support and "clean" reputation, and 2. expectations regarding the reduction of gas emissions associated with the greenhouse effect.

Key determinants of the future of the solar industry come from three areas: environment, business model and innovation and management of supply sources.

The perspectives of the solar industry are conditional, depending on feed-in tariffs, tax benefits, and so on. On the other hand, the sun is a free, unlimited and everlasting source of energy that everyone has access to. If it is a country with a large number of sunny days, its perspectives are better. As such, the solar industry has attracted the attention of many investors and its significant expansion has been recorded in recent years.

The solar industry also carries certain risks, which, if not managed successfully, can nullify all its advantages. From the economic point of view, these risks are associated with the efficiency of using the main inputs (energy, water); because if the primary reason for the growth of the industry was its advantage in terms of lesser energy use, it loses its sense if it turns out to be inefficient if it consumes more energy than it creates.

The future of the development of solar industry will greatly depend on the success of companies in addressing these issues and preserving the perception of solar energy as a quality and non-threatening source of energy. And given that solar projects are known as projects with a longer return time, and that it is very important to take into account what will happen in the next 10, 20 years, every step that a company today (un) takes, can significantly determine the value of its future revenues.

Knowing the principles on which the solar industry rests requires the understanding of the mechanism by which the solar energy is converted into electrical energy in order to achieve the highest degree of conversion, and knowledge of the components, materials and matters that are part of the solar cell, and thus the composition of solar panels.

The reason for knowing the processes used in the solar industry is to raise awareness among potential producers that the use of solar energy as a renewable source reduces emissions of harmful gases and pollution, but that the solar industry is not completely safe for the environment. Exactly the processes of production of the panels and later their disposal, as well as other materials and assets used during production, if the precautionary

requirements are not properly handled and complied with, can lead to damage of large scale, both in the environment and community, and to the company itself. Once the risks and benefits are compared, due to the various incentives available for investing in this area (the availability of different sources of funding, privileges, incentive prices, solar energy as a free source, etc.), the attractiveness of this area is clear, assuming that investors face the risks in time and take all necessary measures to avoid or reduce them to a lesser extent. An example of one of the most successful solar industry companies (Sun Power) operating on the market which is far more developed than ours (which has already tested all the capabilities of this company), showed in which areas investors in this area must pay attention to create a successful business model.

The goal and intention is also to have such companies one day present in Serbia. There are several benefits that they bring: growth and development of the economy, GDP growth, development of communities in which they are founded with growth in employment and investment, increasing the efficiency of energy consumption, reducing pollution, improving the environment, creating an image of a socially responsible community, providing examples of business to all future investors et cetera.

Regarding the above-mentioned attractiveness of industry and Serbia as a country with its geographical position, there is an increasing interest that could contribute to the realization of this goal, but as already mentioned, there are many areas that require reorganization and changing the way of functioning in order to achieve this goal. It is necessary to include the state and the competent authorities, as well as the investors themselves in the solution to these issues. Both sides with their responsible behaviour, understanding the needs of the other side and the willingness to cooperate can solve many problems that stand as an obstacle and in that way they can provide benefits for all the parties included.

REFORMS, DEVELOPMENT AND PERFORMANCE OF SERBIAN BANKING SECTOR

Ivana Ostojic, Research Assistant
Institute of Social Sciences, Belgrade

Predrag Petrovic, Ph.D, Senior Research Associate
Institute of Social Sciences, Belgrade

How much the capital allocation will be effective, the growth of the company dynamic and the economic development expansive depends on how much the banking sector is developed, as a part of the financial system of a country. Since the financial system of Serbia is oriented towards banks, banks have a dominant role in the financial market, and the analysis of ownership, balance, market and competitive reforms in the banking sector of Serbia deserves special attention. Foreign banks that entered the Serbian banking market have contributed to an increase in lending activity and the profitability of the banking sector, and above all, restoring confidence in the banking sector. Deposits, bank capital, credit activity and all other parameters of banking system operations grew rapidly. Unfortunately, the trend of such rapid development of the banking system is interrupted by the global financial crisis. Nevertheless, it turned out that expectations regarding the reduction of interest rates by entering foreign banks into the Serbian market were, nevertheless, too great because interest rates in Serbia are still much higher than interest rates in countries in the region which means that the competition by these banks did not create sufficient pressure on the market that would lead to their reduction. The data of the National Bank of Serbia show that the top ten banks control more than two thirds of the market, while other banks have insignificant shares or operate with losses. Further consolidation of the Serbian banking sector is the direction in which the banking sector should move in the future in order to achieve better performance and strengthen competition. A more competitive banking system with less interference by regulators strives for greater stability. In this direction, a more concentrated banking system with a smaller number of larger banks should be more profitable, better diversified, better for monitoring and more resistant to crisis. Given that our market needs fewer number of banks than today, banks as potential candidates for market reduction can be found in the group of banks that have recorded

losses in recent years. The spread of the banking sector to several large banks brings the risk of the formation of monopolies or oligopolies on the market, and therefore no extreme is desirable. What can certainly be stated is that, in terms of the level of costs, the banking sector with a higher degree of concentration is certainly advantageous. Concentration and health of the banking system are also of great importance for the effectiveness of monetary policy, especially in countries where the banking sector plays a major role in the financial system, as is the case with our country.

CHANGES IN THE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM AFTER THE LAST REVIEW OF THE INTERNATIONAL STANDARD

Jasna Babic Ph.D, Assistant Professor

Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade

From the foregoing, we can conclude that it is useful for organizations to apply the requirements of international standards for management systems, in particular the requirements of the basic standard for the quality management system, ISO 9001. By integrating more standards into a single system, organizations optimize the scope of the documentation and achieve improvements in a variety of activities. By applying the Annex SL, future standards and revisions of existing standards will have an identical generic structure, so their integration into a unified management system will be significantly simplified. In the next few years, this will not be easy, given the fact that it is a period when some standards will only be revised and aligned with the generic structure given in Annex SL.

The new version of the ISO 9001 standard from 2015 is harmonized with Annex SL. There have been some changes in terms and definitions. A new request has been introduced to define the context of the organization. For the first time, strategic management is introduced into the requirements of the standard, and therefore the ultimate responsibility of the highest management for the effectiveness of the quality management system is insisted on. The organization does not have to appoint a management representative for the quality management system, but the assignment of responsibilities and authorizations must be carried out.

Risk assessment and opportunity are required. By identifying risks and managing them, the quality management system acts as a preventive tool, so there is no requirement for taking preventive measures. It is essential that organizations pay special attention to knowledge management as well as to management of products and services provided from external sources.

There is no direct claim for the existence of quality rules, and all forms of documentation are called "documented information". Organizations should document their management system so that the scope and content of the documentation is optimal and that it meets their specific needs.

DIALOGUE AS A MANIFESTATION OF POWER

Ana Vukovic, Research Assistant

Institute of Social Sciences, Belgrade

The aim of this paper is to see what are the point of views of ordinary people on dialogue, negotiation, power, human rights etc. because Cypriots have a long history and experience of negotiation and dialogue in their country. On the basis of empirical material, we wanted to reconstruct how past, present and future intertwine, and how these three time dimensions, express and change attitudes of ordinary people in Cyprus. Dialogues and negotiations have been going on for several decades. Aim of research was to explore what is dialogue, negotiation, who has the power in dialogue and what are the vision's of wishful society. The theme "occupation of island" is part of everyday life of Cypriots. According to our findings dialogue is a process of exchanging ideas in order to gain some progress on issues and interest, and where all parts of dialogue are interested in. Political dialogue is the same but political dialogue focus on issues that affect our quality as citizens. Respondents make a distinction between dialogue and negotiation. Through their emotional attitude Cypriots show that they are sad and angry, and through political attitude they try to rationalize all of this, focus on the source of the problem towards honesty, and to stay decisive that a part of their territory should be returned and Turkish troops should leave. All generations of Cypriots appear with various attitudes. Dominant feeling is disappointment. Many people are moving towards the

acceptance of agreements that, although called “solutions”, do not seem to have perspective towards improving the political situation in the island. Our respondents of different generation of Greek Cypriots think that Cyprus problem has many peculiarities, cultural, political, sociological etc, and they don't think that there are examples that can be compared to it. Thus, in each case, authentic reflection of domestic opportunities is necessary, and it's not possible to use uniform models of explanation, which can serve as examples, but rarely as a unique solution for every country. In general, they think that wherever there are political problems, things will change only when the strong part's interests need the change.

A good (wishful) society is characterised of freedom, respect and the working of people for the enforcement of the power of democratic policies. But in most dialogues that are conducted around the world, our respondents see the politically and economically strong having the power and the ability to change things in several levels of political, social and economic life. Occupied territory for our respondent is not a historical or political myth, but an unhappy and sad reality, and dialogue, negotiation, memories, experiences and consequences are remembered by every next generation of Cypriots.

Permanent social changes point the need to determine the meaning of the terms to be used before any dialogue and negotiation. Today, in all forms of communication, we have a lot of rhetoric, which is often used for daily-political purposes, but we don't have a dialogue.

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

CIP

338.1(497.11)(082)
330.341.1(082)
316.344.2(082)
005(082)

SVET i Srbija : izazovi i iskušenja / urednik Snežana Grk. - Beograd :
Institut društvenih nauka, 2017 (Beograd : Razvojno-istraživački centar
Grafičkog inženjerstva Tehnološko-metalurškog fakulteta). - graf. prikazi,
tabele. - 251 str. ; 24 cm

Tiraž 100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija
uz svaki rad.

ISBN 978-86-7093-197-8

a) Привредни развој - Зборници - Србија b) Технолошки развој -
Зборници
c) Економска неједнакост - Зборници d) Менаџмент - Зборници
COBISS.SR-ID 253956876

